I

Був місяць гатир — середина літа, і сонце не гріло, а сипало жаром, ніби заповзялося спопелити землю і висушити море, яке з тихим шемранням хлюпало дрібними хвилями об берег. Але намагання сонця були даремні. Щойно минула благословенна пора ашет*, і води каламутного Гапі, який чужинці називали Нілом, і Маріутського озера щедро напоїли спраглу землю, а Велика Зелена Вода * дихала ніжною, освіжаючою прохолодою. Вона омивала береги трьох материків, і її меж навіть не уявляли народи, які жили навколо неї. Вони умовно поділили Велику Зелень на менші моря і дали їм назви від імені своїх країн: Лігурійське, Егейське, Кіпрське, Тірренське, Іонічне. Лише молодий, але зарозумілий, ненаситний Рим нарік Велику Зелену Воду Маре ностpум, тобто Наше море, і не визнавав нічийого права на нього. Та мореплавці всіх країн не прислухалися до бажання римлян. Для них незмінними були старі назви морів.

Мореплавці — люди особливі: безстрашні шукачі пригод і невідомих земель. їх вабили великі, багаті портові міста і особливо найбільше, найвеселіше — Александрія. В її незліченних шинках день і ніч всіма мовами світу лунали пісні, стукали гральні кості. Од вина в гравців паморо-чились голови, їхні очі не зауважували позначок на шестигранниках, і невдахи за кілька хвилин втрачали все, що надбали за роки. Тоді в хід ішли ножі. Портові сторожі — філакети — не втручалися, коли гравці зводили між собою порахунки: воліли триматися від них якнайдалі. А ті боялися тільки свого капітана, бо він суворо з ними розправлявся — зухвалих і винних наказував кидати в море акулам. Ні боги, ні демони, ні царі не були в пошані у мореплавців. Для філакетів же головне — щоб вони не тривожили достойних громадян, не зазіхали на їхнє багатство.

1 Пора ашет — пора виливу Нілу, кінець червня — вересень.

2 Велика Зелена Вода, або Велика Зелень,— Середземне море.

З александрійського узбережжя в чистому прозорому повітрі видно було острів Фарос і одне з семи чудес світу — славетний маяк. На його верхівці, що знялася в небо, щоночі горів вогонь: вказував кораблям дорогу в александрійську бухту, щоб, бува, в темряві вони не наскочили на скелі або не сіли на мілину. Як божеству, поклонялися моряки тому маяку, зате косо позирали на нього жителі узбережжя: поки не було маяка, вантаж розбитих кораблів, що траплялося досить часто, вважався їхньою законною здобиччю, бо таким було одвічне право всіх морів.

Острів з пристанню з'єднувала кам'яна гребля. Вона надійно захищала пристань од штормів, які час від часу, здебільшого восени, тут бушували.

Але тепер, в сонячний день та ще й при спокійному морі, кораблям нічого не загрожувало. Одні за одними, малі й великі, з напнутими, схожими на білі крила вітрилами, вони заходили в бухту й вирушали з неї на Велику Зелену Воду.

Кораблі прибували сюди з усього світу і привозили в безлісний Кеміт^ цінні породи деревини, залізо і олово, грецьку зброю, кіпрські вина в оздоблених амфорах, рабів і коней. Інколи й золотоволосих білолицих рабинь з дуже далеких країн. Саме тоді, як у Чорній Землі — пора перет 4 і найбільша спека, там падають з неба холодні пелюстки, що відразу ж і тануть на долонях, а люди одягаються в теплі тканини з овечої вовни або в хутра і запалюють вогнища, щоб зігрітися. Але білолиці рабині живуть тут недовго. Лікарі кажуть, що їх убивають нещадне сонце Кеміту і туга за білими пелюстками рідної землі.

У свої країни кораблі поверталися з єгипетською пшеницею (вона рятувала від голоду славетну, але бідну і гористу Елладу і бундючний Рим), з пахощами, дикими звірами для кривавих видовиськ у римських

амфітеатрах і ніжними, чарівними, як квіти лотоса, танцівницями й арфістками Чорної Землі. Для багатих греків і римлян вони були на вагу золота. Високо цінувались і чорні раби з верхів'їв Га-пі — ними хизувалися в Римі й Афінах їхні пани.

Та найціннішим був папірус, виготовлений із серцевини папірусних стебел. Ним користувалися вчені і поети, зодчі і писарі, царі і лихварі, освічені люди всіх народів. Він служив навіть мертвим. Хто відходив у царство Осіріса, тому жерці давали в дорогу молитви і заклинання з "Книги мертвих", які супроводжували Ка5 в країну тіней. Без них вона вічно блукала б у темряві.

4 Пора перет — час праці на полях.

5. К е м і т — Кем, або Чорна Земля,— стародавня назва Єгипту.

Папірус найкраще ріс на багнах дельти Гапі, а непрохідні зарості цієї ріки були пристановищем для крокодилів і розсадником болотної хвороби6, яка час від часу (особливо тоді, коли ріка защедро напоїть Чорну Землю каламутними водами) здіймала переполох в Александрії.

Жителям Дельти — єгиптянам — суворо заборонялось зрізувати папірусні стебла. Колись зарості були власністю фараонів, а тепер вони належали Птоломеям — македонським узурпаторам обох корон: червоної і білої — Верхнього і Нижнього Кеміту. їхні раби зрізували рослини, виготовляли з них папірус для письма, і за нього в царську скарбницю рікою текло золото. Птоломеям, які на македонський манер називали себе царями, а не фараонами, його завжди бракувало. Дорого коштувало розкішне життя, гареми, будівництво палаців і святинь, а особливо утримання гоплітів 7, на яких спиралася їхня влада.

Не відставали від своїх царів стратеги та епістратеги**, які управляли номами9, бо кожна рука собі владика, а біла пшенична

паляниця смачніша від сірої ячмінної, солодке кіпрське вино — від кислого ячмінного пива.

Росли податки, злидні, народ бунтував, але мечі гоплітів рубали без промаху. По Гапі пливли тіла єгиптян — дуже й дуже багато тіл, а для крокодилів це були ситні дні. Втім, вони ніколи не голодували так, як люди...

Але засмаглому, міцної статури хлопчині, який сидів на березі бухти, мабуть, було байдуже до царів, гаремів, золота, навіть до чужих кораблів, що їх прикрашали дерев'яні сирени, кінські голови, грифи. Він бачив їх щоденно, а перше, найсильніше враження давно стерлося в пам'яті, наступні ж кораблі не викликали в нього ніяких почуттів.

Хлопець був босий, лише в набедренику з купецьким фартушком. Цей одяг свідчив, що хлопчині виповнилося принаймні дванадцять років і він уже вступив у юнацький вік. Малеча — хлопчики і дівчатка до десяти — дванадцяти років — носили тільки вузенькі набедрені пояски.

6 К а — душа.

6 Болотна хвороба — малярія.

7 Г о п л і т и — військо.

8 Стратеги та епістратеги — воєначальники.

9 Н о м — округ.

Голову хлопчини не захищав від сонця ніякий убір: промені, мабуть, не пронизували густої шапки чорного, трохи закучерявленого волосся. Очеретяною паличкою він зосереджено малював на піску різні закарлючки, риб, птахів. Очевидно, був незадоволений малюнками, бо час від часу стирав їх долонею і починав усе спочатку. Може, в ньому

прокинувся вимогливий художник, а може, з нудьги не знав, чим зайнятися.

Хлопець так захопився малюнками, що не помітив незнайомця, який нечутно підійшов і зупинився за його спиною.

Це був літній чоловік — приземкуватий, кругловидий, з гладко поголеною, нічим не захищеною від сонця головою. У білій льняній спідничці, що спадала нижче колін, у м'яких сандаліях. На шиї висів срібний ланцюжок з такою ж срібною пластинкою, на якій красувалося зображення сокола з короною. Скидався на статечного писаря. Усе це свідчило про його заможність і гідність.

Бідні єгиптяни здебільшого були худорляві, ходили босі, в куценьких фартушках. Амулетами їм служили зроблені з глини фігурки, зуб крокодила, куряча лапка або клаптик купленого у жерців папірусу: ці предмети вважалися благословенням богів, що приносило щастя. Носили їх на шиї на звичайних шнурках. Але щасливих єгиптян було дуже мало.

Не виявляючи своєї присутності, незнайомець пильно придивлявся до малюнків на піску — і на його обличчі появилося здивування.

— Хто ти, хлопче? Як тебе звати? — врешті запитав чоловік, і хлопчина від несподіванки випустив з рук очеретину, схопився на ноги. З хвилину дивився на бритоголового, ніби намагався розгадати, хто це і які в нього наміри.

— Я Імхотеп, син Петубаста, — відповів схвильовано хлопець.

— Наші старі, гарні імена,— сказав задоволено незнайомець.— їх стає в Александрії все менше, бо батьки по-еллінськи називають синів — Євменідами, Аполлоніями. Тепер скажи, звідки ти і хто твій батько?

— Він риболов, достойний пане,— ввічливість чоловіка підбадьорила Імхотепа.— А живемо ми он там,— показав рукою на нужденні хижі, зліплені з мулу й соломи, що тулилися до близьких прибережних скель.

— У дільниці злидарів,— співчутливо покивав головою незнайомець.

— У Ракотісі, достойний пане, — уточнив хлопець.— Хата не наша,— додав невесело.— Належить вона рибо-торговцеві Анупу. За житло і за човен він бере з батька половину улову

— Знаю цього шакала,— нахмурився чоловік.

— Тихше, достойний! — злякано оглянувся Імхотеп, чи, бува, хтось не почув образливого слова. В його свідомості не вміщалося, що знайшлася людина, яка не боїться Анупа. Адже риболови схилялися перед ним при зустрічі і на знак покори й пошани торкалися, як велів звичай, руками колін. Але поблизу не було нікого — і хлопець заспокоївся.

— У Ракотісі, бачу, всі його ненавидять, але бояться,— висловив здогад незнайомець.

— Гнів Анупа не обминув би й тебе, достойний, якби твоє слово дійшло до його вух,— відповів на те Імхотеп.— Він іноді б'є риболовів, які повертаються з малим уловом, хоч вони не його раби, а вільні, і погрожує забрати у них човен, навіть вигнати з хати. Адже половина хат у Ракотісі — його добро!

— Таких шакалів, як Ануп, в Александра чимало,— не надаючи значення словам хлопчини, тупнув ногою чоловік.— їх не боятися треба, а...— зупинився на півслові.— Скільки тобі років?

— Другу пору ашет ношу фартушок, — з гордістю відповів хлопець.

— Повних тринадцять! Я у вісім уже заробляв на ячмінну паляницю, — згадав невеселе дитинство чоловік і замислився.

— Хто ж ти, достойний? — не вгамував цікавості Імхотеп.

— Хіба пластинка в мене на грудях ні про що тобі не говорить? — запитав бритоголовий.

— На ній бог Гор,— не забарився з відповіддю малий.

— Угадав! Але від кого ти дізнався про Гора?

— Він вирізьблений в камені на його святині,— пояснив Імхотеп.— Поблизу неї проживає начальник філакетів Царської дільниці Доріон, ми з батьком носимо йому рибу. Йдучи попри святиню, завжди зупиняємося перед богом-соколом і торкаємось долонями колін. Тому він і запам'ятався мені. Може, ти, достойний, його верховний жрець? — з пошаною і острахом глянув на пластинку бритоголового.

— Зависоко береш, — лагідно посміхнувся чоловік.— Я Меріб, єгиптянин простого роду і молодший жрець Гора. А втім, що, власне, я знаю про свій рід?

Запитання він поставив не Імхотепові, а собі і не відповів на нього.

Обидва замовкли, прислухалися до гамору, що долинав з пристані. Імхотеп раз у раз позирав на Меріба, на його пластинку, ніби хотів щось сказати, але не наважувався.

— Що маєш на увазі? — помітив вагання хлопця Меріб.

— Твою пластинку, достойний,— зізнався Імхотеп.— Я бачив подібні, але мідяні, а от таку, як у тебе, — вперше. З такого заліза (батько називає його сріблом) нараменники Доріона, а він дуже знатна людина.

— Маєш зірке око, як у бога-сокола,— посміхнувся Меріб.— Крім вищих'жерців, срібні пластинки носять ще й деякі слуги святині, хоч вони не високого жрецького сану. Але хто навчив тебе наших складних письмен?

— Я їх не знаю, достойний,— знітився хлопець.

— Ти написав: "Великий бог-сокіл Гор — прародич фараонів",— показав на малюнки Меріб.— Лише вправний писар може так написати. Я п'ять років вивчав наші письмена, поки як слід оволодів ними. А було мені тоді дев'ятнадцять.

— Достойний!— — схвильовано вигукнув Імхотеп.— Це ти відкрив мені таємницю цих знаків і малюнків. Я писав їх з пам'яті.

Хлопець, мабуть, недаремно приховав, що знає письмена, і не назвав свого вчителя. Може, це був високоосвічений утікач з царських рудників, який потрапив туди за сказане ним слово проти царя і його еллінів і тепер уникає філа-кетів.

— Невже, Імхотепе, ти справді не розумієш того, що написав? — засумнівався Меріб.

— Навіщо мені брехати тобі, достойний? — відповів запитанням на запитання хлопець.— Адже в Ракотісі крім старого, напівсліпого писаря ніхто не знає письмен, проте мій батько неспроможний заплатити йому за навчання навіть кілька оболів.

Хлопець говорив так щиро, що недовір'я Меріба розвіялося. Дивувало лише те, що неписьменний Імхотеп пише так, як досвідчений писар.

— На святині Гора ці знаки теж вирізьблені на камені,— сказав хлопець.— Я запитував батька, що вони означають, але він не знав. Казав, що це наші давні письмена. Я запам'ятав їх так, як бога-сокола і пластинки.

— Кожен майбутній писар, збагнувши, що вони означають, спершу закріплює в пам'яті знаки, а тоді переносить їх на папірус,— пояснив хлопцеві процес навчання Меріб.

— Якби в мене,був учитель, то я вивчав би їх зранку й до ночі,— зітхнув Імхотеп.— Дуже, достойний, хочу вчитися.

Меріб тепло глянув на Імхотепа, замислився про свої невеселі дитячі і юначі роки.л Гончар Менегат виловив його в Гапі. Батьки, може, фелахи або міські злидарі, напевне, вмирали з голоду, який примусив їх покласти не мовля в очеретяний човник. Ще й нині пливуть такі човники з немовлятами, які здебільшого стають поживою крокоди лів. Йому пощастило: чи то тварини були ситі, чи то не за уважили його. Він став рабом Менегата, бо такий був закон Кеміту: човник і дитя належать тому, хто їх виловив. Гончар був суворий: примушував малого збирати для гончарної печі очерет і дерево, яке під час приливу викидала на берег ріка, носити воду і глину, а згодом ліпити посуд. Ме-негат любив баранячі бої, бився об заклад за своїх любимців, але, як правило, програвав. Щоб позбутися боргів, продав хлопчину, коли тому виповнилося дванадцять років, святині Гора в Танісі. Меріб там прислуговував учителеві математики і завдяки йому став учнем школи. Згодом його, найкращого учня, передали святині Гора в Александрії.

Тепер Меріб сам став учителем, а Імхотеп перебуває в такому становищі, в якому колись був він: потребує допомоги і опіки. Раб

гончара знайшов їх в особі вчителя математики. А хто допоможе Імхотепові з Ракотісу? Питання виникло так несподівано, що Меріб на мить розгубився. Може, доля випробовує його, умисне звела з цим хлопцем, нагадала про молодість і вчителя математики? Чи не таким учителем він повинен стати для Імхотепа? Хлопчина кмітливий, аж горить до науки. Може, колись стане видатним ученим? Поневоленому Кеміту вони дуже потрібні. Елліни нехтують єгиптянами, вихваляються своїми вченими, поетами, скульпторами і водночас забувають, що Чорна Земля славилась своїми мудрецями і зодчими в ті далекі часи, коли Еллада ще тільки народжувалась, не знала письмен.

Так було... Але тепер Кеміт — як сонний велетень. Пора вже йому подолати дрімоту, скинути з себе еллінські пута, знищити своїх Анупів, повернути собі давню велич. "З фараонами чи без них?" — постало бентежне питання. Правили колись еллінськими містами-державами ради старійшин, обирали і скидали архонтів, які від імені народу виконували військову і судову владу. Це треба пам'ятати на майбутнє, а готуватися до боротьби потрібно вже нині. Він, Меріб, готується, і може, цей хлопчина стане його надійним помічником. "Буду його вчителем і опікуном",— вирішив він подумки.

— Знай, Імхотепе, що вчителі не шкодують учням різок, їх спини сині завжди, а вуха червоні,— налякав хлопця, щоб упевнитися, чи не згасне в того бажання до науки.— Для мене їх теж не шкодували, хоч я був пильним учнем. Леданих б'ють, щоб училися, а пильних — щоб не ледащіли.

"А втім, кого тільки в Кеміті не б'ють,— з гіркотою подумав Меріб.— Знущаються над рабами, лупцюють фелахів, рудокопів, каменотесів і міських злидарів. Чим людина бідніша, тим частіше гуляє по її спині батіг вищестоящого".

Народ терпить, але не мириться з кривдою і насиллям: бунтувався проти фараонів і знаті, бунтується проти еллінських узурпаторів. Та все неуспішно. Але прийде час, мусить прийти...

Проте свої думки Меріб залишив при собі.

— У мене, достойний, тверда шкіра і міцні вуха,— не злякався суворих учителів Імхотеп.— Тільки б вони відкрили мені таємницю письмен.

— Скуштуєш різок, тоді заговориш інакше, — вдавано співчутливо покрутив головою Меріб.— Але скажи, що ти вмієш робити і чого хотів би навчитися?

Імхотеп зам'явся, потупився.

— В'язати сіті і більш нічого,— зізнався.— А хочу навчитися письмен, узнати, де ховається на ніч сонце і хто засвічує його вранці, як на Великій Зелені кораблі знаходять дорогу до Александрії, де живуть чорні люди, яких продають на наших торжищах, та ще — порахувати оцих чайок на скелях,— показав рукою.

Меріб уважно прислухався до слів Імхотепа — і на його обличчі не було навіть тіні насмішкуватості. Хлопець прагнув того, що й він, Меріб, у його віці: не багатства чи смачної їжі, а знання.

"Знову спогади", — посміхнувся Меріб.

Хоч невеселі, зате любі. Вони нагадували про стійкість і завзяття, власні труднощі на важкому шляху до знань.

— Так багато хочеш довідатись, що дуже довго змушений будеш учитися: не менше десяти років.

— Трохи менше, ніж тепер їх маю,— поставився спокійно до слів Меріба Імхотеп.— Чи за десять років я збагну всю людську мудрість? — запитав стривожено.

— Такої людини, яка засвоїла б усі надбання людства, ще не було, нема і не буде,— розчарував хлопця Меріб.— Ми збираємо лише крихти цієї мудрості. Але пильність і наполегливість можуть скоротити роки навчання.

— Я, достойний, не ледарював би! — вигукнув збуджено Імхотеп.— Але вчителі не вчать задарма, а в батька, я вже казав, нема оболів,— посумнів хлопець.

— Якщо не злякали тебе різки і роки, то вчитимешся без оболів,— порадував його Меріб.

— Навряд, достойний,— засумнівався Імхотеп.— Де знайти такого вчителя, який не любив би їх?

— Ти вже його знайшов! Я головний учитель школи при святині бога-сокола Гора.

— Достойний пане! — аж зіщулився з переляку Імхотеп,— Вибач за нерозумні слова. Вони не мої, чув я їх од не-освічених риболовів, які навідуються до батька. Вони не знають правди, повторюють те, що чули від інших.

"Його розум — не за роками",-^ подумки відзначив Меріб.

— Ніколи не квапся осудити інших, щоб незаслужено не осудили тебе, — лагідно повчав хлопця.— Я навчаю учнів минулого, історії Кеміту, а також еллінської мови і письмен, бо багато років перебував у Елладі. Сюди я зайшов випадково, хотів дещо обдумати на самоті,— перевів розмову на інше.— Завтра десятий день 10, твій батько не рибалитиме, тож приходь з ним уранці до святині. Без його згоди я не можу тебе прийняти до школи.

В першу мить Імхотеп, не вірячи своєму щастю, знерухомів, а тоді на радощах по-хлоп'ячому підстрибнув.

— Чим ми, бідні люди, віддячимо тобі, достойний пане? — захвилювався.— Хіба молитимемо богів, щоб опікувалися тобою.

— А чи знаєш, Імхотепе, скільки в Кеміті богів? — лукаво запитав Меріб.— їх майже тисяча, не рахуючи еллінських. Колись знатимеш усіх. Забудеш одного — і вчитель божих наук Небамон обірве тобі вуха,— пожартував.

— Постараюся, достойний, щоб вони залишилися в мене цілими,— відповів жартом на жарт хлопець.— Але як знайти тебе у святині?

— Назвеш моє ім'я молодшим жерцям, які стоять на варті біля воріт. Поясниш, що я запросив вас сюди, а вони скажуть, де мене знайти.

Вважаючи, що розмову закінчено, Меріб обернувся і неквапливо попростував до міста.

Коли головний учитель зник за пагорбками, Імхотеп, як бистроногий орикс п, помчав додому — поділитися з батьками радісною новиною.

10 У Стародавньому Єгипті кожний десятий день був днем відпочинку.

11 Орикс — антилопа з пустинь Верхнього Єгипту

Радість і смуток, як любов і ненависть, часто ходять разом. У хатину Петубаста і його дружини Нехті їх приніс син Імхотеп. На перших порах обоє так раділи доброю вісткою, що зняли з себе найбільший скарб — зашиті в ганчірочці глиняні жучки-скарабеї — і повісили хлопцеві на шию. Хто носив такий талісман, був під опікою богів — і лихо обминало його. Хай тепер жучки опікуються Імхоте-пом, до якого так несподівано

завітало щастя. Жерці вчать, що воно приходить до кожного єгиптянина принаймні раз у житті — і розумний не повинен втрачати його. Але щоб заслужити це щастя, треба якомога більше дарів жертвувати богам. Ось у кутку хижі низка копчених рибин, залишених на чорний день, якщо Сехет 12 не посприяє улову. Завтра він, Петубаст, віднесе їх Гору і Мерібові. Може, вчитель — добрий бог у людській подобі? Як Імхотеп вийде в люди, тоді сам пожертвує йому барана, а то й бика. Адже син стане писарем або збирачем податків, землеміром чи навіть управителем маєтків якоїсь багатої святині і не знатиме голоду, поневірянь. Добре живеться освіченим людям в Кеміті. Вони завжди вволю наїдаються білих пшеничних паляниць, жарених окунів з Гапі, жирних качок і гусей, п'ють не кисле пиво, а солодке вино. Та й сплять не на твердому очереті і осоці, розстелених на долівці, а на м'якій солом'яній постелі в ліжку, і їм прислуговують молоді рабині.

Петубаст співчутливо глянув на Нехті. Де вже їй до молодих нубійських рабинь, хоч ще і не стара. А яка була вродлива! Коли розбивали обоє жбан 13, їй сімнадцять виповнилось. Зів'яла у злиднях врода. Дружина Імхотепа, напевне, так швидко не зів'яне, бо в знатних людей багато рабів і слуг, які виконають за неї ту працю, від якої змарніла Нехті Вона не збиратиме очерету, щоб зварити ячмінну кашу, не мозолитиме рук, розтираючи на камені зерно, не знатиме голоду, коли розбушується море і в хатині довго не буде навіть риб'ячого хвоста. Ні! Знатних людей не стомлює важка праця. Слуга носить за писарем письмове причандалля, за збирачем царських податків — футляр з папірусами, у яких записані боржники, за землеміром жердину і шнурок, а за управителем палицю, якою він дубасить фелахів. Ось яким знатним стане Імхотеп

* Сехет — богиня риболовів і мисливців. Заключний акт староєгипетського шлюбного обряду

— Як розбагатієш, то придбай у Єгипетсько-Сірійській дільниці кам'яний будинок і рабів,— порадив синові Петубаст.— А мені купиш риболовну сіть і човна. Може, два, а то й три,— не задовольнився одним,

бо така вже людська вдача: хто має багато — хоче мати більше.— Винайма-тиму їх риболовам.

— Як Ануп? — здивувався Імхотеп.

— За помірковану плату,— поспішив заспокоїти сина Петубаст.— Таку, щоб ми могли на неї жити ситно і спокійно.

— Од трьох човнів достатку ще не буде,— практичніше, ніж Петубаст, підійшла до діла Нехті.— У нас буде чотири,— вирішила вона.

— Чотири човни! Чотири човни! — На радощах Петубаст почав бити долонями об коліна. Ясніло змарніле обличчя Нехті.

А втім, завчасна радість батьків не передалася Імхотепо-ві. Навіть розбагатівши, він не купить їм чотирьох човнів. Тоді батько став би таким жорстоким, як Ануп.

— Невже ти так битимеш риболовів (якщо Сехет не наповнить їхніх сітей рибою), як побив тебе Ануп? — запитав схвильовано батька.

Трапилося це нещодавно. Запідозривши, що Петубаст приховав улов, Ануп жорстоко відшмагав його палицею. Насправді він риби не зловив: Імхотеп чув, як батько скаржився матері на богиню Сехет, яка відвернулася від нього.

Ануп весь обріс жиром, черево випнулося, як бедет 14, і Петубаст одним ударом кулака міг би збити його з ніг, але покірно зносив побої і лише постогнував.

Сперте об хижу, стояло весло. Воно було нове й важке. Імхотеп уже взяв його в руки, щоб зацідити ним по голові риботорговцеві, але мати забрала в сина "зброю". Опісля батьки раділи, що Ануп не зауважив

зухвалості Імхотепа, а то вигнав би їх з хати, забрав би човна і сіть, прирік би на голод.

Мати весь день прикладала батькові до спини мокре полотно, а синці від побоїв зійшли лише нещодавно.

Імхотепа завжди обурювала жорстокість людей. На пристані не раз бачив, як наглядачі знущалися над рабами-ван-тажниками, сікли їх батогами, і від зойків цих нещасних ставало моторошно. Лупцювали своїх рабів греки і єгиптяни. Імхотепа дивувала покірливість рабів, і він запитував батька, чого вони не бунтують. Петубаст пояснив синові: невільника, який підняв би руку на свого пана, страшно мучили б, від чого його врятувала б тільки смерть. А як знущаються над фелахами! Петубаст це знає, бо юнаком утік з села до Александрії. їх б'ють, обшахровують збирачі податків, землеміри, писарі, а найжорстокіше поводяться з ними управителі маєтків: забирають у них мало не весь урожай, навіть дружин і дочок. Тому по Гапі пливуть човники з немовлятами. Батьки не хочуть, щоб їхня безталанна рабська доля повторилась у дітях.

14 Бедет — мішок зерна.

Донедавна елліни, хоч ненавидять єгиптян і чваняться своєю вченістю, теж викидали небажаних дітей на міські смітники. Тепер Птоломеї, під карою смерті, заборонили їм позбуватися дітей, бо хочуть, щоб у Кеміті було більше греків, ніж єгиптян.

Страшні долі в каменотесів і рудокопів, які заздалегідь приречені на швидку загибель. У пустинях і Червоних скелях Верхнього Кеміту, у пісках і горах Сінаю вони лупають камінь на спорудження святинь і палаців, як кроти, риються під землею, шукають мідь, золото, тисячі їх гинуть від батогів, хвороб, спраги і голоду, бо каравани з водою і продовольством часто-густо запізнюються не на дні, а на тижні, їм

нікуди тікати, бо навколо безводна мертвота — навіть шакали уникають цих місцевостей.

Імхотеп уже чув про це від батька, а тепер чекав на його відповідь.

Нагадування сина про побої вразило Петубаста. Він знітився, принишк, але зморщене чоло свідчило, що риболов глибоко щось обмірковує і в його душі відбувається боротьба двох почуттів.

Побої... синці... Вони зійшли, а біль минув. Імхотеп лише входить у життя і ще не знає, яке воно жорстоке.

— У кого влада, в того й батіг,— нагадав синові прадавню істину Петубаст.— Відтоді, як Амон і Птах створили світ і людей, сильні знущаються над слабшими, і немає значення, в чиїх руках палиця: Анупова не менш болюча, ніж еллінська чи перська, яка ще не так давно гуляла на наших спинах.

— Треба переламати руку, яка тримає бича,— зопалу, як дорослий, сказав Імхотеп.

— Пробували, та даремно,— похнюпився Петубаст.— Тепер багатьом байдуже, хто тримає палицю і носить корони Верхнього і Нижнього Кемітів.

Розмова з батьком була цікава, але він не відповів на запитання. Імхотеп нагадав йому, що чекає відповіді.

— Ти знову про своє,— вдав, що розсердився, Петубаст.— Анупом я не стану, бо звідав, що таке голод, і одержав чимало батогів,— розвіяв тривогу сина.— Але в ледачих відберу човни!

— Я ніколи не ходитиму з бичем,— проказав рішуче хлопець.— Навіть тоді, коли надіну спідничку писаря чи землеміра.

— Твої слова — дитяче лепетання, — жахнулася Нехті, яка, мабуть, відчувала ще більшу пошану до палиці, ніж Петубаст.— Чи бачив ти знатну людину — писаря, збирача податків або землеміра — без патика? Як не триматимеш його в руках, ніхто тебе не шануватиме, не буде боятися і слухатися.

— Еллінів ніхто не лупцює і не лякає палицею,— нагадав матері Імхотеп, і вона розгубилася, замовкла.

— Можеш не бити, а тільки страхати нею,— хитро порадила синові Нехті.

— У кожного народу свої звичаї,— прийшов на допомогу дружині Петубаст.— Б'ють володарі, а не володарів. Нам головне — завжди мати ячмінь на кашу та паляницю, і будемо вдячні богам і людям, бо голод страшніший, ніж палиця. Ти теж їх скуштуєш, — посміхнувся доброзичливо.— Від людей знаю, що вчителі добряче лупцюють учнів і не шанують їхніх вух.

— О боги обох Кемітів! — заламала руки з переляку Нехті,— То нашого сина в школі дубаситимуть, як водовоз Амібу свого старого осла, ще й смикатимуть його за вуха! Хіба не одірвуть їх? — глянула уважно на сина, чи вони в нього ще на місці.— Довго тебе там мучитимуть?

— Десять років, але не мучити будуть, а вчити, — спростував материну думку Імхотеп.

— Десять років дубасити! — не здавалася Нехті і аж схопилася за голову.— Нерозумно жартуєш,— дорікнула синові.— Хіба тобі потрібно стільки часу, щоб набратися розуму?

— Так казав Меріб,— виправдувався Імхотеп.— Та й то не осягну всіх наук.

— Може, до того часу Осіріс покличе нас до себе,— згасла радість Нехті, як каганець, в якому забракло олії.— Наше життя коротке. Будеш навідуватися до нас, а ми з батьком — до тебе кожного десятого дня.

Петубаст збентежено звів очі на дружину.

— Кажуть, що учнів не пускають додому і тільки коли-не-коли дозволяють батькам навідуватися до них,— відвернувся від Нехті, яка дивилася на чоловіка зляканими, широко відкритими очима.

— Не треба Імхотепові такої школи! — вигукнула гнівно.— Нехай рибалить з тобою.

— І підставляє спину під палиці Анупа? — збунтувався хлопець.

Нехті розгубилася.

— Але ж за десять років ти забудеш нас і при зустрічі обминеш,— дорікнула синові так, ніби він уже зрікся батьків.

Петубаст мовчав, але його мовчанка свідчила, що він поділяв побоювання дружини.

— Досі я не брав тебе на море, бо хотів, щоб ти набрався сил,— підключився врешті до розмови.— Воно не для слабких. Проте пора вже привчатися до нашого діла. Треба знати спосіб на кожну рибину, уміти закинути сіті, щоб Сехет наповнила їх. Поки я не став досвідченим риболовом, мене, селюка, довго вчили й били. Зрештою не буду тебе силувати. Хочеш учитися — вчися. Але спершу добре обміркуй своє рішення, щоб опісля не каявся, бо ти вже не дитина, — застеріг сина.— Море і наш рибацький труд ти бачив, а про школу лише чув. Нічого більше поза тим, що розповів тобі Меріб, ти не знаєш про неї... Та й чи сприйме твій розум ті великі науки, які повинні знати писарі, землеміри і

збирачі податків? Як їх не збагнеш і проженуть тебе зі школи, то станеш посміховиськом у Ракотісі і нас осоромиш.

Тривога батьків передалася Імхотепові. Справді, школа — неволя.

Десять років неволі... Досі вони не лякали його. Та все ж це дуже й дуже довгий час. Бувало, батько вранці не повертався з уловом і він, Імхотеп, з тривогою чекав його на пристані. Море зрадливе, а човни Анупа старі і вутлі. Воно вже поглинуло багатьох риболовів, які іноді заходили до їхньої хижі на розмову. Це лише один з тривожних ранків... А скільки їх, таких ранків, в одному році? А в десятьох? Треба бути дуже мудрим, щоб підрахувати. А якщо до хати закрадеться болотна хвороба чи батько не повернеться з риболовлі і мати залишиться сама? Ой, як тужно буде за ними. Та невже він, Імхотеп, не побачить маленької чорнявої Андроніки (її пестливо називають Ніке) — дочки начальника філакетів Царської дільниці Доріона, якому вони носять рибу.

Дівчинці тільки що сповнилося десять років, але вона еллінка і вже не ходить боса і з набедреним пояском, як єгиптянки в її віці, а в сандаліях і туніці.

Ніке набагато розумніша од своїх єгипетських ровесниць, бо грецький учитель навчає її різних премудрощів і

еллінських письмен. Ще й од няні-єгиптянки вона навчилася єгипетської мови.

Мати Ніке, Терсея,— велика пані, носить дорогий еллінський одяг і вишивані золотими нитками сандалії. Вона не голить голови і не ходить у перуці, як багаті єгиптянки, а рабиня робить їй укладку з її ж таки волосся. Але Терсея така скупа, що завжди завзято торгується з батьком Імхотепа за кожну рибину і за кожний мідний халкой 15. Тоді Ніке вибігає до Імхотепа під стару смоковницю на розмову. Він завжди приносить їй кольорові черепашки, які море викидає на берег і яким

вона дуже радіє. Обоє сідають під деревом, Ніке вчить його грецьких слів і сміється, як він неправильно їх вимовляє. Навчила вже чимало...

Іноді при ньому і при батькові Терсея сварить дочку, що вона дружить з єгиптянином, ще й з Ракотісу, і од цього йому, Імхотепові, дуже боляче. Чим він гірший від своїх грецьких ровесників?

Батько відповідає йому знехотя, що у греків батіг, а у єгиптян спина для ударів, бо грецькі пришельці — пани Чорної Землі. А яка може бути приязнь між батогом і спиною, паном і рабом, багатим і злидарем?

Та не всі єгиптяни злидарюють.

Риболови, які навідуються до батька, кажуть, що багато живуть писарі, землеміри, збирачі податків, бо елліни потребують таких людей. Греків ще замало, щоб замінити їх. Добре купцям, лихварям і таким шкуродерам, як Ануп. Вони платять податки, позичають гроші еллінам, і ті не втручаються в їхні справи. Але найкраще живеться вищим жерцям при святинях великих богів. Царі залишили їм усі землі і багатства, ще й обдаровують новими, бо ті вірно їм служать. Так кажуть риболови, але яка це служба —мовчать. Може, бояться гніву богів.

Буває, що Ніке приносить йому солодкі тістечка. Якось він дав таке тістечко матері, але вона не схотіла його їсти: казала, що єгипетський бог пекарів Гебегет не поблагословив еллінського печива і єгиптяни од нього хворіють.

Навряд! Він ніколи не хворів од тістечок Ніке.

10 Халкой — найдрібніша монета.

А хіба не тужно буде за морем? Так приємно в гарячий день похлюпатися у його водах, погойдатися на гребенях хвиль, а опісля, гріючись на сонці, виводити на білому піску (в пустинях, кажуть, він

жовтий) очеретяною паличкою загадкові знаки — письмена, вирізьблені на мурах святині Гора. Завдяки Мерібові вони промовлять до Імхотепа. Він буде пильним учнем. Терсея не гордуватиме ним і дозволить зустрічатися з Ніке, якщо до того часу не віддасть її за елліна.

Така можливість злякала Імхотепа.

"Боги не дадуть згоди",— підбадьорив себе.

Але відразу ж і постало перед хлопцем питання, яким богам молитися, бо їх дуже багато. Батько каже, що вони ворогують між собою, як люди. Сет ^ знищив Осіріса, вибив око богові-соколові Гору: тепер воно в нього заплющене. Треба спитати Меріба. Від учителя він довідається багато розумного.

— Хочу вчитися,— сказав тихо, але рішуче Імхотеп, не дивлячись на батьків, ніби боявся, що їхні засмучені обличчя похитнуть його рішення. — Випрошу в богів для вас багато років здоров'я, наберуся мудрості, а тоді Ануп не відважиться лупцювати вас і погрожувати, що вижене з хатини й відбере човен і сіті,— зачепив за живе батьків.— Учитись буду так, що за один рік осилю більше наук, ніж інші за два. Меріб каже, що час навчання не однаковий для пильних і ледачих.

Петубаст і Нехті повеселіли. Слова вчителя і натяк на Анупа зробили їх податливими. Шкуродер-риботорговець зі шкіри вилізе, коли він, Петубаст, розбагатіє і матиме чотири човни. Та й розлука з сином не така вже страшна, як здавалося. Адже залоги купецьких кораблів, що здебільшого складаються з бідняків Ракотісу, вирушають у далеке плавання за пахощами і дикими звірами в країну Пунт 17, і сім'ї чекають їх довгі роки. Іноді так і не дожидаються. А Імхотеп буде поруч з ними, і вони, напевне, знайдуть спосіб, щоб зустрітися з ним. Вартові святині не погребують кількома оболами, бо вони теж хочуть повеселитися і не бачитимуть як Імхотеп крадькома вийде за ворота.

— Приготуй нам на завтра чисті фартушки,— запропонував дружині Петубаст, і Нехті згідливо кивнула головою, що не завжди бувало.

III

Переписувачі населення не брали драхм даремно і ретельно виконували своє діло. Від їхнього зіркого ока не сховався жоден з восьми мільйонів жителів Верхнього і Нижнього Кемітів: багатий чи бідний, єгиптянин, іудей чи сірієць — усі платили різні податки, а найбідніших, у яких не було навіть халкоя, засилали в каменоломні і на рудники. І Петубаст щороку віддавав цареві кілька оболів.

16 Сет — староєгипетський бог зла.

17 Країна Пунт знаходилася на території Сомалі.

— Мабуть, вони конче потрібні Птоломеям на ячмінну кашу й кисле пиво,— жартував невесело він.

Слова батька викликали в Імхотепа сумнів.

— Невже царі справді такі убогі, що без твоїх оболів голодували б? — запитував він наївно.

— У них бездонні, ненаситні черева,— пояснював синові риболов.— Бодай би кожен кусок застрявав їм у горлі!

Імхотеп вірив і не вірив батькові. Що ж то за черева, що завжди порожні? Адже йому і батькам вистачає кількох дрібних рибин і одної ячмінної паляниці, щоб насититися.

Греки, на яких спиралася влада Птоломеїв, податків не платили. Вони користувалися особливими привілеями, займали найвищі державні

посади, воювали і придушували бунти єгипетської бідноти. Вони проживали у великих містах над Гапі, і найбільше їх було у багатій, веселій Алек-сандрії, яку заснував Александр Македонський, прогнавши з Чорної Землі персів, чиє владарювання було ще жорстокіше, ніж еллінське.

Та великий завойовник недовго втішався обома коронами фараонів. Після нього їх успадкував його полководець Птоломей I, який прибрав ім'я Сотер-Рятівник.

Новому володареві не сподобалася стародавня столиця Кеміт-Уасета (перейменована греками на Фіви в честь їхніх еллінських Фів), і він переніс її в Александрію, яка швидко прославилась не лише красою і багатством, а й наукою. Розміщена на довгій косі, що відділяла море від Марійського озера, оточена мурами і вежами, вона не боялася ласих на чужі багатства войовничих сусідів.

Ще донедавна в ній осідали чужинці і єгиптяни з інших номів, навіть утікачі-раби і фелахи, каменотеси і рудокопи, яким пощастило добратися через пустині до Гапі. Але теперішній володар Кеміту-Птоломей IV Філопатор заборонив пришельцям поселятися в столиці, обмежив їхнє перебування тут двадцятьма днями. Наплив чужинців і бідноти шкодив його намірам перетворити Александрію в еллінське місто, загрожував бунтами злидарів.

Веселіше було за мурами столиці. Тут виросло місто розваг і шинків — Канопос, де вабили гімнастичні зали, іподром, арени для баранячих боїв і величавий стадіон, на якому через кожних чотири роки відбувалися на зразок Олімпійських (величніші від них — Птоломейські) ігрища.

Виступали тут греки, які проживали в Єгипті, або ті, що прибували з Еллади, а єгиптяни, якщо для них знайшлося місце на стадіоні, були в

ролі глядачів. Переможці крім лаврового вінка одержували щедрі нагороди і землі в Кеміті разом з осілими на них фелахами.

Але одного разу єгиптянин Нефірер під виглядом грека з Еллади переміг усіх грецьких учасників змагання і з рук самого царя одержав лавровий вінок. Проте підступ незабаром було розкрито. Нефірера ув'язнили — і слід його пропав.

Нова столиця складалася з п'яти дільниць — філе, і переписувачі населення підрахували, що в ній мільйон жителів.

Найрозкішніша була Царська дільниця, в якій красувалися царські палаци і Музейон 18, найбагатші — дві Іудейські, найгамірніша — Єгипетсько-Сірійська і найбідніша — Ракотіс. У жителів цих філе все було різне: вигляд, вдача, звичаї, вірування і спосіб життя.

Іудеї жили у своїх дільницях відокремленою від греків і єгиптян общиною, не визнавали їхніх богів і вірили тільки в Ягве, якому будували величаві святині і приносили в жертву білих ягнят.

З дозволу Птоломеїв вони обирали своїх старійшин, яким беззастережно підкорялися, дотримувалися своїх законів, і царські чиновники не втручалися в їхні справи, бо податки з обох дільниць пливли в царську скарбницю акуратно. Іудеї були неперевершеними скловарами і ювелірами, а ткачі ткали для багатих гречанок і єгиптянок такі тонкі полотна, що крізь них просвічувалось тіло.

Хоч іудеї не займалися риболовством, але рибу любили. Іноді, як Сехет була дуже щедра, а Терсея не потребувала так багато риби, Петубаст продавав її ткачеві Ісааку. Він брав з собою Імхотепа, щоб син знав усі дільниці.

Але в них не було так весело, як у Єгипетсько-Сірійсь-кій, де можна побачити щось захоплююче, цікаве. Які тільки люди там не збиралися!

Смагляво-жовто-чорна різноголоса юрба пливла вулицями, як повінь. Траплялися тут навіть білолиці бородані з тих далеких країн, у яких з неба падають білі пелюстки.

18 Музейон — храм муз.

На вулицях продавці вихваляли солодке печиво, розмаїті фрукти, смажену рибу, водоноси — підсолоджену медом воду, нижчі за саном жерці і дрібні ошуканці — талісмани, що приносять щастя.

Базари красувалися різним товаром: тут вниз головою висіли на жердинах живі кури, гуси, качки і перепілки, стояли бедети ячменю, пшениці, гороху і сочевиці; з гаків звисали туші свиней, волів, овець і антилоп, аж чорні од мух; лежали розстелені шкури різних дивних звірів; у клітках щебетали птахи. Та хіба перелічиш те, що тут продавали і купували!

Привертали увагу багаті крамниці. В них можна було знайти все — від голки до золотого нашийника, од риболовного гачка до перуки і вишитих золотими нитками сандаліїв. Продавались навіть папіруси з усякими письменами, але вони не користувалися таким попитом, як сандалії, чавунні і мідні горшки чи пахощі.

Повертаючись од Терсеї, Петубаст разом з сином часто відвідував базари і крамниці — але не для того, щоб купити якісь речі, а щоб надивитись на них.

Через відчинені двері шинків і харчівень неслися запахи смаженої на олії риби, печеного м'яса, кислої капусти, дешевого пива, цибулі й часнику та ще багато-багато чого, бо кожен народ любить свої страви.

На площах за кілька халкоїв, зібраних від цікавих, показували штукарства гімнасти, танцювали під звуки флейти танцівниці в набедрених пов'язках, змагалися атлети, смішили своїми витівками

старих і дітвору дресировані мавпи, лякали людей приручені хижі звірі, віщували майбутнє ворожбити.

І тепер, ідучи до Меріба, Петубаст і Імхотеп раз у раз зупинялись, щоб подивитись на щось цікаве.

— Не минайте своєї долі, найдостойніші з достойних! — покликав їх до себе смаглявий сірієць з папугою на рамені. — Зі скриньки, що висить у мене на грудях, за одного нужденного халкоя цей учений птах витягне для вас папірус, з якого довідаєтесь, що чекає вас, ваших дітей і онуків. Боги відкриють вам таємниці, варті драхми. Чи правду я кажу? — звернувся до папуги, і той крикнув щось незрозуміле. — Ось вам доказ, що не обманюю, — послався на птаха.

Петубаст почухав голову: шкода було халкоя, але кортіло узнати, яку долю готують боги Імхотепові.

— Ось тобі халкой.— Він вийняв з-за фартушка монету і подав сірійцеві.— Повіщуй йому,— кивнув на сина.

Сірієць сказав щось папузі — і птах, схилившись над скринькою, вийняв з неї дзьобом клаптик записаного папірусу.

— Ай-ай! — аж прицмокнув сірієць.— Читай! — помахав перед Імхотепом папірусом. — Але навряд чи ти знаєш письмена,— засумнівався.— Доторкнися до нього, щоб спливло на тебе за нужденного халкоя благословення богів. Вони пошлють тобі щасливу долю. Станеш великим вельможею, матимеш палаци і рабинь, житимеш більше років, ніж десять разів по десять пальців на руках і ногах, а твоя Ка буде вічна,— кинув папірус у скриньку, щоб за хвилину віщувати з нього іншому легковірному.

Петубаст був задоволений віщуванням і не шкодував халкоя. Боги, напевне, не обмануть бідного риболова і його сина. Він навіть у думці не

припускав, що сірієць — брехун. Адже папірус зі скриньки діставав не він, а папуга, і дзьобом птаха керували боги.

Віщування підбадьорило батька і сина. Петубастова уява малювала чотири човни, Імхотепова — папіруси з невідомими письменами.

Найспокійнішою, найкрасивішою була Царська дільниця, в якій проживали греки і на яку трудився весь Ке-міт, всі підкорені народи. Вздовж широких, покритих вавілонською смолою 19 вулиць стояли палаци Птоломеїв і їхніх вельмож, святині еллінських богів, багатоповерхові урядові споруди, театри, магазини, контори грецьких лихварів і купців, вічнозелені сади і парки. Перед кожним будинком — кілька дерев, статуя якогось бога або богині і клумба з квітами, що їх дуже люблять елліни. Серед еллінів багато освічених, які мають бібліотеки; Ніке каже, що й у них вдома є чимало грецьких книг. У їхніх будинках є лазні з ваннами й проточною водою; Ніке також купається щодня. Але що то за купання у вузькому, хоч і мармуровому, кориті? Інша річ — море, сонце, теплий пісок, голубе небо над головою.

Елліни навіть одягаються не так, як інші александрійці: жінки носять дорогі спідні хітони і верхні хламиди, а чоловіки ще й тоги , хоч у них, мабуть, дуже спекотно.

Оздобою Царської дільниці є храм муз, або, як називають його елліни, Музейон. Це сховані в садах і парках святині, різні будинки, в яких живуть учені, вільні слуги і раби, це астрономічна обсерваторія, наукові установи і славна на весь світ Александр і йська бібліотека. Музейон — місто в місті, проте його скарби недоступні єгиптянам.

Підкорений народ повинен задовольнятися малими знаннями, бо великі породжують бунтарські мислі, за якими ідуть вчинки, а розумний не підрубає гілляку, на якій сидить.

19 Вавілонська смола — покриття типу асфальту.

20 Тога — верхній чоловічий одяг.

У Царській дільниці багато храмів грецьких богів і лише один єгипетський — бога-сокола Гора, прародича фараонів. Його жерцям дозволено постійно проживати в грецькій дільниці, навіть користуватися бібліотекою Музейону і вести школу для єгипетських дітей, з якої виходили жерці, писарі, збирачі податків, котрі пізніше працювали на греків.

Птоломеї дуже шанували Гора, прирівнювали його до свого грецького прародича — бога світла і сонця Аполлона. Тому-то вони теж вважали себе нащадками єгипетського бога і законними спадкоємцями фараонів та обох корон.

Царські борзописці вмить нашкрябали вчені трактати про божественне походження нових володарів Єгипту од Гора — Аполлона, але їхні доводи були такі наївні, що не переконували, а смішили. За кілька драхм, пшеничну паляницю і жирну качку можна написати ще й не таке. Одначе єгиптяни знали, що Гор існував ще задовго до появи Аполлона, а сини Еллади відали, що батько Сотера — не бог, а бідний македонський чабан. За спритність і відвагу великий земляк-завойовник підняв сина чабана до висот полководця.

У Царській дільниці раз у раз зустрічалися філакети у мідних нараменниках, які пильно охороняли ситий спокій її жителів, гопліти в блискучих панцирах і округлих шоломах, статечні елліни, еллінки і раби, котрі завжди кудись квапилися. Рабів було набагато більше, ніж греків. Кожен еллін мав кілька, а то й кільканадцять "тіл без душі", а багатії навіть сто і двісті. За великі гроші вони віддавали їх у найми державним установам для спорудження святинь, доріг і каналів.

Перед святинею Гора Петубаст і Імхотеп зупинилися, щоб оглянути написи на її мурах.

За мурами стояла тиша, чути було, як дзюрчить вода, що глиняними трубами текла у басейни.

Біля відчинених воріт вартували молоді, найнижчі за саном жерці. То були колишні учні-невдахи, яким палиці не нагнали розуму, і вони стали божими слугами, але без права навіть на мідну пластинку.

Нудьгуючи від неробства, вони обмовляли вищих за саном жерців, жінок, які проходили повз них, насміхалися з нечисленних, але достойних прочан.

Святиня була багата: на її землях працювали тисячі фелахів, до того ж вона діставала щедрі дари од Птоломеїв, які не шкодували золота для своїх вигаданих прапредків, а вартових уволю годували ячмінною кашею, сочевицею, досхочу напували кислим пивом.

Але каша — розкіш злидарів — не задовольняла вартових. Вони заздрісливим оком поглипували на приношення багатих віруючих (які наслідували царів) — жирні печені качки, гуси і поросята з ніжно-брунатною шкірочкою і здоровенні нільські окуні, амфори з дорогим вином.

Вартові знали, що бог-сокіл, кам'яна статуя якого з золотими коронами Верхнього і Нижнього Кемітів зберігалася в найпотаємнішому сховку святині (куди доступ мали тільки довірені), і мармуровий Аполлон, який стояв побіч, ніколи не бачили і не нюхали тих смакот. Усе це злопають жерці з золотими і срібними пластинками та їхні сім'ї, а решта цього добра дістанеться тим, що з мідними. Божі слуги високого сану безконтрольно розпоряджалися прибутками святині. Вони жили з сім'ями в Александра у власних будинках, утримували гареми, влаштовували бенкети.

Поява Імхотепа і Петубаста з кошиком втішила вартових. На обол, а тим паче драхму, надії мало, але смаженою рибою можна поласувати.

— Чого роззявили роти? — вдавано сердито накинувся на них один, мабуть, старший. — Заходьте! — потягнувся рукою до кошика, але Петубаст вчасно встиг сховати його за себе.

— Шкодуєш божим слугам рибини,— присоромив вартовий Петубаста.— Боги обійдуться без двох-трьох твоїх риб'ячих хвостів.

— Вони для достойного Меріба, — виправдувався Петубаст, все ще тримаючи за спиною кошик.

— Для головного вчителя? — здивувався вартовий.— Чи не хлопця ти привів до школи? — показав на Імхотепа.

— Хай набирається наук, щоб стати писарем,— не приховував завчасної гордості за сина риболов.— Достойний учитель велів передати вам, щоб ви показали дорогу до нього.

— Коли так, то проведемо вас і риби не візьмемо,— приязно проказав вартовий.

Чи то він так боявся, чи шанував головного вчителя. Несподівано з-за мурів долинув розпачливий крик.

— Либонь, б'ють раба,— посумнів Імхотеп.

— Або нерозторопного учня,— засміявся вартовий, і батько з сином розуміюче перезирнулися.

Важкий шлях науки! Багато палиць коштує жердина землеміра чи футляр збирача податків.

До будинку школи вела широка алея, обсаджена яблунями, грушами і вишнями, яких донедавна не знали в Кеміті (їх привезли з Еллади.) Однак їхні плоди були ще дорогі, недоступні дітям з Ракотісу.

Була пора цвітіння, і дерева стояли в ніжно-білих шатах, їхня краса так заворожила Петубаста й Імхотепа, що вони раз у раз зупинялися, щоб налюбуватися нею.

По дорозі часто зустрічалися сановиті жерці з поголеними головами, декотрі були зі срібними пластинками,— вони з презирством дивились на убогих богомольців і на їхній скромний дар. Квапились кудись виснажені, змізернілі і напівголі або і голі раби. Вони зупинялися на мить біля Петубаста, пожадливо ловили запах смаженої риби.

Імхотеп уже потягнувся був рукою до кошика, щоб дати рибину старому, схожому на кістяк рабові, але Петубаст не дозволив.

— Усіх голодних не нагодуєш,— повчав сина.— Роздаси рибу — і до головного вчителя прийдемо з порожнім кошиком.

У глибині парку стояли різні будинки. Перед найбільшим вартовий зупинився.

— Ось школа, у якій тебе дубаситимуть,— пожартував.— Повідомлю про вас головного вчителя, а ви ждіть мене,— він зник у будинку.

За хвилину повернувся і рукою покликав риболова з сином.

Уздовж коридора, яким вів їх вартовий, були ясні, просторі зали. Різьба на стінах відтворювала події з життя Гора і бородатих фараонів. На постаментах стояли статуї бога-сокола і Аполлона. Особливо гарно виглядали вимощені кольоровими плитками підлоги. В одному з залів викладено озеро і крокодила в ньому. Крокодил здавався живим, й

Імхотеп добряче злякався страшної тварини: ану ж виповзе з води і накинеться на нього!

Батька і сина здивувало, що зали порожні. Школа без учнів?

— Гамірно тут стане через кілька днів, як закінчиться місяць відпочинку. Тепер старших учнів відпустили додому, а молодші на майданчиках за святинею граються м'ячем, борюкаються, стрибають, бігають. Головний учитель дбає, щоб тіло і розум розвивалися разом.

— Значить, учнів відпускають додому? — аж зупинився в подиві Петубаст.

— Завдяки достойному Мерібові тепер тут уже не так суворо, як було колись,— порадував обох вартовий.— І годують учнів ситніше. Повернувшись з Еллади, головний учитель скасував багато шкідливих старих звичаїв, хоч як опиралися деякі старигани. Школа, каже він, не неволя, і грецьких дітей вона не лякає. Учні живуть з батьками, тому й не тужать за ними, займаються фізичними вправами, отже, ростуть здорові, а тому швидше і краще засвоюють науку, ніж завжди голодні єгипетські діти. "Ми також голодували",— заперечували головному вчителеві старигани, але верховний жрець вирішив спір на його користь. Тепер кожного десятого дня батьки можуть навідуватися до синів.

Розповідь вартового неабияк втішила Петубаста і Імхотепа. Така школа справді не неволя. От зрадіє Нехті, довідавшись, що матиме можливість частенько бачити Імхотепа, навіть пригощати його дома.

Повагавшись, Петубаст дістав з-за фартушка обола і подав вартовому, але той рішуче відхилив його руку з монетою.

— Від гостей достойного головного вчителя ми не взяли б навіть халкоя, — пояснив причину відмови. — Інша справа, якби ти приніс щось

у дар богам. Тоді в твоєму кошику не стало б половини риби,— засміявся єхидно. — Я теж колись був учнем і пильно вчився,— продовжував.— Але завжди був таким голодним, що, здавалось, гриз би й кістки. Достойний Меріб перебував тоді ще в Елладі. Одного разу, як голод добряче мені дошкулив, я поцупив жирненьку качечку, призначену для жерців. Не встиг посмакувати нею, як мене зловили на гарячому, надавали палиць і прогнали зі школи. Добре, що хоч призначили вартовим, бо ніякого іншого ремесла не знаю.

Він зупинився перед дверима з вирізьбленим соколом.

— Заходьте! — показав рукою і, обернувшись, пішов геть.

Кімната, куди ввійшли Петубаст й Імхотеп, була велика і ясна, але її обстановка виглядала скромно. Крізь широкі, прорубані в мурах вікна (на ніч їх заслоняли солом'яними плетінками) вливалося досередини сонце, і його проміння розсипалося по кольорових плитках підлоги.

Уздовж стін вишикувалися полиці з дерев'яними, шкіряними, полотняними, навіть глиняними футлярами, в яких, здогадувався Імхотеп, зберігалися сувої папірусів. Футлярів було так багато, що хлопцеві стало страшно. Невже Меріб ввібрав у себе зібрану в них людську мудрість? Напевне... Тому-то всі так його шанують і слухаються. Чи й він, Імхотеп, збагне колись мудрість папірусів, що зберігаються у цих футлярах?

В одному куті кімнати стояло прикрите солом'яною матою ліжко, біля нього столик, а на ньому миска дактилів, глечик води чи пива, каганець, кремінь, залізне кресало і трут. Мабуть, головний учитель і в ліжку не розлучається з наукою — читає папіруси при скупому світлі.

Меріб сидів у зручному дерев'яному кріслі за довгим низьким столом з мармуровою стільницею, на ній стояло кілька чорнильниць, лежали сувої папірусів, загострені очеретини і гусячі пера. Він, певне, займався

якимись підрахунками, бо в одній руці тримав гусяче перо, а друга лежала на дерев'яному абаку — рахівниці з нанизаними па шнурки кружечками.

— Петубаст й Імхотеп зичать тобі, достойний, доброго здоров'я і прихильності богів! — Риболов поставив на підлогу кошик, і вони з сином торкнулися долонями колін.

Меріб ледь усміхнувся. Мабуть, подумав, чи не забагато для нього всіх божих щедрот, але промовчав.

— Прийми од нас, маленьких людей, наш скромний дар,— підставив ближче до головного вчителя кошик з рибою Петубаст,— Ти велів нам прибути — і ми явилися перед твої мудрі очі.

— Хіба я казав вам прийти з рибою? — нахмурився Меріб, і гості розгубилися, принишкли.

— Не личить з порожніми руками йти до достойних людей,— несміливо виправдовувався Петубаст.— Такий звичай споконвіку в Чорній Землі.

— Пора вже відкинути його, бо він поганий,— з досадою проказав Меріб.— Не завжди добре те, що старе. У кошику принаймні на три-чотири оболи риби. Це, мабуть, усе, що залишилось від улову, адже половину його забрав Ануп. Тепер ви будете голодні. Я знаю, що таке голод: в дитинстві він не раз дошкуляв мені,— не посоромився зізнатись учитель.

Він відклав перо, сягнув рукою до пояса, мабуть, за монетою, але передумав, і вона зупинилася на півдорозі. Адже Петубаст за свій дарунок не прийняв би від нього плати, до того ж таким вчинком він принизив би риболова.

— Візьму дві рибини, бо більше в моєму животі не вміститься,— злагіднів.— А тепер, Петубасте, слухай мене уважно. Чи сам, без нічиєї принуки, ти, вільний єгиптянин, віддаєш до школи бога Гора свого сина Імхотепа?

— Ніхто не примушував мене,— відповів риболов.

— Чи зрікаєшся всіх батьківських прав на час перебування його в школі? — знову запитав Меріб.

На обличчі Петубаста майнула тінь смутку: він на довгі роки розлучається з сином, втрачає його.

— Будь йому, достойний, батьком і матір'ю,— дрижачим голосом промовив риболов.

Маленька безневинна хитрість Імхотепового батька розвеселила Меріба, і він усміхнувся.

— Нас, Імхотепе, радують пильні учні, а ледачих ми проганяємо,— попередив учитель майбутнього школяра.— Стань найпильнішим — і нагорода тебе не мине.

— Заслужу її, достойний, — запевнив Меріба хлопець і знову прикипів поглядом до футлярів з папірусами.

"Цей дотримає слова", — подумав головний учитель, крадькома стежачи за Імхотепом.

— Прийдеш через чотири дні — тоді в нас закінчується місяць відпочинку,— знову взяв у руки перо, щоб продовжувати свою роботу.

Батько і син мовчки торкнулися руками колін і вийшли з кімнати.

Вартового, який недавно супроводжував їх до Меріба, не було, а ті, що його замінили, не питали про рибу.

— Віднесемо її Терсеї,— кивнув на кошик Петубаст, якому кортіло похвалитися перед грекинею сином. Адже Імхотеп стане писарем або збирачем податків чи землеміром. Тепер Терсея не гордуватиме ними.

Пропозиція батька втішила хлопця: він, Імхотеп, зможе зустрітися з Ніке. Як сприйме вона звістку про те, що він уже не приноситиме їй черепашок?

Імхотеп відчув у душі неспокій, не схожий на той, з яким іноді виглядав батька з моря.

Тільки-но Петубаст увійшов у будинок Доріонів, як назустріч вибігла Ніке. Усміхнена, зарум'янена, в очах радість.

— У мене нові сандалії,— похвалилася вона, показуючи маленьку ніжку в дорогому взутті з козлячої шкіри. — Ти приніс черепашки?

— Нині я не був біля моря,— виправдовувався хлопчина.— Та й уже не приноситиму їх,— посумнів.

— Невже ти розгнівався на мене? — здивувалася дівчинка.— Я нічим перед тобою не провинилася.

— Через чотири дні я стану учнем школи Гора,— згорда промовив хлопець.

— Але ж інколи з батьком приходитимеш до нас? — запитала тривожно Ніке.

— Не знаю, чи головний учитель дозволить мені покидати мури святині, — ухилився від прямої відповіді Імхотеп.

— Може, недовго вчитимешся... — чи то запитувала, чи то стверджувала дівчинка.

— Десять років,— не приховав правди Імхотеп.

— Це, певне, дуже довго, — журливо похитала головою Ніке, мабуть, ще не усвідомлюючи, як пливе час— І тоді знову приноситимеш мені черепашки?

— За десять років ти станеш дорослою і не захочеш моїх черепашок, — з жалем промовив хлопчина. — Може, батьки віддадуть тебе за багатого достойника.

— Не хочу багатого і достойного,— спересердя тупнула ніжкою дівчинка. — Чекатиму твоїх черепашок. А щоб ти не забув принести, візьми ось це від мене, — висмикнула з кіски стрічечку і подала Імхотепові.

IV

Дощ... Він такий рідкісний гість в Александрії, що тутешні люди ще й назви йому не придумали. Просто кажуть: "Вода, що падає з неба..." Вона несе радість спраглій землі і всьому, що живе й росте на ній. Коли буває дощ, втішаються фелахи, веселіше співають птахи, яскравіше спалахують квіти, навіть ледачі мули рухаються жвавіше.

І в шкільних залах, де завжди було душно, стоїть тепер приємна прохолода. Такої не дають ні тінь паркових дерев, ні віяла, якими в спекотні дні раби обмахують своїх панів. Учні, розміщені в залах за віком і знаннями, сидять на підлозі, підігнувши під себе ноги. У старших —

листки папірусу, в новачків — кусочки крейди і кам'яні таблички з гладенькою поверхнею.

Майбутні писарі, землеміри і обліковці ходять босі, а поверх набедреників носять білі фартушки. На шиї кожного старшого висить пластинка з зображенням Гора, якою він дуже гордиться. їм дозволено відвідувати батьків, і вони статечно, як старі писарі, крокують містом. Навіть еллінські хлопчаки, які кидають у своїх єгипетських ровесників камінцями, не займають їх. Усі в Царській дільниці знають, що святинею Гора опікується сам владар Єгипту.

Ніч у Чорній Землі удвічі коротша, ніж у далекій країні гіпербореїв, про яку розповідав учитель географії, проте раби-сторожі розбудили учнів рано, з першим сонячним промінням. Обов'язкова купіль в студеній воді, що б'є з фонтана, прогнала рештки сну, освіжила тіло, а сонце вмить зігріло його.

Тепер учнів чекав ситний сніданок: ячмінна або пшенична каша, заправлена олією, шматок риби, паляниця, іноді грудка сиру. Щоб вихованцям не боліли зуби, час від часу давали їм ще й цибулину, квашену капусту, огірки — розкіш, про яку багато з них дома і не мрія?"и. Наїдалися добряче, знаючи, що вдруге нагодують їх аж після занять. Навіть дорослі єгиптяни їли два рази на день, лише багатії та вищі жерці ласували, коли їм заманеться і скільки хотіли. Добре бути багатим або носити срібну чи золоту пластинку.

Імхотеп уже записав знак, виведений учителем на дошці, і тепер збуджено спостерігає у вікно за краплинами, що падають з неба. Його дуже цікавить, звідки вони беруться, що таке хмари і куди вони пливуть по небу над Алексан-дрією, як кораблі по Великій Зелені?

На всі ці питання, напевне, можна знайти відповідь у папірусах. Він, Імхотеп, знайде її колись у письменах. Багато відповідей на багато питань, які його цікавлять. Відколи він став учнем школи Гора, минула

пора Перет, але палиця вчителя ще не торкалася його спини. А ось товариші, які сидять поруч з ним — невеличкий, гарячий як іскра син землеміра Сінугет і серйозний, повільний Ібі, батько якого— дуже знатна людина (старший над чабанами царських отар),— уже скуштували різок: перший за непосидючість, другий за повільність. Найрозумніше — не висовуватися вперед, але й позаду не лишатися.

Імхотеп устиг подружити з обома товаришами-новач-ками. У вільний від навчання час вони всі троє займалися на майданчику спортивними вправами, звірялися один одному, що тужать за батьками і за рідним домом, давали оцінку вчителям. Імхотеп захищав їх, що дуже дратувало Ібі та Сінугета. На їхню думку, вчителі були демонами в людській подобі, які з насолодою дубасили своїх вихованців. А що обидва не були голослівними, свідчили синці на їхніх спинах.

Старий довгов'язий Небамон — учитель божих наук — залюбки шмагав учнів різкою за незначну помилку, хоч сам іноді плутав богиню шлунку Кобе з богинею печінки і нирок Дурмутеф.

А втім, не всі боги, як і не всі люди, користувалися в Кеміті однаковою пошаною. Богиню гадюк Бутто у верхніх номах величали, а в нижніх безжально знищували її святих, отруйних улюбленіць. Так поступали зі скорпіонами, навіть з крокодилами, хоч яким знатним був їхній бог Собек. Тільки священний скарабей, жук-гнойовик великого Амона, користувався божественною пошаною у Верхньому і Нижньому Кемітах.

— Кажуть, достойний, що іудеї визнають лише одного бога,— якось необережно вихопився Імхотеп.— Чи не забагато їх у нас?

Обличчя Небамона сіпнулося, рука потяглася вгору, проте різка не торкнулася спини допитливого учня. Учитель вчасно зрозумів, що нею не заспокоїть — навпаки, розбурхає цікавість, підірве свій авторитет. Страх владний над словом, а не над думкою.

— Іудеї — малий народ, тому й задовольняються лиш одним богом, а ми — великий,— знайшов він відповідь.— Зрештою, кожна людина прагне мати свого бога, який опікувався б нею. Мають своїх богів царі і пастухи, ткачі і риболови, купці і моряки. Адже цар не буде молитися богові чабанів Гарсафесу, а ткач — богині риболовів Сехет. Нашим богом є Тот — винахідник письмен, опікун наук, писарів, учених.

Доводи Небамона, хоч і переконливі, не розвіяли сумнівів Імхотепа, а різка, що нависла над ним, не злякала його.

— Навіщо, достойний, потрібен нам Собек і його святі крокодили, які нападають на людей і з'їдають рибу в Гапі? — допитувався він.

З такими запитаннями Небамон, мабуть, уже не раз зустрічався і відповідав на них, бо тепер не розсердився на Імхотепа за його допитливість.

— Кожна тварина, яку створили Амон і Птах,— корисна,— повчав він хлопця.— Крокодили з'їдають не лише живих. Адже щоденно викидають у ріку тіла мертвих тварин і рабів. Багато рабів, бо вони живуть недовго. Коли б не було крокодилів, то наша свята ріка стала б смердючою, і ніхто не пив би з неї воду, не їв би зловленої риби, ще й всякі пошесті пішли б од мертвечини. Ну, що — ти, нарешті, зрозумів своїм маленьким мозком, навіщо боги створили крокодилів?

— Твій розум, достойний, відкрив мені правду,— вибачився за свої передчасні сумніви Імхотеп, і Небамон поблажливо кивнув головою.

Тепер він радів, що згарячу не застосував різки, а знайшов переконливіші за неї доводи.

"Однак хлопець надто допитливий і цікавиться справами, які не відповідають його вікові, — подумки осудив Імхотепа. — Може, колись з

нього вийде добрий писар, але ненадійний жрець, тож треба мати його на оці".

Математик і астроном Текмеріт і географ Убанон були вимогливими, але рідко вдавалися до палиці. Ніколи не брали її в руки Меріб, який крім грецької мови давав уроки ще й про минуле Кеміту, і його помічник Бата.

Завдяки головному вчителеві, Бата теж побував у Елладі, познайомився з її мовою і наукою.

Найсуворіший з них — огрядний учитель письмен Ра-меснехт, палиця якого майже не відпочивала.

— Вона допоможе вам швидко і безпомилково вивчити всі шістсот знаків21 наших письмен, які повинен знати кожний писар,— підняв він угору товсту палицю, щоб учні як слід приглянулися до неї.— Протягом року ви повинні засвоїти сто, бо на більше ваші курячі мізки не здатні.

Рамеснехт не тільки писав на дошці знаки, які учні переписували на свої таблички, але й пояснював їхнє значення, звучання. Здебільшого це були не літери, а склади, навіть слова. Тому-то їх було так багато. Час від часу учитель велів показувати йому таблички, хвалив старанних і карав байдужих. Тоді на спинах дітей гуляла палиця, у залі стояв страшний лемент, учні чухали болючі місця, а з їхніх очей лилися гіркі сльози.

У Імхотепа знаки завжди виходили чіткі, він швидше запам'ятовував їхнє значення, ніж інші, і Рамеснехт даремно шукав у нього помилки.

Зате набагато легше давалися дітям грецькі знаки-літе-ри, яких було менше тридцяти. Вистачало одної пори року 22, щоб їх вивчити, а Імхотепові — ще менше. Від Ніке він перейняв чимало грецьких слів, навчився вимовляти їх. їй тільки що сповнилося десять років, але,

напевне, вона краще розуміється на грецьких письменах, ніж декотрі писарі країни Кеміт на єгипетських.

Згадуючи щодня про Ніке, Імхотеп відчував тривожне хвилювання. Мабуть, її вже не цікавлять черепашки. Як Меріб відпустить колись його додому, то він з батьком віднесе Терсеї рибу і побачить Ніке. Чи зрадіє вона йому? Може, так збайдужіла, що не захоче з ним зустрічатись? Час покаже, бо такої зустрічі ще довго чекати. Учням-пер-шорічникам ще не дозволяють навідуватися до батьків — мовляв, один день їхнього перебування поза школою зводить нанівець працю вихователів. Учні дуже швидко забувають про пильність, навчання, кару й повертаються до своїх давніх звичок. їх знову треба призвичаювати до шкільного ладу. Може, це й правда... Але ж він, Імхотеп, за рік пізнає стільки різних наук, що матиме чим похвалитися. Про єгипетські письмена мовчатиме. Така кількість знаків здивувала б Ніке, а може, викликала б сміх, а він не хоче, щоб вона насміхалася з письмен Кеміту. Ними написані ті папіруси, які зберігаються в кімнаті Меріба і в яких зібрана мудрість Чорної Землі. А втім, тих знаків таки забагато. Можна запозичити в еллінів їхні літери — і тоді серед єгиптян буде стільки письменних, як серед греків.

21 Нараховувалось близько шестисот ієрогліфів.

22 У Стародавньому Єгипті було три пори року — кожна мала чотири місяці.

Одного разу Імхотеп таки розпочав про це розмову з головним учителем.

— Що народ творив віками, не можна скасувати за день чи й за рік,— повчав хлопця Меріб.— Завдяки цим знакам ми довідуємось з наших папірусів, що діялося в Кеміті сто, тисячу років тому. Якщо знехтуємо ними, то станемо людьми без минулого, яких не шануватимуть не тільки елліни, а й увесь світ. Кожен народ, навіть поневолений, повинен дорожити своїм минулим, інакше він зникне з лиця землі. Так, так,

Імхотепе. Програти битву і опинитися в неволі може навіть великий народ, але зникнути — лиш нікчемний.

А якими барвистими були розповіді вчителя географії Убанона про сушу і море, про далекі країни і чужі народи! Учні слухали його, і в них складалося враження, що вони там уже побували і бачили ті дива.

Цікаво слухати і вчителя Текмеріта про небо і зорі, по яких можна читати людські долі, а сухі цифри оживають у його оповідях, перетворюються в живих людей, тварин, птахів. Тепер він, Імхотеп, уже порахував би чайок на скелях біля Ракотісу.

Однак найцікавіші уроки з історії: Меріб так захоплююче розповідає про минуле Чорної Землі, про її колишню славу, велич і могутність, зодчих і мудреців, що учні аж затамовують подих. До того ж він гостро засуджує жорстокість вельмож, навіть співчуває рабам. Учитель каже, що від волі до рабства — один крок. У програній битві невільниками стають не лише прості воїни, а й царі. На морі розбишаки грабують кораблі, а на суші — мандрівників, каравани. Великі достойники засилають на рудники неугодних їм — нижчих, а їх самих — їхні володарі. Отже, раби — одної плоті з нами, такі ж, як і ми, люди і мають Ка. Серед них є багато розумніших від їхніх панів.

Розповіді вчителів по-різному впливали на Імхотепа і його двох приятелів.

— Наберуся мудрості і стану мандрівником,— снував далекосяжні плани Сінугет.— Подамся в країни, де не бував ще жоден єгиптянин, побачене й почуте запишу на папірусах. Кожен, хто їх читатиме, скаже: "Написав це Сінугет — славний, великий мандрівник і мудрий писар. Він це все бачив на власні очі, а тому в його писаннях — правда".

— Я читатиму по зорях і віщуватиму людям їхню долю. — мріяв Ібі.— Про мене казатимуть: "Це той мудрий Ібі, якому богиня неба Нут відкрила таємницю майбутнього".

— А ким ти хотів би стати, Імхотепе? — запитували товариша Сінугет та Ібі.

— Таким розумним, як головний учитель, і осягнути мудрість, сховану в його футлярах,— відповів Імхотеп.— Хочу довідатись, що діялося на Чорній Землі, як на ній не було ще дідуня мого дідуня, ані батька його батька. Тоді про мене скажуть: "Це той Імхотеп, який повернув нам наше славне минуле".

Чи суджено було збутися юним мріям, знали тільки боги.

Відколи Імхотеп переступив шкільний поріг, минула ще одна пора року і настав Шемет — час жнив. Стікаючи потом, фелахи збирали урожай, з якого залишались їм мізерні рештки; в садах і городах дозрівали фрукти і овочі, а ріка Гапі так обміліла, що кораблі сідали на мілинах. За рік Імхотеп підріс, зміцнів і змужнів, бо завдяки Мерібові учні завжди були ситі.

— Голодний учень тільки й думає, як наповнити шлунок, а вже опісля вчить письмена, — часто говорив він тим, що виступали проти новизни.

Час підтвердив слова головного вчителя. Одного дня Меріб покликав до себе Імхотепа.

— Минає рік, як ти став нашим учнем. Я задоволений тобою,— похвалив хлопця.— Не втрачай пильності, наполегливості — і досягнеш мети. Завтра десятий день, я дозволяю тобі навідатися до батьків.

У першу мить Імхотеп від несподіванки розгубився. Він довго, з тугою (як фелах запізнілого виливу ріки) чекав цієї хвилини і тепер, як вона наступила, не міг повірити, що це правда.

— Ти добрий до мене, достойний, і моє серце завжди належатиме тобі,— отямившись, Імхотеп торкнувся долонями колін.

— Не квапся завчасно дарувати своє серце одній людині, бо не вистачить його для інших, — застеріг Імхотепа вчитель. — У житті зустрінеш людей, од яких воно відвернеться і до яких прихилиться. Приходь завтра перед надвечір'ям,— закінчив розмову.

Силкуючись заспокоїтись, Імхотеп попростував до дверей.

На вулиці на мить зупинився. Так хочеться побачити Ніке. Вона ж тут, недалеко!

На стрічці, яку подарувала йому Ніке, він носить на шиї зашитого в ганчірочці глиняного жучка-скарабея — це завжди нагадує йому про дівчинку. Всі учні носять талісмани: одні на шнурках, другі на стрічках. Жерці схвалюють таку побожність, заохочують до неї. Але нині в нього нема черепашок. Та й що сказала б Терсея, побачивши його в своєму домі? Напевне, спитала б, чого прийшов і до кого? Що відповів би? Набрався б ще більше сорому, ніж тоді, коли Терсея сварила дочку за приятелювання з єгиптянином. Але тепер до сорому додалася б ще й образа за її презирство до його народу. Рік тому він дуже мало знав про свій народ. Тепер свідомий того, що він, Імхотеп,— єгиптянин, і гордиться цим. Головний учитель часто нагадує: хто не шанує свого народу, зрікається його, той втрачає Ка, без чого не може бути людиною. Навіть Осіріс гидує такими і не приймає у своє царство.

І все ж Імхотеп мусить побачити Ніке, бо інакше не матиме спокою. Може, не сьогодні, а наступного разу, коли головний учитель знову

дозволить йому навідатися до батьків. Але спершу треба гарненько подумати, як перехитрити Терсею.

Поспішаючи додому, Імхотеп спостерігав за змінами, які сталися в Царській дільниці за рік. Він зауважив, що з'явилося кілька нових розкішних будинків, харчевень і крамниць, на площі поставлено сонячний годинник, на вулицях стало людніше. Мабуть, з убогої Еллади знов прибули поселенці.

Як завжди, тихо було в іудейських дільницях і гамірно в Єгипетсько-Сірійській. Тут, на вулицях і площах, з'явилося більше жебраків, штукарів і ворожбитів, а також дивовижно одягнених чужинців. У центрі дільниці споруджено басейн, до якого з пащ чотирьох кам'яних левів текла вода, проведена сюди трубами з озера. Біля басейну товпилися змізернілі жінки з відрами і жбанами. Для них безплатна вода була благодаттю, але багато водоносів позбулося нужденного заробітку.

Невільниче торжище вже не вміщувало виставлених на продаж "тіл без душі". Тут майже за безцінь продавали дітей, але молоді раби, особливо вродливі рабині, коштували чимало срібла, навіть золота.

В дільниці Ракотіс Імхотеп прискорив хід. Хотілося чимскоріш зустрітися з батьками. До того ж, він уважно шукав якихось змін, але не знаходив. Ті самі нужденні хижі, які були рік тому, ті ж передчасно постарілі од злиднів чоловіки й жінки, ті ж голі, з роздутими від водянистої ячмінної каші животиками діти. Чомусь не видно було товаришів по хлоп'ячих розвагах, з якими купався в морі, збирав черепашки, ловив на мілині раків. Мабуть, юні друзі вже заробляють на ячмінну кашу: рибалять, тчуть, ліплять глиняні глечики і жбани, пасуть чужих корів і овець.

— Імхотепе, сину Петубаста! — покликала його якась жінка, і він зупинився.

В отворі хижі, який на ніч заслоняли солом'яною матою, стояла Усехет — мати його товариша Джедгера.

"Як вона постаріла і схудла",— здивувався Імхотеп, торкаючись долонями колін.

— Кажуть, що ти скоро станеш писарем,— підійшла до хлопця Усехет.— Твої батьки щасливі,— зітхнула, позаздривши їм за такого сина.

— Мине ще багато пір року, поки наберуся потрібної мудрості,— скромно спростував сказане жінкою Імхотеп.— Дорога до неї далека, як до витоків Гапі. Де ж Джедгер?

— Не питай, Імхотепе,— схлипнула Усехет,— Джедгер уже в царстві Осіріса. Він і його батько, а мій чоловік Пабас, не повернулися з риболовлі. Нема вже й Пагері. Батьки віддали його в найми наглядачеві над зрізувачами папірусу — і він помер від болотної хвороби. А малий веселий Ті став пастухом, і розлючений бик настромив його на роги. Тобі пощастило уникнути їхньої долі.

Загибель товаришів пригасила радість хлопця. Ось ті зміни, які сталися в Ракотісі. Власне, щороку Осіріс забирає звідси багато молодих людей, але досі він, Імхотеп, не замислювався над причиною такого лиха.

— Воля богів,— не знайшов він переконливіших слів, щоб розрадити Усехет.

— Не згадуй про них, бо вони такі несправедливі, як і люди,— засмикалося обличчя в жінки.— Вони опікуються багатими і їхніми синами, які ростуть здоровими, бо не зрізають папірусу, не пасуть розлючених биків і не виходять у море на старих, спорохнявілих човнах. Навіть богиня справедливості — Мат — байдужа до нас, злидарів. Хай

моя Ка ніколи не зазнає спокою і вічно блукає в темряві, як коли-небудь пожертвую богам хоч би дакти-леву кісточку,— заповзялася на небесних владик за свою кривду.— Але йди вже, Імхотепе, хай Петубаст і Нехті нарадуються тобою.

Торкнувшись долонями колін, Імхотеп, зажурений почутим, побрів знайомою вуличкою.

Ось і батьківська хижа. Від зворушення хлопцеві аж дух перехопило. Така, як він її залишив, тільки де-не-де на покрівлі свіжий очерет.

На крихітному подвір'ї булькоче щось у чавунному казанку, підвішеному над маленьким вогнищем. (Цей посуд — найцінніша річ у хижі. Батько довго складав обол до обола, щоб купити його, і врешті новизна прийшла до хати.) А мати, стоячи на колінах, розтирає на камені ячмінне зерно, не відвикла від прадавнього способу: роздрібнює на камені зерно на кашу замість змолоти його на жорнах. Греки з давніх-давен користуються ними, бо зробити їх неважко. В святині Гора є навіть грецький млин, в якому каміння обертають впряжені у шлеї мули або раби, що ходять по колу.

"Ячмінна каша",— ВАОВИВ хлопець знайомий запах.

Передчуваючи щось, Нехті підвела голову, скрикнула.

— Імхотепе, сину! — схопилася на ноги й кинулася назустріч хлопцеві, пригорнула до грудей його голову.

Зацікавлений вигуком дружини, вийшов з хижі Петубаст. Уздрівши сина, він хвилинку придивлявся до нього, ніби хотів упевнитися, чи справді це Імхотеп, а тоді мовчки поклав йому на голову роз'їдені морською водою шкарубкі од весел долоні і довго їх не здіймав з неї.

Минули перші радісні хвилини, і всі троє засіли з ложками-черпачками до водянистої каші. Уплітаючи її, Імхотеп ладен був поклястися на всіх богів, що такої смачної він ще не їв, хоч учням школи Гора не шкодували і пшеничної. Водночас точилася жвава розмова з вигуками, сміхом, ахами і охами. До радісної зустрічі з сином додалася ще й гордість за нього, і обличчя Петубаста й Нехті сяяли, як два сонця.

Раптом риболов відклав черпачок.

— Терсея веліла мені перед надвечір'ям з'явитися до неї,— пояснив, чому не може побути з сином.— Вона матиме гостей з Еллади, і їй треба багато риби. Скільки і якої — скаже мені.

Імхотеп стрепенувся. Він піде з батьком... З порожніми руками? Батько ж не несе Терсеї риби. Якби-то можна якось подати Ніке вістку про себе і довідатись, як вона її сприйме?

— Сет наслав на Анупа хворобу,— поділилася з сином втішною подією Нехті.

— Тепер ніхто не перевіряє уловів,— радів разом з дружиною Петубаст. — Я призбирав кілька оболів, а завтра одержу від Терсеї, може, навіть драхму,— говорив, не підозріваючи, що діється в душі сина.

Імхотеп неуважно прислухався до слів батька й матері: напружено щось думав. Раптом обличчя його проясніло, він рвучко підняв з землі глиняний черепок і камінцем почав щось шкрябати на ньому.

— Передай його Ніке, але так, щоб не бачила Терсея, — подав черепок батькові.

Петубаст і Нехті багатозначно перезирнулися.

— Вона — еллінка,— нагадав синові риболов.— Та й дуже небезпечна це справа. Якби довідалася Терсея — прогнала б мене і не купила б риби. Що ж ти написав? — поцікавився.

— Імхотеп вітає Ніке,— прочитав хлопець.

— Але ж вона не знає єгипетських письмен,— зрадів Петубаст, що не треба буде нести черепка.

— Я написав грецькими,— ошелешив батька Імхотеп.

— Невже знаєш еллінські письмена? — здивувався Петубаст.

— Наш син уже такий розумний, як еллін! — радісно вигукнула Нехті.— Він швидко стане писарем.

— Я передам черепок Ніке,— розвіяв вагання Петубаст.

Він повернувся не скоро. Але веселе обличчя свідчило, що з доброю вісткою.

— Як Сехет мені допоможе, то зароблю драхму ще й чотири оболи,— похвалився дружині і синові.— То дуже великі гроші, і в нас буде досить ячменю на кашу і паляниці.

— Купимо велику артабу 23 зерна і жбан олії, — наперед розпорядилася грішми Нехті.

— Ще й наваримо пива,— нагадав дружині Петубаст. Імхотеп поділяв радість батьків, проте чекав важливішої звістки, ніж про ячмінне пиво.

— Черепок я передав Ніке,— згадав нарешті прохання сина Петубаст.

— Вона, мабуть, не взяла його,— з острахом глянув на батька Імхотеп.

— Навпаки, дуже йому зраділа,— розсіяв тривогу сина риболов.— Але говорила щось таке дивне, що я не зрозумів її.

* А р т а б а велика і мала — 40 — 20 л.

— Ти запам'ятав її слова? — збуджено допитувався Імхотеп.

— Йшлося про якісь черепашки,— знизав плечима Пе-тубаст.— Казала, що ти повинен їх принести. Я обіцяв назбирати їх повен бедет, але вона відмовилася від моїх. Ніби яка різниця була 6 між моїми і твоїми черепашками. От вередливе дівчисько! — покрутив головою.

Те, що раптом сталося, неабияк налякало Петубаста і Нехті. їхній учений син, плескаючи в долоні, підстрибував у дивному танку, якого ніколи в Кеміті не танцювали.

Може, це був модний еллінський.

V

Людина творить — час руйнує. Йому підвладні навіть піраміди, в яких спочивають фараони і знаходить пристановище їхня безсмертна Ка, щоб не блукати в темряві. Не пощадив він і папірусів у святині Гора: вони потемніли, але ієрогліфи залишилися розбірливими. Сувоїв всього-на-всього чотири тисячі, зате найдавніших і тому найцінніших. Таких не мала навіть царська бібліотека (яка дістала назву від столиці — Александрійська), де зібрано їх понад півмільйона, ані святиня Серапіса, де зберігалося сорок тисяч папірусів. У них записано минуле Чорної

Землі, її закони, звичаї і вірування ще задовго до того, як еллін Гомер створив "Одіссею" та "Іліаду", якими так гордяться греки.

А гордитися є чим. Імхотеп теж зачитувався ними, бо за п'ять років навчання так вивчив мову еллінів, що володів нею, як рідною. А втім, крім Гомера, у греків були ще Есхіл, Софокл, Евріпід, безліч мудреців і філософів на чолі з Сократом, істориків, законодавців і, врешті, таких славетних поетів, як Анакреонт і Сафо.

Меріб, перебуваючи в Елладі, придбав багато еллінських книг і тепер дозволяє читати їх своєму молодому помічникові.

Проте не лише мову еллінів-завойовників, без знання якої не приймають нині на царську службу, зобов'язаний вивчити єгипетський писар. Він повинен оволодіти ще й іншими знаннями. Чим далі від берега, тим глибше море. Так і з науками. Не встигнеш вивчити одну, а на черзі вже інші. Тим учням, які сприймають науки з трудом, допомагає палиця вчителя. Так, як Єменхепові. Юнакові вже дев'ятнадцять років, а його спина завжди в синцях, бо добрих учителів тепер замінили суворі. Учні постаршали, добавилися нові дисципліни. З колишніх учителів залишився лише Меріб. До його голосу прислухається сам верховний жрець, в харчовому раціоні учнів появляється іноді м'ясо, а фізичні вправи стали, як у грецьких школах, обов'язковими.

Нові предмети Імхотеп сприймав швидко, без труднощів, хоч деякі вчителі дивилися на нього кривим оком. Юнак іноді висловлював думки, які заперечували нібито незаперечні істини, бентежили вчителів. Особливо насторожено ставився до нього викладач староєгипетського і еллінського правосуддя Геренгетон. Судових законів було багато, і всі вони служили багатіям. В них зазначалося, яка кара чекає непокірного раба, фелаха, котрий недодав землевласникові артаби ячменю чи пшениці, злидаря, якщо він не заплатив царської податі або не повернув лихвареві в договірний строк боргу, злодія, якого обвинувачено в крадіжці у багатого, і бідного вбивцю.

— Скажи, достойний, хто встановлював такі закони? — запитав одного разу вчителя Імхотеп, обурений їх жорстокістю і несправедливістю.

Геренгетон незадоволено зморщився.

— Єгипетські — боги і нащадки богів — фараони, еллінські — законодавці Дракон і Солон, — пояснив.

— А якщо сонце висушить землю, осел, який обертав колесо черпалки, здохне, ячмінь не зродить, чи й тоді винен фелах? — допитувався Імхотеп.— Або Сехет одвернеться од риболовів Ракотісу і вони не зловлять риби, то що дадуть Анупові за човни і сіті? Та й чим заплатять царську подать злидарі, у яких часто-густо нема обола на хойнікс ячменю? Я, достойний, знаю їхнє життя, бо народився в Ракотісі, — не посоромився свого походження.

Геренгетон зміряв юнака гнівним поглядом.

— У твоїй нерозумній голові народжуються крамольні думки,— скартав він Імхотепа.— Хай замість осла фелах впряже в шлею дружину, поллє поле і ячмінь зародить,— порадив люто. Адже святині Гора належали в Дельті плодо-родні землі і тисячі фелахів, на яких опирався її добробут. Та й сам Геренгетон був власником сотень фелахів, збагатився від їхньої праці. А цей виходець зі злиденного Ракотісу рад би позбавити свого вчителя його майна.

— Царську подать можна погасити працею на рудниках,— продовжував він сердито.— А море завжди багате рибою, і тільки ледащо повертається з улову з порожніми руками.

Імхотеп хотів було нагадати учителеві про бурі, які часто бушують на морі, але насувалося на думку важливіше питання.

— Поясни ще, достойний, мені, нерозумному, чого злидареві, який з голоду вкрав ячмінну паляницю, одру-бують вухо або ніс, а багатий за кражу коня чи навіть дочки злидаря, повернувши кражу власникові, може відкупитися від кари драхмами, внесеними в царську скарбницю? — прикинувся наївним юнак.

— Ти проявив своє нерозуміння і цим заслужив на поблажливість,— вдавано доброзичливо поставився до хлопця Геренгетон.— Адже в злидаря навряд чи знайдуться драхми, щоб відкупитися від кари, а покарати його за кражу треба для пострaху іншим.— А драхми багатого краще послужать царській скарбниці, ніж його відрубаний ніс чи вухо.

Геренгетону сподобався власний дотеп, і він засміявся, а з ним — кілька його підлабузників. Одначе решта учнів мовчала. їх також обурювала безсердечність і безсоромність учителя, і це радувало Імхотепа.

Після занять юнаки жваво обговорювали лекцію, сперечалися. Одні гнівно критикували повчання Геренгетона і несправедливість законів, другі захищали ті закони і вчителя.

— Якби Кеміт став вільним, то ми скасували б старі закони і запровадили б нові, справедливі для всіх,— говорили однодумці Імхотепа і хвалили його, що порушив такі наболілі питання.

Важко давалися учням складні арифметичні задачі, зв'язані з щоденною працею писарів, землемірів, обліковців.

"Якщо в одній артабі двадцять хойніксів ячменю, а на прокорм одного воїна потрібен один хойнікс щоденно, то скільки артаб треба заготувати, щоб прогодувати трид-цятитисячне військо сорок днів?"

Найшвидше розв'язав задачу Імхотеп, і вчитель похвалив його. Одначе учень поцікавився, чиї це воїни: єгипетські чи еллінські.

— Невже ти вбачаєш між ними різницю? — здивувався вчитель.

— Авжеж, достойний,— відповів юнак.— Колишній єгипетський воїн задовольнявся хойніксом ячменю, а гоплІ-ти, як відомо, харчуються м'ясом, рибою, городиною. Тому вони сильні, їхні списи летять далі, ніж списи противників, мечі рубають міцніше, і гопліти перемагають.

Учитель відповів не відразу. Замислився, і його обличчя свідчило, що він глибоко обмірковує відповідь.

— Ти спрощуєш причини і наслідки,— вказав на помилку юнака.— На успіх битви впливає дуже багато факторів: талант полководця, бойовий досвід воїнів, їх хоробрість і завзяття, озброєння. Але в тому, що ти кажеш, може, є доля правди. Єгипетських воїнів годували погано, вони не завжди одержували належну їм пайку харчів. Безчесні старшини, писарі, постачальники частину харчів привласнювали. Хоробрі єгипетські воїни від недоїдання знесилювалися.

Мабуть, учитель зволікав з відповіддю тому, що вагався, чи доцільно ганити перед учнями далеке минуле, яке вони повинні любити і шанувати. Але бажання виправдати поразки єгипетських воїнів у битвах з персами перемогло.

Бували ще й складніші задачі. Наприклад, як визначити проценти несплачених лихвареві боргів чи цареві — податей; скільки часу, рабів, мулів (і ячменю для них), кам'яних блоків, дерева і олова потрібно, щоб збудувати вельможі святиню чи палац завдовжки один шойміон 24, завширшки півшойміона і заввишки в одну третю шойміона. Дуже складна наука — арифметика, і не кожний учень міг збагнути її.

Але нині Імхотеп менше приділяв уваги правосуддю й арифметиці. Його чекала важлива подія, якою він радів і марив: зустріч з Ніке. Він заговорить до неї словами поетеси з Лесбоса, котру так люблять усі еллінські дівчата. Скаже, щоб дівчина сіла поруч нього, нарвала квітів,

сплела вінок і прикрасила ним своє чоло, сніжно-білу шию. Він дивитиметься на Ніке, як на картину. Але боги — свідки, що Ніке перевершила вродою всіх алексан-дрійських красунь і оспівану Сафо дівчину з Лесбоса. Те, що поетеса каже про неї, не входить в порівняння з красою Ніке. Нема слів, щоб ними передати її вроду. Уста Ніке червоніші від плоду граната, очі хоч і чорні, але ясніші від зірниць, а личко ніжніше від пелюсток троянди і біліше, ніж у смагляволицих александрійських красунь. Вона така струнка, як молоді кипариси, що ростуть в парку святині Гора. А як розпустить косу, то волосся спадає аж до колін. Ніке прекрасна навіть тоді, коли сердиться: копилить губки, і брови змикаються на переніссі, ніби два маленькі луки. Але сердиться одну мить — і вже посміхається. О боги, що ж бо то за усміх! Здається, що разом з нею радіє весь світ. До того ж вона знає не лише Сафо, а й Гомера і Анакреонта. Може напам'ять декламувати їхні твори, і їй позаздрив би не один дорослий освічений еллін. Бо в Ніке дуже добра пам'ять. Вона й сама пише вірші, іноді читає їх йому. Гарні, хоч і не про любов: здебільшого оспівує красу зоряних ночей, моря, сонця, квітів. Але є науки, невідомі їй. Він, Імхотеп, уже їх освоїв. Хоч би передбачення майбутнього по зорях... Щоправда, Меріб ставиться до цього скептично. Каже, що ані зорі, ані баранячі нутрощі не можуть передбачити, що станеться завтра. Якби люди заздалегідь знали, що їх чекає, то ніколи й нікого не спіткало б лихо. Мабуть, це правда, і він не хвалитиметься перед Ніке такою наукою. Інша річ, коли йдеться про вимір часу або вчення Аристарха Самоського, який довів, що Земля рухається по колу навколо Сонця, і обчислив віддаль до нього і до місяця. Учитель Панмеріт пояснив на уроках астрономії, як цей учений дійшов до таких відкриттів.

Шойміон — 45 м

А знання законів... Звідки Ніке може їх знати? У школі ж навчають і древньоєгипетських, яких і нині дотримується народ Кеміту, і теперешніх — еллінських.

А втім, навряд чи Ніке зацікавлять планети і закони. Мабуть-таки, слід зав'язати розмову про Сафо. Якби-то напевне знати, що миліше серцю дівчини — вчення Самоського чи хвала її вроди?

Імхотеп заплющив очі — і уява намалювала Ніке. Та раптом видіння зникло, але думки не покидали юнака.

Ніке вже подорослішала, стала красунею. Єгиптянок у її віці, як правило, силою віддають заміж. Невже й елліни поступають так зі своїми дочками? Мабуть, ні, бо вони гордяться своєю освітою і шанобливо ставляться до жінок. Хто дасть на це відповідь? Батьки цього не знають.

А втім, чи може син єгипетського злидаря-риболова, навіть освічений, мріяти про багату еллінку знатного роду? Доріон і Терсея в душі все ще нехтують ним. А може, це залежатиме од Ніке. Велика Бастет з головою кішки і Гатер 25 — з коров'ячою, запаліть у її серці незгасний вогонь любові. В таких випадках не завадить звернутися до богів, хоч Меріб напевне висміяв би його. Він навіть до Амона і Птаха — богів-творців — ставиться байдуже, шанує лише Тота, який подарував єгипетському народові письмена, але твердить, що він був не богом, а дуже розумною людиною. Головний учитель слів на вітер не кидає. Каже, що кожне слово залишає слід у душі того, для кого воно призначене. Правдиве — вчить, брехливе — гнівить, а недоречне — смішить. Отак людина здобуває або втрачає шану. Він, Імхотеп, завжди буде остерігатися брехливого й смішного. А зараз треба перекласти грецькою мовою оці папіруси, які лежать на столі, бо головний учитель їх потребує. Він пише історію Чорної Землі від найдавніших часів і його, Імхотепа, взяв у помічники. Це вияв особливого довір'я, яким досі користувався лиш Бата. Головний учитель ділиться з ними найпотаємнішими думками і планами, які, напевне, суворо осудили б елліни і їхні єгипетські підголоски. Бо хто чув і бачив, щоб достойна особа так милосердилася над рабами, впадала у гнів, почувши, що десь там на Сінаї загинуло від спраги і голоду кілька тисяч каменотесів і рудокопів, а у верхніх номах вигибають фелахи, бо царські здирники і

землевласники не залишили їм на прожиток ячменю? Та й який високоосвічений еллін чи єгиптянин принижував би себе розмовами з біднотою, вислуховуючи її скарги на царя, шкуродерів? Саме тому Меріб пише історію грецькою мовою, щоб весь світ, тепер і в майбутньому, читав її і засудив тиранів та їхніх поплічників.

* Бастет і Гатер — богині любові

Власне, вже до нього жрець Менетон з храму в Себенеті написав "Єгипетську хроніку" 26, але він не засуджує володарів і їхніх прихвоснів, а навпаки, вихваляє за щедрі дари святиням і жерцям. Про Рамзеса III, батька стоп'ятдесяти восьми дітей від різних дружин, він розповідає, що той подарував святиням понад вісімнадцять тисяч дебенів 27 золота і срібла, тисячі золотих і срібних статуй, сто сім тисяч рабів і рабинь, п'ятсот тисяч голів рогатої худоби і мулів, триста п'ятдесят чотири тисячі качок і гусей, безліч самоцвітів і коштовностей, будинки і землі над Гапі разом з фелахами та чимало іншого добра, перелік якого вмістився на кількох сувоях. Писарі акуратно фіксували кожен дар фараона, і Менетон скористався їхніми записами.

— Той щедрий, хто дарує плоди власної праці. Фараони й царі дарували й дарують награбоване, а жерці приймають їхні дари. Всі вони схожі на злодіїв, які діляться краденим,— суворо засудив щедрість фараонів і хтивість жерців Меріб.

Одначе сам Рамзес III більше, ніж щедрістю, вихвалявся відрубуванням рук і пролиттям крові.

"Я,— говорив він,— знищив машадайшів, лівійців, кекі-шів, себетів, шантепів, хекесів і бакенів, випустив з них кров, зробив з них гори трупів і відрубаних рук".

27 Д е б е н — 90 г.

26 "Єгипетська хроніка" — збереглися лише уривки.

Інший фараон повідомляв, що "прибув до Угаріта, оточив усіх своїх противників і знищив усіх, ніби їх ніколи й не було".

— Не володарі, а кровожерні гієни,— жахнувся Імхотеп, прочитавши папіруси.

— Ознайомся з оцим,— показав на третій сувій Меріб. Імхотеп розгорнув папірус і, прочитавши кілька рядків,

мало не випустив його з рук.

"Придушуй юрбу і знищуй полум'я, яке йде від неї,— повчав фараон свого наступника.— Не підвищуй ворожої людини. Кожний бідний — твій ворог. Будь ворогом бідного. Він підбурює юрбу" 28.

— Страшнішого не придумав би найлютіший ворог Кеміту,— з огидою відсунув Імхотеп, од себе папірус, ніби він обпік йому пальці.— Фараон більше ненавидів свій народ, ніж чужоземних ворогів. Невже серед сотень фараонів, які правили в Чорній Землі впродовж віків, не знайшлося жодного лагідного і доброго, прихильного до простих людей?

— Добрих і лагідних володарів нема, — розчарував Імхотепа Меріб.— Прості люди ніколи не знали і не знатимуть добра, якщо не здобудуть його своїми руками і кров'ю. Влада охмеляє правителів, як старе вино, а страх перед її втратою робить їх недовірливими, жорстокими. Хто звик наказувати, того страшить навіть думка, що він може підкорятися іншим. А втім, був один фараон, який навіть рабам зичив добра. Він скасував усіх богів і залишив тільки одного, розігнав жерців і закрив святині, а їхні землі роздав фелахам і дав їм волю. Однак після смерті фараона жерці прокляли його, заборонили згадувати його ім'я. Згодом народ забув, що колись він правив Чорною Землею.

— Пам'ятає, достойний! — жваво заперечив Мерібові Імхотеп.— В Ракотісі донині розповідають про Ехнатона. Кажуть, він помер від отрути.

— Його отруїли жерці Амона, — підтвердив Меріб.— Іншим разом розповім тобі про нього більше.

Хоч Імхотепові кортіло ще щось довідатись про діяльність Ехнатона, та він приборкав свою цікавість: підступали інші, важливіші питання.

З папірусів, знайдених у 1885 р

— Скажи, достойний, що примушувало і примушує єгиптян коритися тиранам? — запитав збуджено.

— Причин багато, а головна з них — страх перед Осірі-сом,— відповів Меріб.— Він згинає карки непокірним, ставить на коліна гордих, робить підлабузниками людей, які в душі ненавидять тиранів. Кожен хоче жити, бо поки живе, на щось надіється: один — на смерть тирана, другий — на усміх долі. Але ти помиляєшся, що народ покірно терпить тиранів. Він бунтувався і буде бунтуватися проти них. На жаль, усі бунти закінчувалися поразкою.

— Сила на боці тиранів,— дійшов висновку юнак.

— Вона в єдності, а її бракує,— спростував Імхотепа вчитель. — Повстали верхні номи — відсиджувалися нижні. Збунтувалися каменотеси і рудокопи, але фелахи їх не підтримали.

— Чорна Земля дуже велика, і важко об'єднати весь народ,— мимохіть виправдав земляків Імхотеп.

— Не об'єднавшись, він ніколи не позбудеться гнобителів, — твердо проказав учитель.— І повинен позбутися страху.

— Якби народ піднявся проти них, то я не злякався б Осіріса! — вигукнув юнак.

Меріб глянув на Імхотепа так уважно, ніби хотів переконатися, чи правду він каже.

— Побачимо,— промовив він замислено. — Ти виконав сьогодні своє завдання і можеш навідатися додому, а я ще попрацюю,— присунув до себе папіруси.— Іди, ще встигнеш порибалити з батьком.

Імхотеп розгублено взявся обсмикувати спідничку. Хотів поділитися своєю таємницею з учителем, попросити поради. Після батьків і Ніке він — найближча людина для Імхотепа. Але чи його таємниця не виглядатиме наївною, не вартою уваги?

"Він був уважний до моїх справ і навіть нерозсудливих вчинків", — подумки підбадьорив себе Імхотеп.

— Не відправлюся з батьком на рибалку, бо хочу зустрітися з Ніке,— уникаючи погляду Меріба, відкрив свою таємницю юнак.

— Дівчина — еллінка? — без здивування і насміху запитав учитель.

— Дочка начальника філакетів Царської дільниці Дорі-она,— пояснив Імхотеп, радий, що Меріб серйозно сприйняв його зізнання.— їй чотирнадцять років, вона дуже розумна і найвродливіша з усіх александрійських дівчат.

Лише зараз Меріб ледь помітно усміхнувся, але не сказав нічого. Може, і в нього була колись найрозумніша й найвродливіша, з якою розлучила його зла доля. Може, теж еллінка...

— Батько приносив її матері, Терсеї, рибу, а я для Ніке — черепашки, — пояснив, як познайомився з дівчиною.— Вона...

— Стривай! — зупинив його Меріб.— Ти ж уже стільки років учень нашої школи і не зустрічаєшся з Ніке. За цей час вона могла тебе забути.

— Не забула, бо ми зустрічаємося,— зізнався юнак.— Спершу я передавав їй батьком привітання на глиняних черепках, а вона відповідала мені на шматочках: папірусу (їх зберігаю дома у глиняному горщику). Врешті я набрався такої відваги, що попросив її вийти надвечір у садок біля хати. Він невеличкий, кілька смоковниць, один гранат, але ховає нас від ока Терсеї. Вона думає, що Ніке після спекотного дня дихає там чистим прохолодним повітрям.

— Маленькі хитрощі всіх закоханих,— доброзичливо кивнув головою Меріб.

— Без них, достойний, я не бачив би Ніке,— виправдовувався юнак.— Але скажи, чи Доріон і Терсея...— запнувся на півслові.

— ...віддадуть дочку за єгиптянина,— докінчив за нього Меріб.— Елліни гордують нами, а треба, щоб шанували нас і боялися. Але можу тебе порадувати. Вони тепер не віддають дочок заміж всупереч їхній волі. Звичаї злагідніли, піднялася освіта, і вплив батьків на дітей зменшився. Нині елліни дорожать дочками, які колись їх не тішили. Якщо Ніке тебе любить, то, може, доля тобі усміхнеться. А тепер іди,— взяв у руки папірус.

Слова вчителя підбадьорили Імхотепа, запалили в душі вогник надії. Елліни питають у дочок згоди... Він, Імхотеп, розумно вчинив, довіривши Мерібові свою таємницю: той відкрив йому звичаї еллінів. А втім... "Якщо Ніке любить тебе", — сказав учитель. Але як про це взнати? Хіба можна заглянути в душу Ніке? Може, в ній не любов, а вдячність за черепашки?

Та й що, власне, значить учителеве "побачимо"? За ним, напевне, приховане щось важливе. Невже...

Заклопотаний тривожними, суперечливими думками, Імхотеп подався додому.

Погомонівши про се про те з батьками, він поїв печеної в приску риби і почав збиратися на побачення з Ніке: причесав роговим гребінцем буйне, непокірне волосся, пригладив його олією, тугіше затягнув поясок, щоб надати ще більшої стрункості своїй фігурі, і одягнув чисту спідничку.

Коротке надвечір'я гарячих країн саме злилося з зоряною ніччю, коли Імхотеп перебрався через огорожу, що відділяла садок Доріона від дороги.

Нічні мандрівки були небезпечні, бо ніч керується своїми законами чи, власне, беззаконням. У темряві сновигали вулицями захмелілі шукачі пригод і грабіжники, які вдень ховалися в норах од філакетів, але Імхотеп їх не боявся. Спортивні вправи зробили його міцним і спритним, і нападники, напевне, тікали б від нього куди несуть ноги.

Першим зустрів юнака великий кудлатий пес Філос, вірний страж дому Доріона і Ніке. Пізнавши нічного гостя, він приязно помахав хвостом і ліг на теплу землю.

— Знайди мене, Імхотепе,— долинув до юнака з-за старої смоковниці притишений, веселий голос Ніке.

— Ось і знайшов,— взяв у долоні руку дівчини Імхотеп і від безмірного щастя аж заплющив очі.

Яка ніжна ця маленька дівоча ручка! І скільки в ній звабливого тепла, що передається йому і розходиться по всьому тілу!

— Чого ж ти мовчиш? Може, вчителі заподіяли тобі якусь прикрість? — занепокоїлась дівчина.

— Боюся словами порушити радість нашої зустрічі,— стиснув легенько їй руку Імхотеп.

— Говориш, як Сафо, — пожартувала Ніке.

— Я нещодавно читав її вірші, і один з них повторю тобі, — зрадів юнак, що Ніке першою згадала поетесу.— "Твої очі — зірниці, личко — пелюстки троянди, шия..."

— Годі, Імхотепе! — вивільнила руку дівчина. — Я чекала десятого дня, але не для того, щоб слухати вірші Сафо, бо їх читала,— не приховала роздратування.

Натяк був дуже виразний, але юнак сприйняв його не так, як треба.

"Мабуть, у Ніке на гадці щось недобре",— подумав з острахом.

— Боюся, що наші десяті дні швидко закінчаться,— промовив сумно.

— Може, збираєшся в далеку дорогу? — стрепенулася дівчина.

— Вона передо мною не стелиться,— заперечив юнак.— Але єгиптянок у твоєму віці батьки вже віддають заміж. Твоя мати, напевне, вже підшукала або підшукує тобі жениха.

— Проти моєї волі мене нікому не віддадуть,— порадувала Імхотепа Ніке, підтверджуючи сказане Мерібом. — Невже тебе це турбувало? — запитала з притаманним жінкам лукавством.

— Такі думки часто мучили мене,— щиро зізнався Імхотеп.— Бо я, Ніке, тебе...— запнувся, ніби забув, що мав казати.

— Кажи швидше! — притупнула ногою дівчина, здогадуючись, чого саме недоговорив Імхотеп, але хотіла упевнитись.

— Люблю тебе, — скрушно промовив юнак, ніби виправдовувався перед суддею за важкий злочин.

Тепер, затамувавши подих, він з острахом чекав, як сприйме його зухвальство Ніке і яким буде її вирок.

Раптом її гарячі уста ніжно доторкнулися його губ. Серце Імхотепа тіпнулося так рвучко, що мало не вистрибнуло з грудей.

— Ніке! — простягнув до коханої руки.

Але дівчина зникла, як чарівне видіння.

VI

За вдаваним спокоєм ховалася тривога, хоч у місті над Великою Зеленою Водою життя точилося по-старому, без змін. На пристані біля причалів товпилися кораблі і неслися гнівні вигуки наглядачів, у шинках виспівували сороміцьких пісень підпиті моряки. Горбилися під непосильним вантажем раби з посинілими од палиць спинами, але в їхніх запалих, стомлених очах зараз менше було покори і страху — в них проступала ненависть. Та наглядачів це не турбувало. Відколи на землі пани і раби — відтоді між ними незгасна ворожнеча. Так було, є і так буде, поки існуватимуть світ і люди, бо така воля богів, щоб достойні наказували, а всі інші їм підкорялись.

Але в окремих наглядачів рука з батагом раптом зупинялася в повітрі, ніби задерев'яніла: нещодавно раб схованим у лахмітті ножем заколов свого мучителя і двох його помічників, а потім заподіяв собі смерть. Досі такого тут не траплялося, бо раб — "тіло без душі". Він — як віл, який тягне рало і керується не власним розумом, а наказом і

батагом орача. Воли не бунтують, а раб несподівано виявився людиною з душею, яка збунтувалася.

То хто знає, чи її нема в інших рабів і чи не ховають у лахмітті ножа? Може, він є у того раба-нубійця, який відніс на корабель бедет пшениці і повертається за наступним.

Він, мабуть, нещодавно став рабом, бо кістки ще не виступають з тіла. В його очах небезпечні спалахи — голоду чи бунту. Нубійця треба остерігатися.

Жила, здавалося, по-старому Царська дільниця. Так, як завжди, повагом ступали багаті елліни і їх дружини з високими, ніби копиці, зачісками, що їх підтримували золоті і срібні гребінці та шпильки з перлами; проходили, хизуючись срібними нараменниками, вищі військові чини, квапливо рухалися раби; чимало вешталося філакетів, які тепер уважніше придивлялися до кожного єгиптянина чи сірійця, що появлялися в дільниці, і довго супроводили їх поглядами.

Звичайний шум і гамір стояв над Єгипетсько-Сірій-ською дільницею, але впадала в очі велика кількість філакетів і людей з неспокійними мишачими очима, які насторожено поглипували на юрбу, ніби когось шукали.

Найбільше їх появилося в Ракотісі. Вони підслуховували, а то й включалися в розмови, цікавлячись, що єднає ткачів, гончарів, ковалів і риболовів. А ті скаржилися, що піднялися ціни на ячмінь і олію, що зростають податки. У всіх лихах звинувачували царя, еллінів, жерців і тих єгиптян, котрі служать чужинцям і котрі, мовляв, гірші за еллінів, бо зі шкіри лізуть, щоб догодити їм, до того ж не забувають і про себе. Оббирають людей до нитки. Свій запроданець гірш ворога.

То була гірка правда, але більшість мовчала, ніби відняло в них мову. Вони здогадувалися, що непрошені співрозмовники — "довгі вуха".

Тоді провокатори вдавалися до нових хитрощів: виймали з-за пояса клаптик папірусу, зміст якого тільки що обговорювали гончарі і ткачі.

— Бачили оце? — підморгували по-змовницьки мишо-окі своїм слухачам.

— Не доводилося,— заперечували ткачі.

— А може, чули про нього? — допитувалися "довгі вуха", вимахуючи папірусом.

— Уперше — від тебе,— запевняли мишоокого гончарі.

— Невже досі ніхто не читав вам цих папірусів? — сердилося "довге вухо".

— Ми неписьменні, прості люди, — виправдовувалися гончарі й ткачі і, навіть не торкаючись руками колін, розходилися.

Адже папіруси-відозви остерігали їх перед "вухами". "Чорна Земля щедро родить пшеницю і ячмінь,— говорилося в них.— Проте фелахи голодують, а у вас і в

ваших дітей теж порожні животи. Всі плоди Кеміту пожираються крокодилами, але не тими, що із священного Гапі і Маріутського озера. Вони проживають у розкішних будинках Царської і Єгипетсько-Сірійської дільниці, в хоромах Фів, Мемфіса, Фаюма, мають руки, які загрібають усе, тримають ними батіг; у роті в них повно плюгавих слів. їхні черева напхані білим хлібом і м'ясом. Вони товстіють, а ви худнете. Вигубіть тих крокодилів — станете ситими, і палиця не гулятиме на ваших спинах. Але стримуйте свої руки до того часу, який вам повідомлять. І остерігайтеся фальшивих друзів з брехливими язиками, бо вони продадуть вас".

Такі клаптики папірусів-відозв віруючі знаходили у святинях, ремісники — у своїх майстернях, риболови — у човнах. їх читали довіреним людям озлоблені на своїх начальників нижчі писарі, і скривджені жерцями високого сану дрібні божі слуги, й канцеляристи зарозумілих безсердечних достойників.

Але траплялися й такі, що вірили провокаторам і розв'язували язики. Вони розказували, що старий писар читав їм відозву або сусід розповідав про неї. Не минало багато часу — і з мурів звисали тіла того ж писаря, сусіда, їхня смерть ставала пересторогою для довірливих, та не залякувала сміливих. Відозви розповсюджувались ще ширше. Чиї руки їх писали, "вуха" так і не зуміли розвідати.

У святині Гора теж нічого особливого не сталося, тільки головний учитель частіше і довше затримувався зі своїми помічниками. Жерці знали, що він пише історію Єгипту, а Бата й Імхотеп йому допомагають.

Одного дня, упевнившись, що поблизу нема підслухувачів, Меріб поклав на стіл кілька старих, аж брунатних, дещо пошкоджених сувоїв.

— Таких папірусів ніхто в Кеміті не має і вже не матиме,— сказав з гордістю він.— Про них ніхто не знає і не повинен знати, — застеріг помічників,— бо за їхнє зберігання мене покарали б. Мої люди знайшли їх під руїнами палацу Ехнатона в його столиці Ахетатоні.

— Від кого, достойний, твої люди довідалися, де зберігаються папіруси? — здивувався Імхотеп.— Адже місто Ехнатона стало безлюдним багато віків тому і засипають його піски.

Помічники Меріба знали його відданих людей — Менхепера і Птагмеса, бо часто зустрічалися з ними. Це були колишні утікачі з сінайських рудників. Під час своєї

подорожі до Фів Меріб випадково натрапив на них, украй виснажених, в очеретах над Гапі, де переховувалися од філакетів і фелахів (за спійманих утікачів вони одержували нагороду).

На рудниках дійшло до бунту. Рудокопи знищили наглядачів і втекли, але з великого гурту залишилось лише цих двоє. Решта загинула в пустині від голоду і спраги, стала жертвою шакалів і гієн. Меріб не тільки врятував обох від голодної смерті і переслідувачів, а й допоміг їм поселитися в столиці. Чим вони раніше займалися і в чому провинилися, ніхто, крім нього, не знав. Але обидва, на диво, були грамотні і швидко стали шанованими людьми в Єгипетсько-Сірійській дільниці. Знали їх і в Ракотісі. За невелику плату вони писали людям листи, контракти, скарги, бо письменних єгиптян було дуже мало.

— Я таємно побував у Ахетатоні, знайшов рештки палацу Ехнатона, — любовно доторкнувся папірусів Меріб.— Руїни свідчать про те, що місто було колись величаве. Проте я мусив якнайшвидше повертатися до Музейону, щоб про мою подорож не довідалися жерці Амона — храму нашого верховного бога: вони ж прокляли не тільки Ехнатона, а і його столицю. В усіх колишніх палацах фараонів бібліотеки містились у лівому крилі, і я натрапив саме на те місце. Папірусів не шукав, бо часу було обмаль, але накреслив план руїн. Після смерті Ехнатона всі жителі покинули місто протягом трьох днів. Вибралася з нього навіть його дружина Нефертіті з сімома дочками (синів у фараона не було). Хто так квапливо залишає свій дім, як це зробили жителі Ахетатона, той бере в дорогу не папіруси, а коштовності, харчі і одяг. Мої люди, як кроти в землі, рилися в пісках і руїнах, поки нарешті знайшли бібліотеку.

— Хіба до неї не добралися грабіжники царських гробниць і шукачі скарбів? — засумнівався Імхотеп.— Вони не бояться ані жрецьких проклять, ані богів.

— Нишпорили і накапостили чимало, — зітхнув Мерів.— Шукаючи у футлярах скарбів, вони повиймали з них сувої папірусів, порозкидали їх, багато знищили, а інші, як оці, пошкодили. Але й те, що залишилося,—

безцінне. На щастя, жерці Амона не поцікавилися папірусами: були певні, що ніхто не посміє ступити на прокляту землю. На цих сувоях записане світле минуле Кеміту, яке вони сподівалися приховати від народу, але я поверну його єгиптянам. — Завжди стриманий і скромний, він гордо сказав: — Саме тепер закінчую писати історію вісімнадця-

те

тої династії 29 і часи правління Ехнатона та його розумної дружини-красуні Нефертіті і не шкодую для них доброго слова і папірусу.

— Ти, достойний, обіцяв, що колись розкажеш мені про Ехнатона,— нагадав Мерібові про його давню обіцянку Імхотеп.— Чим же фараон завинив перед жерцями, що вони так зненавиділи його?

— Ти був ще замолодий, щоб осмислити його вчинки, тому я і не розповідав,— сказав Меріб.— А відповідь на своє запитання знайдеш у цих папірусах,— показав на сувої.— Саме їх я мав на увазі.

Імхотеп розгорнув один з них.

"Я, Життя, Здоров'я, Сила30 і син бога-сонця,— читав він,— з наказу свого батька, який є Добром, Правдою, і Справедливістю, зрівняв бідних з багатими і заборонив знущатися над рабами, бо в них така ж Ка, як у всіх нас. Я карав великих, які на шкоду малим перевищували владу і творили беззаконня. Я зробив вільними фелахів і велів залишити їм половину врожаю, щоб вони і їхні діти були ситими. Меч Кеміту спочивав і не проливав крові, бо сонцесяйний Атон — бог миру — дарує життя всьому земному, а не знищує його. Хто відвертався од нього і поклонявся іншим богам, того я, Життя, Здоров'я, Сила, засилав у рудники і каменоломні. Я усунув з Кеміту усіх фальшивих богів, закрив їхні святині, відібрав від них землю і роздав фелахам, а жерців розігнав, бо правдивий бог усіх багатих і бідних — Атон".

— Може, достойний, це слова, а не діла? — дочитавши папірус, засумнівався Імхотеп,— Адже фараон не зустрічався з фелахами, каменотесами, рудокопами, тим паче з рабами, а вельможі приховували від нього правду. Навряд чи побував він в каменоломнях або бачив голодних фелахів і човники з немовлятами на Гапі.

— Не побував і не бачив, але знав, що діється в Ке-міті,— запевнив свого недовірливого помічника Меріб.— Від кого? Від своїх однодумців. Один день кожного місяця він вислуховував скарги простих людей на чиновників, вибирав з-поміж скаржників найрозумніших і підмінював ними несумлінних службовців. Та й мати правителя замолоду була рабинею, а згодом стала побічною дружиною Аменхотепа III — батька Ехнатона. Од неї син, напевне, чимало наслухався про недолю простого народу, і оповіді матері глибоко запали в молоду душу. Але прочитай ще й ці папіруси. Цей з Ахетатона, а той зі святині Серапіса.

* Вісімнадцята династія — 1567—1320 рр. до н. е.

* Життя, Здоро в'я, Сила — один з багатьох титулів фараонів.

Зміст ахетатонського папірусу був такий:

"Судновласник Амозе не розкував своїх рабів-гребців. Життя, Здоров'я, Сила наказав бити Амозе палицями, а гребців відпустити на волю".

Цікавішим виявився папірус зі святині Серапіса.

"Я, Рамес, син Сісухета, — читав Імхотеп,— був багатий, мав рабів і рабинь, будинки у Фівах і землі у Фаюмському оазисі, на яких працювали сотні фелахів. Тепер, з вини лжефараона, аби скарав його Амон, аби якнайшвидше забрав Осіріс, я став таким бідним, як рознощик води,— скаржився колишній фівський багатій.— Фелахи прогнали моїх управителів, я не одержую чиншу зі своїх домів, раби розбіглися, і

філакети їх не шукають. Рабиня Таре забрала коштовності моєї улюбленої дружини, достойної Мутему, і тепер хизується ними в портових шинках, бодай би зжер її крокодил. Я, знатна людина, ще недавно був у дружбі з номархом 31, а тепер змушений збирати очерет для вогнища і носити воду, а шляхетна Мутему сама готує їжу, меле на камені зерно, до крові стерла руки. Стара Кія, котра залишилася в мене, нічого не варта, але вимагає каші, олії й пива, збирається йти на скаргу до нового номарха-простолюдина (аби його болячка здавила), бо тримаємо її в голоді. Я і Мутему вже давно не бачили жирненьких смажених качок, гусей, волової печені, солодких дактилів, фіг і медяників, не п'ємо вина, яке нас звеселяло. Дебени золота і срібла, які я встиг приховати, витрачаємо дуже ощадно на ячмінь і пиво. Згляньсяна мене, всемогутній Амоне, поверни мені моїх рабів і фелахів, віднови давній лад, і я подарую тобі сто бедетів пшениці".

і1 Номарх — управитель йому — округу.

— Бідний багатій,— з іронією поспівчував фівському шкуродерові Імхотеп.— Мабуть, справді важко було звикнути йому і шляхетній Мутему до ячмінної каші після тих жирненький качок і смачної волової печені.

— Тепер ти пересвідчився, що в Ехнатона слово не розходилося з ділом,— вколов недовірливого помічника Меріб.— Але я ознайомив тебе з цими папірусами (бо Бата їх уже читав) не для того, щоб задовольнити твою цікавість, а покористуватися ними. Напишіть нові відозви, додайте до них слова з папірусу Ехнатона — про багатих і бідних, про царство справедливості і правди, згадайте і про рабів, у яких є Ка. Прийдешній день стане і їхнім днем. Богів і жерців не чіпайте, бо багато єгиптян вірить у їхнє існування.

— А насправді, достойний, вони є чи їх нема? — все ще не міг заспокоїти своєї цікавості Імхотеп.

— Цього ніхто достеменно не знає, — ухилився від прямої відповіді Меріб.— Але кому потрібна богиня котів Рехет? Проте їй будують святині, у яких є сотні жерців і на яких працюють тисячі фелахів. Безглузді багатії бальзамують своїх здохлих котів, будують їм дорогі гробниці, а тим часом їхні раби умирають від голоду,— ударив з досади кулаком об стіл.— Священний бугай Апіс, у якого теж є гарем зі ста корів, не благородніший від тих биків, яких годують на заріз. Щодо Амона, Птаха і Осіріса — то самі шукайте істину.

Бата й Імхотеп перезирнулися. Учитель не хоче нав'язувати їм своєї думки, і його порада — слушна. Чужа тога не гріє, чужа думка не завжди приймається. Важко викинути з душі старе, успадковане від батьків і освячене віками, якщо не дати їй щось нове, рівноцінне!

— Ви забули про відозви,— нагадав своїм помічникам Меріб.

Бата й Імхотеп жваво взялися за пера — і невдовзі відозви було написано.

— Віднесіть їх Менхеперу і Птагмесу, — прочитавши папіруси, розпорядився Меріб.— І візьміть кілька чистих сувоїв. Скажіть їм, щоб переписали якнайбільше відозв, половину їх нехай розповсюдять у столиці, а другу — передадуть у верхні номи. У них серед корабельних залог є довірені помічники. Передайте від мене кожному з них по двадцять статерів, може, їм пригодяться.

— Такі великі гроші! — здивувався Імхотеп.— На них дві сім'ї з Ракотісу прожили б цілий рік.

— За свою працю я одержую десять мін 32 на рік, а на себе не витрачаю навіть десяти драхм, то навіщо вони мені? Може, на старість куплю хатину в Ракотісі і найму стару куховарку, щоб варила мені кашу, — пожартував головний учитель.

Імхотеп сховав за пояс монети, відозву і, прихопивши сувій чистого папірусу, подався в Єгипетськ;о-Сірійську дільницю, в якій писарював Менхепер. З Птагмесом повинен був зустрітися Бата.

Міна— сто драхм.

Менхепер обрав собі місце біля храму богині плодючості Ісет — корови з сонячним диском між рогами. До неї приходили з дарами і молитвами безплідні жінки, які хотіли потомства (або після кількох небажаних дочок — сина). Чоловіки просили, щоб стали родючими їхні поля і плодючими стада. Богиня Ісет закоханим без взаємності допомогала здобути серце коханого чи коханої.

Імхотеп застав Менхепера на його постійному місці, біля святині. Він сидів не на землі, як усі єгипетські писарі, а на маленькому стільчику. Біля його ноги сірів клаптик відозви, яку він переписував на папірус, що лежав у нього на колінах.

Раптом Менхепер швидко прикрив відозву стопою, але сховати сувої не встиг. Біля нього ніби з-під землі виріс десятник філакетів з кількома помічниками. Страж ладу і безпеки насторожено поглипував на Менхепера і на сувій.

— Ану, писарю, давай його сюди! — Десятник вихопив у Менхепера папірус, презирливо скривився. — Оці прокляті єгипетські закарлюки! І коли ви нарешті навчитеся еллінських письмен? Ти, бачу, письменний,— звернувся до Імхотепа, втупившись на мідний кружечок з соколом, що був у нього на грудях (їх носили учні школи Гора).— Прочитай, що там написано,— подав йому папірус.

Пропозиція десятника кинула Імхотепа в піт. Адже цей папірус стане і для Менхепера, і для нього смертним вироком, а він тільки-но вступає в життя, хоче жити і продовжувати велику справу, бачити батьків і Ніке. Виправдовуватися тим, що не знає ієрогліфів,— нерозумно. Грек не

такий наївний, щоб повірив, ніби учень такої відомої школи, учень, у якого вже сіються вуса, не знає рідних письмен.

Імхотеп тремтячими руками взяв од десятника папірус, і несподівано на його губах появилася усмішка.

— Зараз дізнаємося, що він тут нашкрябав,— показав головою на принишклого, зляканого Менхепера. — Ха-ха! — розреготався так, що привернув до себе увагу перехожих. — Тримайтеся за черева і слухайте!

"Вабінер поздоровляє Нефер ЗЗ-Агвер,— почав читати повільно і голосно, щоб кожне слово долетіло до слуху десятника і філакетів.— Ти — наче квітка лотоса, що розцвіла в моєму серці. Воно згоряє від любові до тебе, але ти, ніби сліпа курка, не бачиш цього, бо тебе приворожив Мервуф з кривими ногами і каправими очима".

Нефер — чарівна (староєгип.).

— Га-га-га! — реготали, аж ревли, десятник і філаке-ти. — Он якого коханця знайшла вередлива Агвер.

Навіть Менхепер, який у першу мить був сторопів, тепер, збагнувши хитрощі Імхотепа, позбувся страху, реготав разом з філакетами.

"Глянь, Нефер-Агвер, уважно на мене своїм зоряним поглядом і пересвідчишся, що я вродливіший за клишоногого, — продовжував читати Імхотеп, щасливий, що йому вдалося обвести стражів ладу навколо пальця.— Чи мій дім гірший за його хижу? Чи бракує в ньому пшениці, олії та пива? Навіть жирних качок і солодкого меду знайду для тебе. Благаю тебе, Нефер-Агвер, відвернися од каправого і прихилися до мене. Розбиймо жбан на порозі мого дому, бо твоя байдужість уб'є мене. Це пише Вабі-нер — і хай боги пошлють тобі радість".

Філакети реготали і не шкодували сороміцьких порад закоханому юнакові.

— Ну й розвеселив нас цей невдаха Вабінер. Але де ж він? — розглядався навколо десятник.

— У нього було два оболи, а я зажадав чотири, і він побіг додому за грішми,— пояснював Менхепер.— Повинен скоро прийти. А може, в нього нема більше оболів і я даремно трудився...

— Ми довідалися, що ти писав, і не будемо чекати твого Вабінера, — зневажливо махнув рукою десятник, віддаючи сувій Менхеперові.— Може, ти не знаєш (та й звідки учням школи Гора це знати?), що вороги царя підбурюють проти нього голоту, закликають її до повстання,— звернувся до Імхотепа.— Ми одержали наказ знайти тих, що пишуть бунтарські відозви. Якби ти нам не нагодився, то ми забрали б із собою цього писаря і його папіруси. Але я бачу багато чистих сувоїв. Чи, бува, не ти приніс їх із святині? — з підозрою зиркнув на Імхотепа, якому, хоч день був жаркий, стало раптом холодно.

Може, десятник знає єгипетські письмена і, прикинувшись наївним, випробовував його і Менхепера? Тепер в душі насміхається з них. Деякі греки знають ієрогліфи. Навіть славний Геродот, який часто говорив, що Єгипет є даром Нілу, мандруючи по Чорній Землі, вивчив її письмена. Але десятник, напевно, не такий великий учений, як еллінський батько історії, то, може, хитрощі ще раз допоможуть.

— Цей писар — мій родич, і я іноді приношу йому задарма трохи папірусу.

— Про папіруси мовчатиму,— пообіцяв Імхотепові десятник.— Кожен заробляє, як може, свій статер, а святиня не збідніє, не дорахувавшись кілька сувоїв,— посміхнувся хитро юнакові, даючи йому зрозуміти, що не повірив у його родинні зв'язки з писарем.

Він, проте, не відходив, і його поведінка збентежила не обізнанного зі складними (а може, буденними) життєвими явищами Імхотепа. Юнак запитливо глянув на Менхе-пера і від здивування мало не відкрив рота. Писар хитро підморгнув десятникові, копаючись у невеличкому гаманці.

— Візьми цей статер на пам'ять про нашу милу зустріч,— подав монету філакетові.

— Займайся своєю писаниною і заробляй багато,— ховаючи за пояс статер, побажав Менхеперові десятник.— Ти добра, розумна людина, і ми більше не турбуватимемо тебе. Ходімо шукати бунтарів! — кивнув помічникам.

— Проп'ють мого срібняка у найближчій корчмі,— провів злим поглядом десятника і філакетів Менхепер.— Он як стражі ладу і безпеки заробляють свій статер.

Імхотеп мовчав і змахував долонею з чола рясний піт.

VII

Вже кілька днів жерці святині Гора жили в напруженні, не знаючи ні сну, ні спокою: чекали достойного гостя.

Щороку в день весняного рівнодення навідувалися до своїх предків — бога-сокола Гора і Аполлона — царі з роду Птоломеїв. Те, що в них двоє пращурів, анітрохи їх не бентежило. Чим більше богів сприяло їхній появі на світ, тим божественніші нащадки, зокрема нинішній правитель Єгипту Птоломей IV Філопатор — тобто той, хто любить батька. Саме він вніс неспокій у спокійний плин життя святині.

Меріб, якого помічники запитували, котрий з богів є справжнім пращуром Птоломеїв, мовчки, вдавано-суворо погрожував обом

пальцем. Він знав, що Бата й Імхотеп лукавлять: давно не вірять у божественне походження Птоломеїв, навіть у існування обох богів.

А тим часом верховний жрець щоранку намащував ароматними оліями статуї Гора і Аполлона, одягнув еллінського бога в хітон, а єгипетського — в нову спідничку. Свій скромний одяг обидва носитимуть аж до наступних відвідин Філопатора, бо ніхто не поквапиться їх переодягти, а тим паче — намастити ароматними оліями.

Раби носили з озера воду, поливали дерева і квіти, щоб вони своєю свіжою красою радували царське око. Хор жерців нижчого сану виспівував гімн достойного гостя. Куховари готували розмаїті вибагливі їства, бо, віддавши шану пращурам, Філопатор охоче сідав за стіл із жерцями високого сану.

Цар заздалегідь подарував святині рабів, стада худоби, коней і мулів, сотні бедетів пшениці і ячменю, жбани меду, вина і олії, а з собою привозив золото і срібло.

Вельможі його почту, наслідуючи царя, щедро обдаровували драхмами жерців і вільних слуг. Навіть рабів упродовж кількох днів перед царською гостиною годували вволю ячмінною кашею, щоб вони не виглядали так злиденно, щоб заокруглилися їхні запалі животи. Тому-то в святині всі, крім Меріба, були раді достойному гостеві.

Головний учитель разом зі своїми учнями, яким роздано нові спіднички і сандалії, теж мусив зустрічати Філопатора, хоч у душі бунтувався проти такого обов'язку. Але діло, яке він замислив, вимагало, щоб навіть тінь підозри не впала на нього.

Слова гімну, який вивчали жерці, долітали до кімнати Меріба, дражнили його, і він нервово совгався у кріслі.

— Багатьох правителів уже бачив на своєму довгому віку Кеміт, але Філопатор перевершив усіх жорстокістю, нікчемністю і розпустою,— притишеним голосом розповідав Меріб своїм помічникам, які сиділи поруч з ним.— Навіть Рамзеса III, у якого було сто п'ятдесят восьмеро дітей. У Філопатора їх уже сто шістдесят двоє. Рамзес III гнобив народ, але до деякої міри дбав про нього: карав землевласників, які не залишали фелахам ячменю на прогодування. З фелахів складалося його військо, а голодні батьки й матері плодять і народжують синів, не здатних до меча, тугого лука, великих походів і битв. Військо Філопатора складається з найманців-еллінів, бо єгиптянам він не довіряє, отже, йому байдуже, здорові вони чи кволі. Гроші з податків розтринькує на спорудження палаців, святинь для грецьких богів, на гареми, а його безглузда вигадка, якої не бачив світ,— корабель з чотиритисячною залогою, залами, гаремами і святинею Діонісія, прикрашений золотом, сріблом і слоновою кісткою,— будували тисячі єгиптян. Половина їх загинула з голоду, від непосильної праці і від знущань наглядачів.

— Хіба побудовані на єгипетських кістках піраміди — менше безглуздя, ніж корабель Філопатора? — нагадав учителеві гірку правду Імхотеп.— І будували їх не за наказом узурпаторів Птоломеїв, а за велінням фараонів з єгипетської плоті і крові.

— Це безумство засліплених власною величчю всевладних тиранів,— не пощадив колишніх володарів Чорної Землі Меріб.— Сподівалися, що в піраміді їх Ка залишиться навічно, а вона така, як і в раба. У смертний час не вилітала з їхнього носа у вигляді білого птаха, як це твердили жерці і трепанатори царських черепів. Ніхто з них ніколи її не бачив. Але піраміди свідчили, свідчать і ще довгі віки свідчимуть про інше. Геродот, який, мандруючи по Кеміту, бачив і милувався ними, перший відніс їх до чудес світу. "Тільки могутній володар і великий народ могли їх збудувати",— писав він. Проте славетний еллін помилявся. Тільки шалений, жорстокий володар і пригноблений ним народ збудували їх. Так написав я у своїй історії. Хочу, щоб нащадки, дивлячись на них, не помилялися у висновках, як це зробив Геродот. І все-таки піраміди —

історія Кеміту, яка залишиться. Вони нагадуватимуть нащадкам про предків-титанів, які створили такі чудеса. Тоді наші нащадки гордитимуться своїм народом, і їхні серця переповняться любов'ю до нього. Саме цього я прагну. А що залишиться від Філопаторового корабля, його, кажуть, уже точить шашіль і невдовзі він затоне?

— Про корабель забудуть, а про Птоломея історики згадають,— дійшов висновку Імхотеп.

— Я розповім про нього нащадкам! — збуджено проказав Меріб.— Адже таких злочинів, які зробив Філопатор, не вчинив жоден фараон. Підозріваючи, що посягають на його владу, він убив свого дядька Лізимаха, брата Маraса, отруїв рідну матір Береніке, родом з Кіренаїки, яку його батько Птоломей III Евергет привіз з походу. Хіба є жахливіші злочини від брато— і матеревбивства?

— Боги теж ворогують за владу. Від достойного Неба-мона ми, його учні, знаємо, що Сет убив свого брата Осіріса і бився з Гором,— послався на вчителя божих справ Імхотеп.

— Ви не осмислили слів достойного Небамона,— дорікнув юнакові Меріб.— Тут мова не про владу, а про одвічну непримиренну боротьбу зла з добром. Лиш простодушні віруючі сприймають дослівно переказ. Гор нібито переміг Сета, знищив зло, проте воно залишилося досі, і його на світі набагато більше, ніж добра. Боровся з ним Ехнатон, а тепер ми продовжуємо боротьбу. Спочатку було нас троє, а нині маємо тисячі послідовників. Якщо й трапиться з нами якесь лихо, то боротьба вже не припиниться. Продовжать її інші. Грецькі філософи слушно повчають, що вічні не люди, а ідеї. Наша ідея — створити на землі царство справедливості — невмируща, і вона переможе зло. Але які вісті привіз Птагмес із верхніх номів? — запитав він Бату.

— Наші відозви вже й там розповсюджуються,— порадував учителя Бата.— Довірені люди переписують їх і читають народові. їх знають

навіть рудокопи і каменотеси. Особливо відданий нашій справі молодий і завзятий, але розумний і обережний канцелярист стратега Гармахіс 34. Його батько, ткач, віддав сина (щоб легше йому жилося) на службу до святині Амона у Фівах. Кмітливий хлопчина сподобався жерцям — і вони взяли його до своєї школи. Тільки-но Гармахіс закінчив її, як його рідних спіткало горе: за борги лихварі забрали в них ткацький верстат, хатину, прирекли сім'ю на голод. Ткач з великої журби захворів і незабаром помер. Добрі люди влаштували Гарма-хіса канцеляристом, і він забрав до себе матір та сестру. Живуть вони дуже скромно на його мізерну платню. Гармахіс ненавидить еллінів і шкуродерів-єгиптян і не лише розповсюджує, а й сам пише відозви. Де-не-де під їх впливом люди почали вже діяти. Пропало безвісті кілька донощиків, лютих наглядачів у каменоломнях, а фелахи то тут, то там прогнали збирачів податків, ненависних управителів і землевласників. Гармахіс не схвалює їхніх дій, бо вони насторожують ворогів, а повстання ще не назріло. Воно повинно спалахнути водночас у всьому Кеміті, і він чекатиме наших наказів.

— Не мине й року, як він їх одержить,— задоволений вістями, запевнив своїх помічників Меріб.— А ми, поки живі, підігріватимемо в серцях знедолених бунтівничий вогонь.

— Хто, достойний, керуватиме повстанням? — вперше осмілився поставити таке запитання Імхотеп.

Воно здавна його турбувало, тим паче що час повстання був уже близький, а вчитель ніколи не порушував тих справ. Невже він візьме на себе весь тягар і всю відповідальність за повстання і за долю тисяч повстанців? Правду кажучи, Імхотеп, поки не був його довіреним помічником, навіть і в гадці не мав, що зачинателем боротьби з тиранією є його улюблений учитель.

Гармахіс — керівник повстання бідноти у верхніх номах кінця III СТ. до н. е.

"Люблю свій народ і ненавиджу його гнобителів,— згадав Імхотеп слова Меріба, коли той втаємничував його у свої діла.— Неволя й недоля народу терзають мою душу, і я не пошкодую для нього життя. Ось чому я вирішив розбудити народ Кеміту, кликати його на боротьбу. Він великий, і велика його сила, однак треба вміло цією силою покерувати".

Меріб, мабуть, давно чекав такого запитання, бо не забарився з відповіддю.

— В Александрії і Дельті на перших порах керуватимемо повстанням ми всі троє та ще Птагмес і Менхепер,— не взяв на себе всієї відповідальності. — У верхніх номах — Гармахіс. Але вже нині треба підібрати людей, які очолять повстанські загони. А тепер, замість чекати царя, зустріньтеся з моїми людьми і передайте їм нашу розмову про ватажків загонів.

Філопатор прибув наступного дня у золотій колісниці, запряженій четвіркою білих коней. Сяяли самоцвітами кінська збруя і начільники, коливалися на головах коней султани з пір'я рожевих фламінго. Поперед колісниці бігли раби і палицями розчищали дорогу од цікавих. За ними поспішали юрми музикантів: били в барабани, в мідні тарілки, грали на флейтах і сопілках.

Філопатора супроводжував почет світських достойників і високих старшин царської гвардії.

На ньому була біла тога, облямована пурпуром, на лисій голові — вінок із золотих дубових листочків — символ могутності і незламності, в руках — батіг з коротким золотим пужалном — ознака найвищої влади. Штучна чорна борода (її за традицією носили фараони, і цієї традиції тепер дотримувався Філопатор), мабуть, колола йому в підборіддя, бо він раз у раз нервово її посмикував.

Своїм виглядом цар аж ніяк не нагадував могутнього дуба, листям якого прикрасив свою лисину. Опецькуватий, з посірілим, опухлим від пияцтва й розпусти обличчям, з набряклими повіками, з каламутними очима, що їх поснували жовті і червоні прожилки, вій був схожий на лихваря, який в задушливій конторі при світлі каганця підраховує свої нечисті прибутки, або розледачілого на ситих хліба* гаремного євнуха. Багатьох дивувало, як це він став батьком такої гурми дітей.

Повідомлені гінцями, що високий гість прибуває на зустріч з предками, перед святинею вишикувалися жерці і Меріб з учнями.

На поданий церемоніймейстером знак хор заспівав гімн на честь царя. Гімн вихваляв Філопатора за його розум і щирість, за лагідність і хоробрість, за чесність і справедливість, хоч у цьому не було й слова правди. Філопаторові гімн сподобався, а ще більше — вітання верховного жерця: той назвав його богом, нащадком Гора-Аполлона, опікуном науки і мистецтва, видатним філософом і поетом 35, доброчинцем Музейону і його славетної бібліотеки, за яку царі Пергаму обіцяли багату провінцію.

Філопатор схвально кивнув промовцеві головою, а коли той закінчив, він подав знак слугам, щоб несли золото й срібло, і в супроводі жерців подався на зустріч з предками. Перед їх статуями вклонився і, промимривши якусь молитву, набрав повну жменю кульок з пахучої смоли — ладану,— кинув їх на вогнище, що горіло перед богами. Густий дим заслонив статуї, і відразу з-за димової заслони пролунав віщий голос, всі злякано зіщулились: "Задумаєш — сповниться. Захочеш — матимеш. Піднімеш меч — усі ляжуть до ніг твоїх".

— Предки промовляють до свого нащадка! — збуджено проказав верховний жрець.

— Віщували не боги, а наш старий Кагаб, який сховався за статуї,— шепнув своїм помічникам Меріб.

Однак слова Кагаба забобонний Філопатор сприйняв як голос предків, бо аж просяяло його м'ясисте обличчя, і він двічі, за єгипетським звичаєм, торкнувся долонями колін. Штучна борода зсунулася набік, оголивши його обвисле підборіддя.

Віддавши шану пращурам, цар у супроводі жерців, достойників і старшин гвардії подався до трапезного залу, де на столах чекали гостей розмаїті варені й печені їства, вина, фрукти.

Греки так і не прийняли римського звичаю — їсти лежачи, і зараз церемоніймейстер вказував кожному, залежно від чину, місце за столом, Меріба, зваживши на його високу посаду, він посадив біля царя та верховного жерпя і гімназіарха36 — філософа і математика Ератосфена 1. Той користувався особливою пошаною земляків, бо пост управителя Музейону вважався найпочеснішим у державі.

За свої твори і відкриття одержав від Філопатора титул "Приятель царя" і золотий ланцюг (якого ніколи не носив). "Не золото, а правдивість і розум прикрашують людину",— говорив він.

*Філопатор написав нікудишню драму "Адоніс".

Гімназіарх — управитель Музейону і бібліотеки.

Ератосфен — 270 — 194 р. до н. е.

За спиною кожного гостя стояв нижчий за саном жрець з рушником та жбаном пахучої води, яку час від часу поливав йому на руки (їжу брали пальцями). Мерібо-ві слугував Імхотеп.

Філопатор, чавкаючи, їв і пив за двох, ніби давно не мав у роті й крихти.

Нарешті наситившись, він повів розмову про філософію, мистецтво, літературу. Особливо хвалився бібліотекою (на яку і справді Птоломеї ніколи не шкодували грошей), насміхався з царів Пергаму, котрі хотіли її купити.

— Пергамським царикам кортить затьмарити славу Александрії, — обурювався Філопатор.— Ворона хоче крилом заслонити сонце. Вони збудували в Пергамі Музейон, але вчені не горнуться до них, вони спорудили величаву бібліотеку, але не зібрали й половини таких скарбів науки і мистецтва, які придбали ми, Птоломеї.

Про способи придбання цих скарбів він волів не згадувати.

— Як засвоюють мову нашого великого Гомера твої учні? — запитав Меріба.

— Творіння великого елліна зачарувало їх,— порадував Філопатора Меріб.

Учитель казав правду, бо й сам був гарячим шанувальником Гомера.

— Невже вони так володіють грецькою мовою? — засумнівався цар.

— Деякі з них — наче справжні елліни,— похвалився своїми учнями Меріб.

Достойний гість надпив з чаші вина, замислився. Подум-ки щось вирішував.

— Поклич найкращого з них,— звелів Мерібові.

— Оцей, що в мене за спиною,— вказав на Імхотепа вчитель.— Хоч не бував у Елладі, але в розмові ніхто не відрізнить його од елліна.

Філопатор вирячив на юнака помутнілі очі.

— Імхотеп,— назвав свого учня Меріб, — засвоїв усі науки за сім років і вважається старшим писарем.— Іншим потрібно на це десять років.

— Молодик, напевне, походить із знатного єгипетського роду, — зробив припущення Філопатор.

— Навпаки! — раптом повеселівши, жваво заперечив Меріб. — Він з Ракотісу, але розум від знатності роду не залежить.

Філопатор зморщив гримасу, засопів. Відповідь учителя розсердила його. Мабуть, Меріб і сам не знатного роду, тому й захищає голодранців, ніби не бачить різниці між сином достойної людини і гончаря з Ракотісу, між єгиптянином і елліном. Гамуючи досаду, Філопатор, проте, зневажливо махнув рукою: мовляв, для нього не має значення походження юнака.

— Мій гімназіарх вимагає в мене ще одного перекладача, який бездоганно володіє грецькою та єгипетською мовами й письменами. Я мушу його слухатися, — лукаво кивнув на Ератосфена.— Серед багатьох еллінів Музейону лише двоє таких, що їх знають,— пояснив причину, яка примушує його взяти до бібліотеки єгиптянина.

— Імхотеп — досвідчений перекладач,— запевнив Фі-лопатора Меріб. — Він здавна перекладає для мене грецькою мовою старі наші папіруси.

Почувши це, Імхотеп мало не випустив жбана. Невже вчитель хоче позбутися його? Може, вже не довіряє? Чим він перед ним так провинився?

Від страшного припущення аж здригнувся. Схилившись, щоб полити вчителеві на руки води, він докірливо зиркнув на нього.

Той змовницьки підморгнув своєму помічникові.

Імхотеп раптом зрозумів. Адже Меріб недаремно хвалив його перед Філопатором. Коли б Імхотеп працював у Музейоні, то був би поза всякою підозрою. Хто додумається, що єгиптянин, до якого прихильний сам цар, бунтує проти цього царя? Ще й зробить для єгиптян пролом у непробивному досі мурі Музейону.

— Ось якого перекладача даю тобі,— не питаючи згоди юнака, Філопатор порадував гімназіарха.

— Не хвали день до вечора, — застеріг царя Ератос-фен.

— Така-то розмова з філософами, — лукаво поскаржився товариству Філопатор.— Говорять, як Піфія, і не второпаєш, що в них на думці. Послав я старій у Дельфи золото, щоб провістила мені майбутнє. Вона те золото взяла і веліла передати: "Хто заліз у трясовину, той у ній потоне". Знаю це й без неї. Полюючи в Дельті, я не раз бачив, як раби шукали в трясовині підстрілених мною качок і тонули в ній. Тепер сам візьмуся за віщування і зароблятиму золото.

Гості реготали. Цар вимагав, щоб його жарти, навіть кепські, усі зустрічали сміхом. Лише Ератосфен і Меріб мовчали. Обидва здогадувались, що означають слова Піфії.

Імхотеп обернувся до гімназіарха і схилив перед ним голову. Не торкнувся долонями колін, бо йому став на заваді жбан, що його він тримав у руках.

Тільки зараз Імхотеп уважніше приглянувся до славного вченого. Це — літня, з утомленим худорлявим обличчям людина, очі спокійні, замислені.

Ератосфен лагідно сказав Імхотепу:

— Чекаю тебе завтра... Дам тобі затишну кімнату, бо праця перекладача вимагає спокою.

— Нема тепер спокою в Александрії, — рявкнув Філопатор.— Хтось бунтує проти нас голоту, навіть "тіла без душі" піднімають голови. Філакети з ніг збилися, шукають призвідців, але й досі не натрапили на їхній слід.

— Найдостойніший з достойних, хіба не заслуговують осуду твої філакети? — обурився Меріб.

— Хтось дуже хитрий стоїть за спиною голоти,— Філопатор стукнув об стіл кубком, аж з нього вихлюпнуло вино.— Але ми швидко матимемо призвідцю в своїх руках: кільком бунтарям подарували життя, пообіцяли нагороду, якщо допоможуть видати проводирів, — вибовкав сп'яну таємницю, певний, що за столом — усі його однодумці.— Пощади не буде нікому.

Бенкет врешті закінчився. У супроводі жерців і учнів Філопатор під звуки труб і барабанів ступив на колісницю.

— Не здогадуєшся, Імхотепе, чому я так вихваляв тебе перед царем? — запитав Меріб, коли вже з помічниками зачинився у своїй кімнаті.

— Для добра нашої справи,— розвіяв сумніви вчителя юнак.

— Ти вірно мене зрозумів,— зрадів Меріб.— Тож не витрачатиму часу на пояснення. Працювати нині не будемо. Ідіть до Птагмеса і Менхепера, скажіть, щоб остерігалися самі й попередили інших: люди, які побували в руках філакетів і вийшли неушкодженими, можуть завдати лиха.

За воротами святині Імхотеп зупинився. Кортіло бодай на хвилину забігти до Ніке, поділитися з нею радістю про свій новий чин. Та й Терсея, довідавшись, що сам цар ставиться прихильно до нього, стане

ввічливішою, може, навіть не виступатиме проти їхнього з Нікою кохання.

Надія окрилила юнака. За хвилину він уперше сміливо ступив на подвір'я Доріонів, не боячись Терсеї Батьків Ніке не було дома. Доріон, напевне, розшукував бунтарів, а Терсея, як завжди, займалася десь своїми справами. Дівчину Імхотеп застав у сльозах, і якась підозра закралася в його душу.

— Що з тобою, Ніке? — запитав з острахом.— Може, хтось захворів?

Ніке, не перестаючи схлипувати, притулилася до коханого.

— Ще гірше, Імхотепе,— поскаржилася. — Хочуть віддати мене за стратега Феона.

Страшна звістка так приголомшила юнака, що він мало не знепритомнів.

— Проти твоєї волі? — запитав тихо.

— Я заявила їм, що не вийду заміж за Феона, а за єгипетським звичаєм розіб'ю з тобою жбан.— Ніке перестала схлипувати, і в її очах спалахнула рішучість.— Якщо змушуватимуть мене випити з Феоном на порозі його дома чашу вина, то я радше стану жрицею Ісіди, ніж його дружиною. Ніхто, навіть цар, не осмілиться заперечити своїй дочці стати жрицею богині. Батько й мати не згадують уже про Феона, але в душі вірять, що я послухаюся їх. Даремна надія! Хай Феон вип'є з іншою своє вино! — Ніке ще міцніше притулилася до Імхотепа.

VIII

Дев'ять святинь Музейону, побудованих найвидатні-шими еллінськими зодчими для кожної з дев'яти муз, свідчили про шану до опікунок науки, мистецтва і поезії.

Біля святинь, в оточених високим муром садах і парках, містилися житлові будинки, астрономічна обсерваторія, гімназія, гімнастичні й навчальні зали. Найбільший із залів був призначений для вчених диспутів. Ці споруди творили місто у місті, закрите досі для єгиптян. Але найвелича-вішою будівлею Музейону, заснованого (за порадою філософа Деметрія) Птоломеєм I Сотером, була бібліотека.

Колишній полководець Александра Македонського, ставши несподівано володарем Єгипту, керувався не любов'ю до науки і мистецтва, а славолюбством. Великий македонець-завойовник, думав він про Македонського, забрав з собою на той світ лаври переможця, і в ратних подвигах його ніхто вже не перевершить. Отож треба позмагатися з ним і прославитися не мечем, а здобутками розуму — хоч би й чужого. А для цього центр науки і мистецтва треба конче перенести із старих Афін у молоду столицю Єгипту — Александрію. Славетна Еллада, яка дала світові Гомера, — бідна на хліб і золото, зате багата на вчених, митців і поетів, які ледве животіють. Вони повинні переселитися в Александрію, де знайдуть те, чого не дала їм батьківщина. А плоди їхньої мудрості більше прославлять володаря, ніж мудреців.

Сотер досяг свого: залишив спадкоємцям славу опікуна муз, якою вони дорожили і яку примножували.

У Музейоні проживали і користувалися всіма благами найславетніші еллінські вчені, хоч як заманювали їх до себе царі Пергаму. Приворожувала їх бібліотека.

Перші дні перебування в Музейоні були для Імхотепа ніби прекрасним сном і збігли як одна мить. Своєю красою його зачарували

бронзові й мармурові статуї богів і богинь, німф, сатирів і фавнів, славетних еллінських учених і поетів, які здавалися живими, і в нього складалося враження, що вони ось-ось зійдуть з постаментів і рушать парковими доріжками.

Раз у раз попадалися фонтани — з пащ левів і дельфінів струмувала вода або, дихаючи ніжною прохолодою, розпорошувала міріади дрібних бризок. То тут, то там доріжками пробігали приручені газелі і антилопи. Іноді вони на мить зупинялися і дивилися на Імхотепа великими лагідними очима. В кронах дерев не затихали голоси розмаїтих птахів, які знайшли тут надійний захисток від птахоловів.

Та Імхотепа найбільше приваблювала бібліотека. Замислений, він годинами бродив по її залах з різнокольоровою мозаїкою на підлогах — на них цвіли розкішні квіти, зеленіли трави, голубіли озера.

"Які безіменні митці створили це чудо — еллінські чи єгипетські?" — подумки запитував себе Імхотеп, віддаючи перевагу єгипетським.

Птоломеї не шкодували золота на мозаїку святині Гора, якою він, Імхотеп, донедавна так захоплювався, але в порівнянні з бібліотечною мозаїкою Музейону вона виглядала скромним хітоном поряд з дорогими шатами. Тут розмальовано навіть стелі: на одних зображено зоряне небо і срібний серп місяця, на інших — золотий сонячний диск, від якого розходяться життєдайні промені.

У залах, на полицях уздовж стін, на стелажах — сотні й тисячі малих і великих, скромних і дорогих футлярів, у яких, як казали римляни, "живуть мертві й говорять німі". Такі написи красувалися на римських бібліотеках, що дуже поступалися Александрійській. У них зокрема зберігалися копії грецьких творів, бо володарі світу в науках і мистецтві були ще новачками.

— У цих стінах працювали найсвітліші уми світу,— сказав у розмові з Імхотепом Ератосфен, який з перших днів поставився до молодого єгиптянина дуже прихильно. Може, тому, що був самотній і шукав близької людини, а може, причина лежала в чомусь іншому.

Ератосфен — не "чистий" еллін. У його жилах текла кров матері-лівійки, але батько-грек на порозі свого дому узяв немовля на руки — і це означало, що він визнав його своїм сином. Це відкривало перед Ератосфеном дорогу до найвищих державних посад, однак "чистокровні" елліни недолюблювали метисів. Може, тому в гімназіарха не було еллінської пихи.

— У цих футлярах,— показав рукою Ератосфен,— творіння колишніх учених Музейону — Евкліда, Архімеда і Герона, а також поеми Каллімаха і Феокріта та багатьох інших славетних поетів. Є тут і мій футляр, хоч його зміст не такий цінний,— додав скромно.

Така скромність гімназіарха викликала в Імхотепа ще більшу пошану до нього. Від Меріба він довідався, що Ератосфен — один з найсвітліших умів світу — написав ряд творів з філософії, географії і астрономії, перший визначив розміри Землі як кулі.

— Але ж ти, достойний, збагатив своїм розумом різні науки, відкрив явища і події, ще не відомі вченим,— звернувся до гімназіарха Імхотеп.

— Я зробив менше, ніж міг. І не слід мене хвалити, треба ганити,— дорікнув собі вчений.— Мойри 38 покликали їх до великих справ,— він знов показав на футляри, маючи на увазі знаменитих творців.— Вони звершили їх, а я зупинився на півдорозі. Тому-то моїх футлярів тут значно менше.

— Як узнати, достойний, що і в якому футлярі зберігається? — поцікавився Імхотеп.— Адже їх тут тисячі.

— Нині це не важко, — взяв у руки один з них Ератосфен. — Колишній гімназіарх, славетний поёт Каллімах описав усі футляри і їх зміст, а працював він над цим з помічниками п'ятнадцять років. Каталог, або таблиці, зберігається у ста двадцяти скринях. Усі науки він поділив на десять галузей. Глянь уважніше на цей футляр і побачиш на ньому шматок приклеєного папірусу з цифрами і знаками. Такі наклейки є і на таблицях. Вони вказують, де шукати футляр і які науки містяться в ньому.

* Мойри — богині долі.

— Сізіфова праця,— висловив свій подив юнак.

— Порівняння невдале, — заперечив Ератосфен.— Сізіф ніколи її не завершить, а Каллімах своє зробив.— Узяв з рук юнака футляр і глянув на наклейку.— Закони,— прочитав знаки.— Копія законів поета і законодавця Солона, який двічі побував у Єгипті.

Перед масивними дубовими дверима гімназіарх схилився в поклоні, хоч на них не зображено ні бога, ні царя.

— За цими дверима зберігаються найцінніші творіння людського розуму. Доступ туди мають лише Філопатор, я та ще кілька чоловік. Там у золотих футлярах — найдавніші зразки "Одіссеї" та "Іліади", а також трагедії Есхіла, Софокла та Евріпіда, написані їхніми руками. Батько Філопатора — Евпатор — позичив їх у афінян під заставу п'ятнадцяти талантів золота, щоб переписати.

— То там, достойний, лише копії? — спростував гімна-зіарха Імхотеп.

— Копії одержали афіняни, а оригінали Евпатор залишив собі,— спокійно відповів Ератосфен.— Золото пропало, але цар від цього не збіднів. Може, це й нечесно, але розумно, бо таке ошуканство служить добрій справі,— виправдав Евпатора.— Ми переписали їх десять разів

слово в слово, хоч у нашій мові сталися значні зміни, бо вона живе і розвивається, як жива матерія. Кожне покоління вносить у неї щось нове, хоч і не завжди цінне. Копії ми роздали різним бібліотекам з умовою, щоб розмножити їх. Що б там не трапилося на Землі — пожежі чи війни, завжди кілька таких копій збережеться для наступних поколінь і донесе до них славу Еллади.

Слова гімназіарха переконали Імхотепа, і він не осуджував Евпатора за обман.

За кілька днів юнак встиг познайомитися з деякими жителями Музейону — це були видатні вчені і скромні трудівники: переписувачі, перекладачі, каталогізатори, консерватори папірусів.

У сусідній кімнаті працювали два переписувачі-елліни. До Імхотепа вони поставилися холодно, хоч за рангом перекладач стояв вище від них. Натомість старий каталогізатор Аарон зустрів новачка доброзичливо, дав йому корисні поради. Він теж ночував себе в Музейоні самітнім, хоч елліни більге довіряли іудеям, ніж єгиптянам.

— Завтра одержиш раба, — сказав одного ранку Ера-тосфен Імхотепові.

— Навіщо він мені? — здивувався юнак.

— Загострюватиме очеретини і пера,— пожартував гімназіарх.— Це вияв турботи Філопатора до працівників Музейону і бібліотеки. Така турбота примножує йому славу опікуна наук, — посміхнувся.

Наступного дня в кімнату Імхотепа ввійшов високий і кремезний раб. Він був середнього віку, мав суворе, розумне обличчя, гордий погляд притомлених очей, а на чолі випалене клеймо — "Утікач".

— Мене прислав достойний Ератосфен,— злегка вклонився юнакові. — Я нубієць Шамеш і повинен слугувати тобі,— не назвав себе рабом.

Нубія і Єгипет споконвіку ворогували, й Імхотеп здогадався, що Шамеша полонили в якійсь битві.

— Чекаю твоїх наказів, достойний,— випростався нубієць.

Він був принаймні на голову вищий від Імхотепа, який аж ніяк не виглядав низькорослим.

— Ще довго їх чекатимеш, Шамеше,— приязно посміхнувся нубійцеві юнак.— Досі ніхто не називав мене достойним і я нікому не давав наказів, навіть не знаю, як це робиться.

— Бачу, пане, що ти не грек, — злагідніло обличчя нубійця.— Елліни не розмовляють з невільниками, як з рівними, а наказують їм,— знов уникнув слова "раб".

— Я — єгиптянин з Ракотісу,— не приховав свого походження Імхотеп.— Але навряд чи ти знаєш мою дільницю. Там живуть злидарі, ніхто не називає їх достойними, і вони не мають невільників.— Він теж не вжив слова "раб", зауваживши, що Шамеш обминає його.

— У Ракотісі я вкрав старого човна, щоб добратися до Маріутського озера, звідти каналом до Гапі і рікою — на батьківщину,— ошелешив Імхотепа своєю щирою розповіддю Шамеш.

— Тебе зловили в дорозі?

— Як барана серед білого дня, — з досадою ствердив Шамеш.— Заплив я вже далеко, але був голодний, знесилений і заснув в очереті, де й застукали мене філакети, які розшукують утікачів.

— Елліни називають невільників "тілами без душі", які не повинні прагнути волі,— осудив греків за їхню пиху Імхотеп. — За те, що маєш Ка, затаврували тебе цим знаком ганьби.

Очі Шамеша спалахнули від обурення.

— Не ганьби, а бунту,— різко спростував він Імхотепа.— Ганьбить себе той, хто примирився з неволею.

Зухвалий раб, який повчав і спростовував свого пана, мусив бути покараний, і тепер нубієць чекав, що юнак накинеться на нього з лайкою, покличе наглядача. Проте навіть тінь страху не появилася на його гордому обличчі.

— Ти мужня людина і напевне досягнеш мети,— похвалив Шамеша Імхотеп.

На обличчі раба відбилося здивування, з очей зникла настороженість. Він теплим поглядом окинув юнака і, мабуть, хотів щось сказати, бо ворухнув губами, але передумав.

— Кажи сміливо, що в тебе на думці, — заохочував нубійця Імхотеп.

— Ти, достойний, жодного разу не назвав мене рабом, і я не знаю, чим це пояснити,— зиркнув на юнака Шамеш.

— Мені здалося, що слово "раб" тобі ненависне,— відповів Імхотеп.

— Ніколи не шкодуватимеш, що взяй до уваги почуття Шамеша! — збуджено вигукнув нубієць і вибіг з кімнати.

Така поведінка Шамеша свідчила про його зухвальство, бо раб без дозволу пана не сміє рушити з місця, але Імхотепа це не розгнівало. В

нього було чимало запитань до нубійця, на які він повинен одержати відповідь.

Минуло десять днів, що їх дав Імхотепові на ознайомлення з Музейоном Ератосфен, а на одинадцятий гім-назіарх покликав його до себе.

— Все, що варте уваги, ти вже побачив, а тепер займися перекладами,— подав Імхотепові два футляри.— Не поспішай, як це звичайно роблять молоді, які хочуть похизуватися своїми знаннями, бо поспіх не допомагає, а шкодить справі,— повчав молодого перекладача. — За свою працю одержуватимеш щомісяця міну.

Від несподіванки Імхотеп сторопів. За такі гроші вони з Ніке житимуть у достатку. Терсея і Доріон уже не повинні чинити їм перешкоди.

Поклонившись гімназіархові, Імхотеп пішов до своєї кімнати. Обережно вийняв з футляра сувої і, глянувши на них, зрадів. В одному була повість "Зачарований принц", в другому — оповідь "Про пригоди моряка, корабель якого розбився". В святині Гора теж зберігалися папіруси з цими повістями, й Імхотеп їх читав. Більше сподобався йому твір "Зачарований принц".

Молодий принц під час своїх мандрівок по чужих землях прибув до країни Нагарін. Тут закохався в дочку князя, і вона відповіла йому взаємністю. Женихів, які хочуть розбити жбан з вродливою княжною,— сила-силенна, та князь обіцяє віддати дочку за того, хто переможе всіх інших. Боги сприяють принцові: він стає переможцем і одружується з княжною.

"Щасливець!" — позаздрив принцові Імхотеп.

Якби-то Доріон вчинив так, як старий князь, звелівши йому позмагатися з Феоном.

Імхотеп глибоко вдихнув повітря, напружив м'язи на руках, як атлет перед змаганням. Вони налилися силою. Задоволено усміхнувшись, розслабив їх. Він, напевне, переміг би стратега — і Ніке була б його.

Помріявши хвилину, сів за стіл, узявся за переклад. Але Ніке не сходила з гадки, і праця йшла мляво.

Переклавши кілька рядків, відсунув від себе папіруси.

"Ератосфен радив не квапитись,— послався на гімназі-арха.— Загляну до Ніке, поділюся з нею радісною новиною".

Дівчина, як завжди, чекала Імхотепа. Довідавшись про міну, вона справді неабияк зраділа.

— Гадаю, невдовзі од наших жбанів залишаться черепки,— пожартувала.— А може, тепер ти розіб'єш їх з іншою? — вдала, що її пройняв страх.

Від такого жарту юнак аж зіщулився.

— В Кеміті існує для мене лиш одна Нефер-Ніке,— поклав руку на серце.

Відповідь, мабуть, задовольнила дівчину, бо вона ніжно погладила коханого по густій, чорній чуприні.

— Батькам про міну скажеш не ти, а я, — вирішила.— Я швидше доб'юся їхньої згоди.

Від тієї розмови минуло чимало часу, але Доріон і Терсея все ще зволікали з дозволом на одруження дочки з єгиптянином. Хоч кожен день для закоханих був роком, але мусили чекати.

Імхотеп завершив переклад "Принца", віддав його гім-назіархові, і той почав уважно порівнювати обидва тексти. Юнак здогадався, що Ератосфен знає єгипетські письмена.

— Я задоволений перекладом,— відклав папіруси гім-назіарх. — Меріб недарма розхвалював свого учня. Але він, мабуть, не сподівався, що цар візьме тебе, єгиптянина, до Музейону, і тепер шкодує... Чого людина найменш сподівається, те може її спіткати. Скажу Філопаторові, якого перекладача ми придбали. Тепер берися за "Пригоди моряка".

Проте Імхотепа чекала важливіша праця, і "Пригоди моряка" він змушений був відкласти. Вранці навідався до Меріба — і той звелів йому написати грецькою мовою кілька відозв, призначених для рабів на пристані, і передати їх Птагмесові і Менхеперові. В них треба обіцяти волю тим рабам, які візьмуть участь у повстанні.

Імхотеп так зосередився, що не почув, як хтось увійшов до кімнати, став у нього за спиною. Помітивши тінь, що лягла на папірус, він здригнувся, схопився з крісла.

Раптом побачив Шамеша.

— Не припускав я, що мій молодий пан причетний до такого небезпечного діла.— Шамеш вказав на папірус з відозвою — і очі його запломеніли радістю. Імхотеп, проте, не зауважив її, думки гарячково шукали рятунку, але не знаходили. Знищити відозви не встигне. Або Шамеш силою відбере їх, або на його крик прибіжать переписувачі з сусідніх кімнат. А може, звернутися до його сумління? Навряд чи допоможе... Шамеш за зраду одержить волю, якої так прагне. А втім, треба спробувати...

— Я в твоїх руках, Шамеше,— намагаючись заспокоїтись, проказав Імхотеп.— Може, колись я скривдив тебе, то зараз у тебе є нагода помститись мені й одержати волю,— звів очі на нубійця.

Від гніву аж сіпнулося обличчя Шамеша.

— Замовкни! — крикнув на Імхотепа так, ніби вони помінялися ролями. — За що ображаєш мене? Які підстави маєш до таких страшних підозр? Хоч я невільник, але не зрадник і зрадою волі не купую. Шлях до неї вказують відозви. Ми давно чекаємо часу, про який ідеться в цих відозвах, і не упустимо його. Не знак оцей на моїм чолі, а зрада стала б тавром ганьби.

Імхотеп на радощах мало не обняв Шамеша, якого неволя не зламала, не позбавила людяності і честі.

— Будь моїм другом! — схвильовано запропонував він нубійцеві.

— А ти вважав мене ворогом,— дорікнув Імхотепові Шамеш.— Я став для тебе другом від першої нашої розмови,— додав.

Імхотеп похопився: ще й досі не розпитав нубійця, як той опинився в неволі і де навчився грецьких письмен.

— Мій батько був знатним зброярем у Куші, — почав свою розповідь Шамеш.— Він не шкодував грошей на моє навчання, і в школі я оволодів грецькою мовою. Коли на нас підступно напали полководці Філопатора — Сосібій і Агатокл, кожен нубієць, здатний носити меч, став на захист рідної землі. Мене придавив був смертельно поранений списом кінь. Не встиг я вибратися з-під нього, як на мене напали, зв'язали руки — і я став невільником. Але нубійці прогнали еллінів з нашої землі,— загордився своїми земляками.— Купив мене еллінський суддя Фетібій — жорстока людина. Та від нього я втік. Це він велів випалити мені на чолі цей знак бунтівника і подарував мене Музейо-нові. Непокірними рабами

не дорожать. А ти, мій молодий пане, надалі будь уважніший,— застеріг Імхотепа від необережності, яка могла 6 його погубити.

— Моя вина, Шамеше,— скрушно виправдовувався юнак.— Але досі ніхто чужий не заглядав у мою кімнату. Чи раби знають, що готується повстання? — спитав для певності.

— Більшість знає і чекає заклику,— відповів нубієць.— А ці відозви, які ти тільки що написав, дай мені. Я розповсюджу їх серед зрізувачів папірусу і землекопів. Дехто з них читає грецькі письмена, бо не завжди був рабом,— натякнув на себе самого.

Імхотепа раптом полонила тривожна думка: чи справді можна так довіряти нубійцеві? Може, за його приязними словами таїться підступ? Адже легко й помилитися в оцінці людей, яких ми вважаємо приятелями. А що, власне, він знає про Шамеша, крім того, що той сам про себе розповів? А втім, відступати вже пізно. Або ще нині він, перекладач Музейону, повисне на міських мурах, або придбає вірного друга.

— Кинь, врешті, підозри! — спересердя аж тупнув босою ногою Шамеш, помітивши непевність юнака.— Зрадивши тебе, я зрадив би рабів — позбавив би їх надії на волю. Без неї життя для них — гірше царства Осіріса. Ти повинен це знати.

Доводи нубійця переконали Імхотепа в його щирості. Сховавши в лахмітті відозви, Шамеш швидко вийшов з кімнати.

Імхотеп провів його поглядом до дверей і сів у крісло. Поспіх нубійця насторожив його. Підозра, яка вже була відступила, знову закралася в душу. Може, за хвилину сюди прибуде сам Доріон і зв'яже йому руки. Чи Ніке оплакуватиме його? А як зрадіє, довідавшись про його смерть, стратег! Та й Терсея і Доріон, напевне, радітимуть, що позбулися небажаного єгиптянина.

Імхотеп тривожно позирав на двері — чекав, що принесуть найближчі хвилини.

Час минав, але ніхто не появлявся. Раптом двері відчинилися — і в кімнату жваво увійшов Шамеш.

— Ще нині їх читатимуть зрізувачі папірусів і землекопи,— доповів Імхотепові.

IX

Шамеш повернувся з Ракотісу з низкою копченої риби, яку передала для Імхотепа Нехті. Нубієць не приніс усієї, хоч сам не скуштував жодної. Тепер, як Петубаст придбав власного човна і сіті, в його хатині не переводилися дари моря. Але до здійснення мрії — мати чотири човни — було ще далеко. Імхотеп не хотів, щоб батько став другим Анупом, і Петубаст мусив задовольнитися одним. Як повстання буде успішним, то народ позбудеться Анупів, і кожен риболов стане власником човна, на якому плаває. Навіть наглядачі на пристані муситимуть платити вантажникам, бо рабів не буде.

Хоч якою смачною була їжа в Музейоні, та Імхотеп понад усе любив рибу, закопчену матір'ю. Мабуть, ніхто в Александрії не зрівнявся б з нею в кулінарному мистецтві. І тепер, залишивши собі частину риби (другу віддав Шаме-шеві), він одразу взявся смакувати нею.

В Ракотіс, проте, Шамеш ходив не по рибу. Раб з тавром утікача, який швендяє вулицями, викликає підозру. Може, він замишляє нову втечу і шукає спільників. "Довгі вуха" стежать за своєю жертвою. Інша справа, якщо таврований раб повертається з Ракотісу з низкою копченої риби. Він несе її своєму панові і ні про що зайве не думає.

По дорозі з Ракотісу Шамеш зустрічався з довіреними людьми, вручав Птагмесу і Менхеперу нові, написані Імхо-тепом, відозви, а ті в

свою чергу передавали йому вказівки Меріба. Те, що раб зупиняється біля них, "вух" не дивувало. Достойні люди теж люблять копчену рибу. А несумлінний раб, замість віднести своєму панові, розпродує її за халкої. Бо що спільного в раба і шановного писаря?

Навіть те, що Шамеш зупинявся час від часу на розмову з котримсь із рабів, не насторожувало "вух": адже біля нього не збирається гурт. Та й про що можуть розмовляти двоє рабів? Скаржаться на долю. А таврований стягує рибини з низки і роздаровує їх співбесідникам. Обкрадає свого пана, якого, мабуть, не боїться. Або той пан дуже старий і байдужий до того, що чинять його раби, або такий молодий і наївний, що довіряє їм. Шкода його. А може, він з тих диваків, які твердять, що раб — людина і має Ка,-— такі теж зрідка трапляються. Своїми недоречними твердженнями вони шкодять собі й іншим. Махнувши рукою на нубійця, "вуха" продовжували шукати бунтарів.

Увійшовши в кімнату, Шамеш вийняв з-за набедреної пов'язки папірус, який одержав від Птагмеса, і подав його Імхотепові. В ньому Меріб повідомляв свого помічника: Гармахіс передає, що у верхніх номах ось-ось спалахне повстання. Нехай Шамеш негайно сповістить рабів, щоб були напоготові.

Довідавшись про зміст папірусу, нубієць аж просяяв з радості.

— Таврований раб помститься за своє тавро,— проказав він збуджено і подер папірус, сховавши його шматочки за набедреник.

— Ти вийдеш з кімнати, а хтось загляне,— виправдався перед Імхотепом.— Спалю їх зараз. У Музейоні теж є "довгі вуха". Навіть окремі раби за обіцянки стали донощиками. Але ми всіх їх знаємо. Одного з них недавно знайшли в кущах з перерізаним горлом. Жерці гадають, що раби не поділили ячмінної паляниці. Інших запроданців теж не мине кара!

— Скільки в тебе людей? — перевів розмову на інше Імхотеп.

— Двадцять тисяч в Александра і ще стільки в Дельті, — порадував Імхотепа нубієць.— Ще кілька тисяч їх прибуде з іудейських дільниць. На чолі кожної тисячі стоятимуть військові стратеги, які підібрали вже сотників. Епістрате-гом над ними буду я,— не приховав гордості.

— За зброю візьмуться ще й сорок тисяч александрій-ських злидарів: єгиптян і сірійців,— поінформував Шаме-ша Імхотеп.

— Ха-ха! — несподівано засміявся нубієць.— Візьмуться за зброю!.. За яку? Ми повинні здобути її в еллінів. На перших порах за мечі нам правитимуть сокири і лопати, а за щити — сковороди. Багато нашої крові потече, але раби такі озлоблені і так прагнуть помсти, що не відступлять перед гоплітами і не пощадять нікого з гнобителів.

"Ніке теж загрожує небезпека,— жахнувся Імхотеп.— Як її відвернути од неї?"

Розлючені раби не зважатимуть, що Ніке ні в чому не винна. Проте він не може попередити її про небезпеку, бо це з його боку була б зрада повстання. Від Ніке узнала б про нього Терсея, а од Терсеї довідався б і Доріон. Тоді весь задум зазнав би невдачі і тисячі людей повисли б на мурах. Навіть смерть Ніке не примусить його відкрити таємницю, хоч він радо віддав би своє життя за кохану. Бо що воно варте без неї?

— Ти посумнів, мій молодий пане,— помітив зміну в настрої юнака Шамеш.

— Я просив тебе не називати мене паном, коли ми удвох,— нагадав нубійцеві Імхотеп.

— Поки не здобуду в битві волю, так називатиму тебе,— відхилив прохання юнака Шамеш.— А тепер скажи, що тебе хвилює?

— Навряд чи ти зарадиш моїй тривозі,— засумнівався Імхотеп.

— Утікачі-рудокопи навіть у пустині знаходять стежечки... Пошукаємо їх і ми.

— Йдеться про Ніке,— зізнався юнак, бо їхня любов не була для нубійця таємницею.— Під час повстання хто не свій — той ворог. Повстанці не пощадять Доріона і його близьких.

— Доріон теж не щадитиме їх, — поставився вороже до начальника філакетів Шамеш.— Але його сім'ї, гадаю, можна 6 допомогти, — замислився.

— Ти знайшов стежечку? — зрадів Імхотеп.

— Ще шукаю її,— згасив радість юнака нубієць.— Але не впадай у відчай. Ти добре зробив, що довірився мені, а стежечку знайдемо. І серед рабовласників трапляються, хоч зрідка, люди з лагідною душею, і їхні раби прагнуть одвернути від них сліпу помсту. Невільник носить у душі ненависть або приязнь. Яким був для своїх невільників Доріон?

— Не знаю,— знизав плечима Імхотеп. — Усіма домашніми ділами управляла Терсея. Вона, мабуть, не збиткувалася над підлеглими, бо я не бачив рабів Доріона з посинілими спинами, а Ніке ставилася до них дуже доброзичливо, бо в неї голубине серце.

Шамеш посміхнувся, але сумніву не висловив. На його батьківщині в молодих дівчат теж були голубині серця, але згодом у них наставали разючі зміни.

— Доріон не сидітиме дома під час повстання, а разом з гоплітами гаситиме його нашою кров'ю,— насупився Шамеш.— Тебе першого не пощадить, як довідається, що ти причетний до змови,— не приховав жорстокої правди.— Накаже повістити на мурах. Адже ти заважаєш

йому поріднитись із стратегом. Доріона ми теж не пощадимо, хоч як би ти заступався за нього,— попередив Імхотепа.— Але Тер-сею та Ніке раби не скривдять, якщо вони не кривдили їх.

У ніч перед повстанням ми позначимо ті будинки, що під нашою опікою, і повідомимо про це повстанців. Такий знак буде і на житлі Доріона, бо знаю, яка дорога для тебе Ніке. Однак я можу наказати лише рабам, але не владний над повстанцями, якими керують Меріб та його стратеги. Ти з ними обміркуй заходи для безпеки обох жінок. А тепер дай мені драхму і старі сандалії,— хитро примружив очі.— Усі повинні бачити, що таврований Шамеш несе їх шевцеві.

Коли Шамеш пішов, Імхотеп навіть не глянув на папіруси: було не до них. Думками звертався до Ніке. Навряд чи швидко вони зустрінуться, бо в ті вирішальні дні він буде в Батою і Мерібом. Спалахне весь Кеміт від Фіваїди по Велику Зелену Воду. Хто переможе, цього не знають і боги — ні Чорної Землі, ні еллінські. Якщо переможуть повстанці, то в Кеміті не буде рабства, фелахи працюватимуть на своїх арурах 39, ремісники — у власних майстернях. Вони, каже Меріб, платитимуть посильні податки, а їхні гроші йтимуть не на святині, палаци і дари для жерців, а на спорудження нових каналів, Музейонів і фортець, щоб жодна ворожа нога не ступила на Чорну Землю. В каменоломнях і рудниках працюватимуть ті, які порушать нові закони. І ніхто ні над ким не буде знущатися.

"А якщо повстання закінчиться невдачею? — постало тривожне питання.— Тоді дуже багато нових Ка прибуде до царства Осіріса. Може, й моя, якщо так судилося долею",— схвильовано відповів самому собі Імхотеп.

Що буде, покаже майбутнє. А Ніке повинна жити, що б там з ним, Імхотепом, не трапилося. Але щоб убезпечити її, треба якнайшвидше зустрітися з Мерібом і його обома епістратегами. Вони, як і Шамеш, повинні позначити будинки, які повстанці зобов'язані обминути, незважаючи на те, хто в них проживає.

Імхотеп, не гаючи часу, взувся в святкові сандалії (буденні узяв Шамеш) і подався до Меріба.

Александрія, як завжди, шуміла і вирувала, дуже багато людей снувало без діла. Судячи з їхнього вигляду (більш ніж скромного одягу), це були раби або вільні злидарі, які шукали принагідної праці, щоб заробити на ячмінну паляницю. Мовчазні і суворі, вони багатозначно перезиралися з такими, як і самі, або на ходу обмінювалися одним-двома словами.

А р у р а — 0,2 — 0,28 га

Якийсь непоказний чоловічок з обличчям єгиптянина приступив до Імхотепа і став по-змовницьки підморгувати йому, але, помітивши в нього на грудях знак Музейону, швидко відійшов. Люди з таким знаком були поза підозрою. Імхотеп злим поглядом стежив за чоловічком, поки той не зник у юрбі: йому було боляче, що трапляються єгиптяни, які за драхми продаються ворогові, — хоч у великій отарі — не без паршивих овець. Імхотеп так озлобився на провокатора, що радий був би побачити його повішеним вниз головою на мурах. Адже донощик, не задумуючись, запродав би його, погубив би тисячі співвітчизників, занапастив би велику справу.

На невеличкому майданчику в Єгипетсько-Сірійській дільниці кілька чоловік уважно прислухалися до слів товстого промовця.

"Мабуть, вихваляє цілющі ліки",— подумки насміхався з товстуна Імхотеп.

Та коли підійшов до гурту — жахнувся: промовець закликав до повстання. Який необережний! Наражає на смерть себе і людей, що його слухають. А втім, що він верзе! Невже причулося? Але ж у руках у нього шматок папірусу — напевно, відозва, яку він читає. Заїкається, по

кілька разів повторює кожне слово, ніби хоче, щоб слухачі запам'ятали їх, або читання важко йому дається.

"Не щадіть ворогів, їх святинь і будинків. Вбивайте і руйнуйте!" — вловив Імхотеп слова і миттю кинувся на товстуна.

— Замовкни! — вигукнув люто. — Читаєш фальшиву відозву.

— А ти маєш правдиву? — зрадів товстун.— Не я ж її писав! Знайшов! — відвів од Імхотепа погляд.— Не буду заперечувати, читаючи її, я дещо наплутав, бо малописьменний, ще й недобачаю: хворію на очі,— виправдовувався.— Прочитай ти,— подав юнакові папірус.

Це справді була відозва, та ще й, як встиг зауважити Імхотеп, написана його рукою. Але в ній не було ні слова про вбивство і руйнування. Навпаки, мова йшла про поміркованість і стриманість.

Хіба засліплений обуренням Імхотеп міг припустити, що товстун — провокатор, навмисне заїкався і перекручував зміст відозви, щоб хтось із письменних узяв її в нього й прочитав. А може, сподівався, що випадкові необережні слухачі схвалюватимуть почуте і від себе докинуть кілька слів. Може, навіть погрожуватимуть своєму цареві.

"Вороги наші — жорстокі,— голосно, щоб усі чули, почав читати Імхотеп.— Однак не знищуйте людей лише за те, що вони не єгиптяни, не сірійці, ї не руйнуйте нічого, бо те, що залишиться,— ваше і пригодиться вам".

Ледве встиг прочитати перші рядки відозви, як із-за сусіднього будинку вигулькнув гурт філакетів, очолених Доріоном. Імхотеп зрозумів: товстун був з ними в змові, і вони тільки й чекали, щоб хтось піддався його провокації. Він збагнув, що опинився в пастці.

"Якщо вдасться вирватись із цих страшних лабет, я уб'ю товстуна",— виніс вирок провокаторові.

Філакети оточили слухачів, щоб ніхто з них не втік, і до Імхотепа підійшов Доріон.

— Кого я бачу! Невже це ти, Імхотепе? — придивлявся до юнака, ніби не вірив власним очам.— Віддай,— потягнувся рукою до відозви.— Хоч як прикро мені, але я змушений ув'язнити тебе,— спалахнули злорадством очі До-ріона. — Ти бунтуєш народ проти царя!

"Доріон без жалю накаже повісити тебе на мурах",— пригадав слова Шамеша Імхотеп і без опору дав зв'язати руки.

X

У льоху було темно й вогко, бо з Маріутського озера просочувалися грунтові води. Вони стікали по стінах, утворюючи на долівці калюжі, які ніколи не висихали. Повітря поступало сюди крізь невеличкий отвір під стелею, але його було так мало, що в'язні задихалися в цьому затхлому підземеллі. Хто опинявся тут, той навіки прощався з життям. Один раз на день сюди входили вартові зі смолоскипами, приносили ячмінні паляниці і воду, приводили нових в'язнів, забирали приречених на смерть. їх спершу тортуру-вали, щоб вони зізнавалися в тому, що підказували їм мучителі, а потім вішали на мурах.

У залі тортур, що знаходився над льохом, було зібрано все, що придумали кати для спричинювання болю. Крики і зойки мучеників долітали через отвір у стелі до підземелля і кидали у дрож в'язнів, які чекали своєї черги на муки і смерть.

Коли за Імхотепом зачинилися двері тюрми, його охопив такий жах, що він мало не закричав.

Затхле повітря на хвилину перепинило дихання, а очі злякано забігали в темряві. Так, напевне, виглядало царство Осіріса, з якого вже не було вороття.

Щось м'яке пробігло через ногу, і він здригнувся, здогадавшись, що тут є щури. До слуху доносились людські стогони.

Очі помалу звикали до темряви, і від рисочки світла, що проникало крізь отвір під стелею, він помітив людей, які лежали під стінами, але їхні обличчя були ніби в мряці.

— Хто ти? — запитав хтось із в'язнів хрипким голосом і закашлявся.

— Імхотеп, учень школи Гора,— не сказав правди новий в'язень.

Жителі храму муз, напевне, не могли розраховувати на любов і довір'я цих приречених на смерть людей. Навіть не-освічені єгиптяни знали, що в Музейоні нема їхніх земляків. Отже, той, кого привели сюди вартові, не хто інший, як "довге вухо". Підступ часом більше допоможе, ніж тортури.

— Мабуть, зловили тебе, як ти читав або слухав відозву,— прохрипів той самий голос

— Саме так було,— погодився Імхотеп,— Я читав неписьменним — і мене схопили філакети.

— То ти один з наших,— зрадів в'язень.— Я Каманон,— назвав себе. — Запроторили мене сюди за те, що слухав, як її читали. В ній ішлося про справедливість. Як переможуть повстанці, то в Кеміті не буде гнобителів і гноблених. Але підійди-но до мене,— запропонував Імхотепові.— Тільки обережно — не наступи комусь на ногу або на голову.

Орієнтуючись на голос Каманона, Імхотеп врешті добрався до нього.

— Сідай біля мене,— взяв юнака за руку Каманон.— Цей уже щасливий,— показав на нерухомого сусіда.— Його вбила болотна хвороба — і вже йому не страшні тортури. Вона проникла сюди через отвір у стелі і щодня когось забирає. Чуєш крики катованих? — почав прислухатися.— Вони долітають сюди крізь цей отвір разом з поганим повітрям.

"Невже й мене будуть так мучити і я видам Меріба?" — жахнувся Імхотеп і в нестямі почав кусати пальці. Хоч як любив життя, але зараз позаздрив неживому. А може, і його звалить болотна хвороба і він не зазнає тортур? Імхотеп поклав руку на мертвого.

Думки випереджали одна одну, і юнак намагався розібратися в них, зосередитись на чомусь одному.

Як сприйняла звістку про його ув'язнення Ніке? Адже Доріон не міг не похвалитись перед нею, що сталося з ним, Імхотепом, сказав, що чекає тих, які читають відозви.

Його смерть втішить навіть Анупа і дуже пригнітить батьків. На старість до їхньої хатини знову завітають злидні.

Щось пекуче вжалило Імхотепа в шию, він схопився за болюче місце рукою, відчув під пальцями крихітне тільце комара, але не надав цьому значення.

— Чого ж ти мовчиш? — розсердився Каманон.— Поки ми ще живі, то хочемо знати, що діється в Александра і про що говорилося у відозвах, які ти читав. Може, не сьогодні — завтра спалахне повстання і ми ще візьмемо у ньому участь!

Імхотеп стрепенувся, мимоволі прийняв руку з мерця. Який завзятий цей Каманон. У найважчі для життя хвилини думає про боротьбу. А причетний до бунту Імхотеп мріє лише про смерть, хоч ще не зазнав найстрашнішого.

Йому стало соромно за свою хвилинну слабість.

— Говори, говори, чого мовчиш! — долетіли до Імхотепа сердиті голоси в'язнів.

— Відозви закликають народ до повстання,— перемагаючи страх, заговорив він.

Власне, тепер нічого боятися. Тортури його не минуть, якщо не визволить від них болотна хвороба. Як навіть тут є "довгі вуха", то вони тепер теж не страшні. Двом смертям не бувати! Але про свою причетність до повстання він не скаже. Ніхто ще не знає, коли і де воно почнеться — в Александр її чи у верхніх номах.

— У Кеміті не буде гнобителів і гноблених,— продовжував Імхотеп.— Запанує справедливість однакова для всіх.

— Коли б то пощастило дожити до тих днів,— зітхнув хтось.

— Або принаймні загинути не на мурах, а в битві,— журливо промовив Каманон.

Серед в'язнів виявилося кілька фелахів. Почувши, що земля стане їхньою власністю, вони жваво загомоніли, навіть стали планувати, на якій арурі і що вирощуватимуть: думки в хлібороба одні — про землю. Але радість фелахів тривала недовго. Згадавши, що їх чекає, вони притихли.

Раз на день вартові забирали засуджених на смерть, виволікали гаками мертвих.

— Хитруни, вчасно втекли від розпеченого заліза,— жартували вони з неживих.— Але вас воно не мине,— погрожували іншим в'язням і швидко тікали, бо не зносили затхлого підземелля.

Хто такі вартові, в'язні не знали. Єгиптяни чи сірійці, які втратили совість? Елліни таким низьким заняттям гребували. Минали дні, а в льох кидали все нових людей. Замучено багатьох з тих, яких застав у підземеллі Імхотеп.

Одного ранку, як і завжди, увійшли вартові.

— Хто з вас писар Імхотеп? — запитав один, і юнак здригнувся.

От і по нього прийшла смерть. Тільки 6 швидка — щоб на тортурах він не виказав нікого. До крайніх меж терпітиме біль.

— Це я,— підвівся Імхотеп і відчув, що ноги гнуться під ним, як солом'яні.

— Ходи з нами,— наказав вартовий.

— Не бійся смерті: хто народився, той раніше чи пізніше вмерти мусить,— підбадьорив Імхотепа Каманон.— Наші гнобителі теж не вічні. Як зустріну їх у царстві Осі-ріса, то відомщу їм,— додав завзято.

Вивели Імхотепа на в'язничний майданчик. Відвиклі од сонця очі запекли і відразу зайшлися сльозами.

"Зал тортур міститься над льохом, значить, ведуть не туди",— зробив висновок Імхотеп, і від радості мало не розірвалося серце. Його

повісять на мурах без тортур. Нехай! Двом смертям, як каже Каманон, не бувати. Кожен умирає тільки раз.

Вартові зупинилися перед великим будинком, з відчинених вікон якого валила пара.

"Лазня",— здивувався Імхотеп.

Невже його привели сюди митися? Але приречених на смерть не миють.

При вході в лазню стояв бородатий грек у тозі, що свідчило про його достойність.

— Як від тебе тхне, — відвернувся бридливо од Імхотепа.— Зараз тебе помиють.— Він кивнув на раба, і той подав знак Імхотепові іти за ним.

Лазня складалася з кількох відділень, у кожному — бронзові ванни, в які по трубах текла гаряча і холодна вода. На стінах і підлогах — кольорові плитки.

Не чекаючи дозволу, Імхотеп скинув спідничку і заліз у ванну. Ніжне тепло розійшлося по тілу, і від приємності він заплющив очі.

З'явився ще один раб з великими губками (їх збирали на дні Великої Зеленої Води). Обидва взялися мити Імхотепа. Коли один з них приніс ще й чисту білу спідничку, Імхотеп здогадався, що хтось високопоставлений хоче його бачити. Може, Ератосфен. Очевидно, завдяки йому він, Імхотеп, ще не висить на мурах.

— Тепер ти знову схожий на людину,— з ніг до голови оглянув юнака бородатий.— Іди за мною. Але не думай тікати, бо лише нашкодиш собі.

— Куди ведеш мене, достойний? — поцікавився Імхотеп.

— Скоро довідаєшся,— буркнув грек.

Він, мабуть, неохоче виконував чийсь наказ, що зобов'язував його опікуватися в'язнем-єгиптянином.

Бородатий вів Імхотепа Царською дільницею в напрямку Золотого дому. Так колись називали палац фараонів у Фівах, і Птоломеї дали цю назву своїй александрійській резиденції.

Імхотеп даремно намагався збагнути, що це значить. Невже еллінські судді допитуватимуть його в царському палаці? Може, й сам Філопатор... Ну що ж, на свій захист знатиме, що сказати, бо мав час обдумати все.

Нарешті підійшли до Золотого дому, оточеного високими мурами і оборонними вежами.

У воротах їх зупинили вартові царської гвардії, але еллін показав їм сховану у фалдах тоги срібну пластинку, назвав гасло — і ті пропустили його з Імхотепом, ще й віддали їм, схрестивши мечі, військову честь. Срібна пластинка свідчила, що бородатий — неабияка персона.

Золотий дім стояв у глибині парку, туди й попростував бородань. Тепер Імхотеп уже був певний, що саме тут його судитимуть.

Величавий царський палац побудовано з червоного каменю, який добували в Червоних скелях верхніх номів, і мармуру, але зараз це не цікавило Імхотепа.

Він подумки підбирав найбільш переконливі доводи, які врятували б йому життя.

При вході в палац вартові теж віддали військову честь еллінові, який, мабуть, бував тут часто, бо упевнено ступав широкими коридорами, по обидва боки яких красувалися розкішні зали, де Птоломеї приймали іноземних послів, радників, влаштовували бенкети. Двері і пройми закривали шовкові, вишиті золотом портьєри. Зір привертали розмаїті візерунки на них — квіти, птахи, звірі. (Шовк привозили в Кеміт з дуже далеких країн, і його купували найбагатші.)

Раптом бородань зупинився і рухом руки наказав Імхо-тепові чекати, а сам пішов у зал, звідки долітала неголосна розмова. За мить портьєра відхилилася — і показався бородатий.

— Заходь! — промовив.

Схвильований Імхотеп увійшов у зал і сторопів. За столом у широкому, м'якому кріслі, тримаючи руки на поручнях з вирізьбленими левами, сидів Філопатор. Був без бороди, і обвисле підборіддя робило його ще більш непривабливим, ніж він виглядав тоді, на бенкеті у святині Гора. Біля нього на скромному дерев'яному стільці сидів Ератосфен, а трохи далі — двоє, теж безбородих, еллінів-суддів у тогах. За ними, потупившись (щоб не зустрічатися з поглядом Імхотепа), стояв Доріон. Начальник філакетів був замалою персоною, щоб сидіти в присутності царя.

Зал був великий, стіни і стелю прикрашали мозаїка й малюнки. Під однією стіною — стелаж з футляром, а на столі перед царем — сувої чистого папірусу, чорнильниці і загострені гусячі пера. Філопатор, мабуть, тут писав свої кепські вірші або нову драму.

Імхотеп низько схилився, торкнувшись долонями колін. Присутність Ератосфена підбадьорила його, вселила надію на рятунок.

Філопатор підвів голову і втупив у юнака злий погляд.

— Гляньте на цього невдячного! Ми підняли його так високо, а він хоче нашої згуби,— вказав рукою на Імхотепа.— Як нам покарати його?

— Спершу, найдостойніший з достойних, ми повинні вислухати підсудного,— запропонував Ератосфен.

— Закон велить вислухати обидві сторони,— підтримав Ератосфена один із суддів.— Лише тоді, зваживши все, можна виносити вирок.

— Багато честі бунтареві! — буркнув Філопатор.— Але дійте по закону, бо він один для всіх — для царів і підданих. Я ніколи не порушив його і хотів би, щоб нащадки до імені Філопатор додали ще одне ім'я — Справедливий.

Вовк прикидався ягням і зловтішно насміхався з суддів. Його явно веселила комедія правосуддя, бо арфістки, танцівниці і блазні вже набридли йому. Лукаво примруживши очі, він пильно стежив за обличчям суддів і Ератосфена: хотів уловити, яка буде реакція на його слова. Але вони були серйозні, хоч як цих людей обурювало лицемірство царя.

— Тебе ще не повісили, бо мій достойний гімназіарх просив відкласти кару, і ми задовольнили його прохання, — продовжував Філопатор.— Послухаємо, що скаже Доріон.

— Він читав поспільству відозву, яка закликала до повстання,— злодійкувато ховаючи від Імхотепа очі, звинуватив його Доріон.— Ось вона,— подав клаптик папірусу Філопаторові.

Глипнувши на відозву, цар передав її Ератосфенові. Єгипетських письмен Філопатор не знав, хоч правив Єгиптом і його народом.

— Імхотеп назвав цю відозву фальшивою, отже, виходить, що знав і правдиві,— підказав володареві й суддям Доріон.

— Ти чув його слова? — гімназіарх так презирливо зміряв очима начальника філакетів, що той аж зіщулився.

— Ні, достойний,— заперечив Доріон.— Чули ті, які його слухали, — уточнив.

— Чи можеш показати їх суддям? — допитувався гімназіарх.

Доріон сердито засопів. Ератосфен ставив його в незручне становище. Адже він, начальник філакетів Царської дільниці, не міг послатися на провокатора, бо принизив би цим свій авторитет, і судді не прийняли б такого пояснення. Таким способом не виявиш бунтарів, а, навпаки, зробиш їх ще обережнішими. Одначе він повинен довести цареві і суддям, що не сидить склавши руки, а виловлює змовників.

— Вони вже висять на мурах,— похвалився своєю оперативністю.

— Невелика втрата, — зневажливо махнув рукою Філопатор, виправдовуючи жорстокість Доріона.— Послухаємо, що скаже нам оцей живий ще бунтар,— з люттю в очах зиркнув на Імхотепа.

— Я, найдостойніший з достойних, захищав тебе, Музейон і еллінів, — ошелешив усіх Імхотеп.— Йдучи до батьків у Ракотіс, я почув, як хтось закликає поспільство до вбивства і руйнування. Хіба міг я спокійно його слухати? Висмикнувши з рук підбурювача папірус, я прочитав кілька рядків. Там не було того, до чого закликав цей нікчема, і слухачі пересвідчилися, що він брехав.

— Саме так і я пояснював вчинок Імхотепа, хоч, як знаєш, найдостойніший з достойних, я не заходив до нього,— повернув Філопаторові відозву Ератосфен.— У ній написано: "Не вбивайте і не руйнуйте".

— Невже там нема більше нічого? — засумнівався Філопатор.

— "Готуйтеся до повстання, бо настав його час",— не приховав заклику Ератосфен.

— Отже, він таки підбурював проти нас поспільство, — випалив Філопатор, зрадівши, що вина Імхотепа доведена.— А каже, ніби захищав нас,— докірливо похитав головою.

— Цього, найдостойніший з достойних, я не читав, бо Доріон забрав у мене відозву,— відхилив звинувачення Філопатора Імхотеп.

— Але ти прочитав би заклик,— стояв на своєму цар.

— Не можна карати за злочин, який не скоєно,— став на захист юнака один із суддів. — Твій перекладач закликав не вбивати і не руйнувати,— нагадав він цареві.

— Усі ви змовилися проти мене,— обурився Філопатор.— Але ж він знав, що відозва не справжня. Значить, читав справжню,— єхидно посміхнувся.— Хіба ні? — глипнув на юнака.

Підозра царя не заскочила Імхотепа. В льоху він постійно думав над своєю поведінкою і весь час шукав виправдання за цей необережний крок.

— Я, найдостойніший з достойних, згарячу викрикнув таке. Хіба міг я спокійно слухати, як він, — мав на увазі того, хто читав відозву,— закликав руйнувати святині, знищувати все найкраще і найцінніше? Може, й Музейон, і бібліотеку, яка прославила на весь світ твій рід і тебе, або святиню твого предка Гора і школу, яка мене виховала? Закликати руйнувати все це міг хіба що злочинець, який хоче нажитися на грабунках.

— Зруйнувати Музейон?! — закричав у нестямі Філопатор.— Таке справді міг придумати тільки злочинець.

— Може, за його спиною стоїть той, хто заздрить тобі за Музейон і славу опікуна наук? — висловив припущення гімназіарх.

— 1 и правду сказав, Ератосфене! — аж схопився з крісла Філопатор. — Це він, нікчемний пергамський царик, який уже пропонував мені провінцію за бібліотеку,— побагровіло од гніву обличчя царя. — Весь світ заздрить нам за Музейон і бібліотеку. Навіть римляни їдуть до нас по науку. Веди сюди підбурювача,— наказав Доріонові.— Я сам слухатиму його зізнання.

Доріон здригнувся. Безсмертні боги, що тепер буде! Імхотеп виправдався — і провокація виявиться. І все через хитруна гімназіарха: це він навів Філопатора на думку, хто стоїть за плечима провокатора. Якби не дурна царська забаганка — слухати зізнання підбурювача, то все було б дуже просто. Він, Доріон, узяв би першого-ліпшого з краю в'язня, підказав би йому, що слід говорити (щоб чув головний кат і помічники), пообіцяв би волю, а опісля повісив би. Про зізнання доповів би Філопаторові. Але ж у присутності царя в'язня люто катуватимуть, і той на муках може виявити, хто і за яку плату звелів йому скинути вину на пергамського царя. Тоді, замість підставного в'язня, візьмуть на тортури його, Доріона.

— Мовчиш, ніби вирвано тобі язика! — розкричався на начальника філакетів Філопатор.

— Його теж повісили,— рятуючи власну шкуру, збрехав Доріон.

— Отак без допиту? — здивувався один із суддів.

— Підбурювачів так багато, іцо в нас не вистачає часу всіх допитувати,— хитро виправдався Доріон.

— Ти дурний, як стара сандалія,— вдарив кулаком об стіл Філопатор. — Ми мали б свідчення про вину пергамсь-кого царка і при потребі

скористалися б з них. Навряд чи такий осел може бути начальником Царської дільниці,— висловив сумнів.— Подумаємо... Тепер скажіть, чи винен він у підбурюванні проти нас поспільства? — показуючи на Імхотепа, звернувся до суддів та Ератосфена.

— Перекладач не заслуговує покарання,— після недовгих роздумів сказав один із суддів.

— Він діяв справедливо,— підтвердив другий суддя.

— В справедливому гніві,— додав Ератосфен.

— Хай торжествує справедливість! — вигукнув Філопатор.— Ти вільний: кому дорогі святиня Гора й Музейон, той не стане бунтарем.

"Завдяки Ератосфенові мене не мучили, не повісили — і я житиму",— тепло глянув на свого рятівника Імхотеп і відразу відчув, як дрож пішов по тілу, а в очах потемніло.

— Ти вільний, можеш іти,— ніби крізь сон, почув голос Філопатора.

Зібравши останні сили, Імхотеп вийшов із залу. У коридорі, тримаючись за стіну, опустився на підлогу.

XI

Над Александрією стояла глибока зоряна ніч. Нагріта за день земля дихала лагідним теплом, а тихий шум моря заколисував її. Та нині, проте, сон не брав багатьох жителів столиці. В хижах Ракотісу та Єгипетсько-Сірійської дільниці то тут то там блимали каганці, а чоловіки займалися незвичним ділом: прикріплювали гострі ножі до довгих жердин, весел — і виходило щось на зразок списів. А перед досвітком, як із-за пірамід показався краєчок сонця, спалахнула вся Чорна Земля від катаракт Л Гапі до Великої Зеленої Води.

Першими збунтувалися в столиці раби на пристані: повбивали наглядачів, розкували гребців на кораблях, які стояли біля причалів, і кинули в море найжорстокіших капітанів. Тепер виявилося, що в "тілах без душі" була бунтарська Ка, що прагнула волі, їхніми вчинками керував розум, а ненависть і завзяття змусили їх взяти в руки молоти, якірні ланцюги, сокири.

40 Катаракти — так називаються пороги на Нілі.

Епістратег Шамеш наказав запалити кілька кораблів, які прибули з деревиною в Александрію. Густий дим чорною хмарою піднявся над містом, заслонив сонце. Той дим сповіщав людям, що повстання почалося, кликав їх на битву за справедливість.

Якийсь слабодух почав закликати своїх товаришів тікати з ним на одному з уцілілих кораблів, і Шамеш відразу розтрощив йому молотом голову.

— Зрада,— виправдав свою жорстокість, і повстанці схвально загомоніли.

Адже втеча жменьки боягузів внесла б розлад у лави повстанців, посіяла б зневіру, від якої один крок до поразки.

Тепер очолені Шамешом і його стратегами повстанці рушили в напрямку Єгипетсько-Сірійської дільниці, з якої пролягла дорога до Царської. Квапилися... М'яко ступали по бруку портових вулиць тисячі босих ніг, і тисячі голосів зливалися в гнівний гул, що котився над Алексан-дрією. Та це не була безладна, криклива маса, яку сліпа ненависть гнала на грабунки та вбивства і яка при першій невдачі кидається врозтіч. Стратеги Шамеша заздалегідь сформували бойові загони, і кожен повстанець знав, що його жде воля або смерть. Третього не дано. Жоден сховок, навіть очерети Маріутського озера, не заховали б їх од ворогів.

— Ти вже старий, тобі й залишатись на пристані,— доброзичливо порадив молодий раб-лівієць своєму літньому землякові з якірним ланцюгом у руці і з клеймом на лобі "утікач".

— Може, своїм тілом я заслоню тебе від еллінського меча або списа і ти відомстиш за мою неволю,— опирався старий.— Я був воїном і хочу загинути в бою, а не від батогів.

Помітивши дими над містом, з хиж вистрибували злидарі Ракотісу, стратеги швидко формували з них нові загони і відправляли на підмогу повсталим рабам.

Те саме діялося в найбільшій і найлюднішій Єгипетсько-Сірійській дільниці, в якій філакети безуспішно намагалися чинити опір.

Рабовласники з острахом чекали від своїх рабів розплати за знущання, але ті не мстили їм. Меріб, який очолив повстанську раду, велів стратегам і сотникам попередити своїх людей, що за грабунки і вбивства їх чекає смертна кара. Якщо вони кинуться грабувати і вбивати, то перетворяться на зграю мародерів. Гопліти відразу потоплять у крові повстання, яке тільки набирає силу.

Усі швидко переконалися: старшини не кидають слів на вітер. Знайшлися такі, що порушили наказ, і Шамеш та Менхепер розпорядились негайно повісити їх — для пересторо ги іншим.

На нараді старшин, яка відбулася ще напередодні виступу рабів, було вирішено перш за все здобути Царську дільницю, прогнати з Золотого дому Філопатора, витіснити гоплітів і закріпитися в столиці, а тоді вже карати винних і запроваджувати новий лад.

На перших порах Александрією і Дельтою управлятиме повстанська рада, а верхніми номами — Гармахіс зі своїми радниками. З ним

заздалегідь погоджено день початку повстання. (Нині воно спалахнуло у всьому Кеміті.)

Незабаром вулиці й площі Єгипетсько-Сірійської дільниці, а також найближчої до неї Іудейської, заповнилися повстанцями: тут раби теж залишили своїх панів; до них приєдналось чимало іудейської бідноти, жорстоко визискуваної єдиновірцями.

Епістратеги і стратеги стежили, щоб кожен загін зайняв визначене для нього місце, застерігали, щоб ніхто без наказу не кидався в бій. Безладна юрба швидко стала б жертвою гоплітів.

Але димові хмари над містом попередили про небезпеку Царську дільницю і грецький гарнізон. Заграли сурми — і за кілька хвилин вимуштрувані, звиклі до військової дисципліни гопліти вже вишикували свою фалангу.

Сурми розбудили Філопатора. Схопивши дзвінок, він подзвонив, щоб покликати раба, який повинен був цілу ніч стояти біля дверей його спальні. Та замість нього у кімнату вскочив старшина гвардії.

— Чому так зранку розтрубилися гопліти і де раб? — запитав сердито Філопатор.

— Збунтувалися єгипетські ледацюги, і всі раби приєдналися до них, — повідомив царя старшина.— Ми не хотіли тривожити твого сну, тому й не розбудили тебе, бо гопліти вже вирушили проти бунтівників і швидко їх переб'ють.

Філопатор з переляку вистрибнув з постелі.

"Тікати!"— вирішив подумки. Бунтарі можуть вдертися в Золотий дім, а тоді... Але присутність воїна трохи заспокоїла царя.

— За наше добро!..— вигукнув обурено Філопатор.— Не щадити нікого! — затупав босими ногами.— Хто не загине від меча, того продамо римлянам і грекам, а гроші роздамо гоплітам. Для свого кімнатного раба, якщо попадеться мені в руки, сам придумаю муки і смерть.— Цар затрясся від люті.— А зараз допоможи мені одягтися. Відправлюсь до воїнів, щоб додати їм завзяття,— виправдав своє боягузтво.

Гопліти зустріли повстанців на підступах до Царської дільниці і залізною стіною перегородили дорогу. їх було значно менше, ніж рабів, але вони мали перевагу в дисципліні, військовому досвіді і озброєнні. На всіх грецьких воїнах були однакові залізні панцири і шоломи, в кожного — щит, меч, спис. То було хоробре військо: ворог ніколи не бачив його спини. Воно звикло наступати широкою, на кілька стадій 41, фалангою, яка складалася з двадцяти або й більше шеренг, але вузькі вулиці не давали можливості розгорнути її. Досвідчені старшини відразу сформували сотні, хоч це значно ослабило ударну силу передових частин. Тепер мовчазні, схожі на залізні статуї, вони чекали наказу наступати і холодно позирали на ворога, якого повинні були знищити. Гоплітам було байдуже, кого убивати.

Затрубили сурми, і еллінські найманці з наїженими списами, як страшне залізне чудовище, розміреним кроком рушили в наступ. Упевнені, що мають справу хоч і з великою, але безладною юрбою, яка після першого їхнього удару розбіжиться з переляку, вони йшли без прапороносців, і це дратувало повстанців.

— Елліни все ще вважають нас рабами і гордують нами,— обурювалися вони.— Гадають, що виявили 6 нам велику честь, якби йшли з прапорами.

— І в нас прапорів нема,— нагадували одні.

— Скоро будуть,— запевняли інші,— Відберемо від ворога і перешиємо для себе.

— Збережемо їх на спогад про нинішню битву.

— Знайшли час для розмови про еллінські прапори,— сердилися старшини.— Зараз почнеться бій.

— А ми готові,— запевняли їх повстанці, ще міцніше стискаючи держална молотів і топорища сокир.

41 Стадія п т о л о м е й с ь к а — 185 м.

Серед них були тисячі колишніх воїнів — сірійців, нубійців і лівійців, які не раз воювали з греками, добре знали їхню тактику. В полон воїни потрапляли хіба що пораненими або опинившись в оточенні, коли вже не було надії на перемогу чи порятунок. Тікаючи до повстанців, дехто з них прихопив зброю своїх господарів-еллінів, бо майже кожний грек зберігав дома панцир і шолом, меч і щит або як спогад про ті далекі дні, коли сам воював, або як реліквію, успадковану від батька. А втім, жоден еллін не почував себе безпечно на Чорній Землі.

Саме з цих озброєних рабів, колишніх воїнів, досвідчений Шамеш сформував загони, які повинні були зупинити наступ гоплітів.

Побачивши озброєних, готових до бою повстанців, еллінські старшини спершу здивувалися, а потім подали знак своїм сурмачам — кликати в наступ..

Знову заграли сурми, над містом пролунав бойовий клич греків — "Зі щитом або на щиті!" — і гопліти ринулися в бій.

"Воля або смерть!" — у відповідь ворогам прозвучав придуманий Мерібом клич повстанців.

Відстань між воюючими сторонами все меншала.

Шоймійон, двадцять, десять кроків... Пролунав новий сигнал — і, розмахнувшись, гопліти метнули у повстанців списи.

Упали вбиті, застогнали поранені. І вже за мить почався рукопашний бій.

Приземкуватий гоплiт устромив меча в груди високого худорлявого повстанця, але той, зібравшись із силами, ударив напасника молотом, розколов його шолом. Обидва упали поряд, але навіть мертві не випускали з рук зброї, ніби вона могла їм ще пригодитися. Поранений молодий єгиптянин, упавши на землю, в останньому пориві так полоснув ворога ножем по незахищеному підколінку, що той упав як підкошений, і сотні ніг затоптали обох.

Каміння ослизло від крові, живі спотикалися об мертвих. Правда і кривда зійшлися в танку смерті, а крики і зойки поранених, удари молотів і сокир об панцири, щити і шоломи неслися над містом.

Розлючені несподіваним завзяттям своїх противників, еллінські старшини вводили в бій все свіжі сили. Так само діяли й Меріб, Шамеш, Птагмес, і Менхепер, і нові повстанські загони грудьми закривали шлях ворогові. Вони були гірше озброєні, ніж ті частини, які прийняли на себе перший удар гоплітів, знали, що загинуть, але гнів і ненависть перемогли їхній страх.

Воля або смерть!

Усі три епістратеги, одягнені в панцири й шоломи (їх заздалегідь роздобули Птагмес і Менхепер), час від часу кидалися в бій, щоб підтримати дух повстанців, хоч не повинні були цього робити. Особливо лютував Шамеш, він молотом розтрощив шоломи двом гоплітам.

— Ви не маєте права встрявати в бій, а зобов'язані керувати, бо без вас ми станемо тілом без голови,— картав епістратегів Меріб.

Він рішуче відмовився від панцира й шолома — був простоволосий, у білій льняній спідничці.

— Я безпосередньої участі у битві не беру, то нехай мій панцир і шолом захистять од еллінського меча когось із наших воїнів,— підкреслив Меріб.

Хоч гоплітів було втроє менше, проте військовий досвід і краща зброя допомогли їм у кількох місцях відтіснити повстанців. Це дозволило грецьким воїнам розгорнути повніший, зручніший для наступу бойовий шик.

Раптом сталося непередбачене... Один з новоприбулих, ще не втомлений битвою гоплiт, мабуть, неабиякий атлет, з такою силою метнув списа, що той, пролетівши півстадії, але по древко вбився в груди Меріба. Учитель, навіть не скрикнувши, упав. Наконечник пробив серце людини, яка так любила свій знедолений народ і вболівала за нього.

Смерть Меріба хоч дуже засмутила повстанців, проте не зламала їхнього пориву. Бій тривав з неослабним завзяттям, одначе до надвечір'я греки встигли зайняти кілька вигідних для оборони і наступу ділянок у Єгипетсько-Сірійсь-кій дільниці, і лиш ніч припинила кровопролиття. Полягло понад десять тисяч повстанців, багатьох поранено, а серед них і Птагмеса, якому спис елліна проколов руку, але епістратег не залишив поля бою. Втрати греків були значно менші, проте дошкульні. Загинуло чимало старшин, чий військовий досвід забезпечував гоплітам успіх.

Битва не завдала нищівної поразки й не принесла перемогу жодному із супротивників, і повстанці не втрачали надії на успіх. Тим

паче, що до них приєдналося ще кілька тисяч вільних злидарів і рабів, які досі стояли осторонь повстання, певні, що гопліти швидко придушать його. Переконавшись, що елліни зіткнулися з рівносильним ворогом, вони теж виступили проти гнобителів.

У гоплітів надії на підмогу не було. Грецькі гарнізони стояли далеко від столиці, на кордонах держави, і мине багато днів, поки вони прибудуть до Александра. Повстанці ж не сидітимуть бездіяльно: вже завтрашня битва стане вирішальною.

Шамеш, який після смерті Меріба очолив повстання, скликав до святині Сепедет — богині першого дня року — старшин на раду. Більшість з них були поранені, закривавлені і ще не встигли змити з себе своєї і ворожої крові.

— Боги ще вагаються, кому дати перемогу,— проказав збуджено головний епістратег.— Полягло дуже багато наших побратимів, але ще й тепер нас удвічі більше, ніж еллінів. Зараз обміркуємо, як діяти нам завтра: наступати першими чи чекати наступу гоплітів?

— Яка твоя думка? — запитав Птагмес, притискаючи до грудей поранену руку, що висіла на ремінці, закріпленому на шиї. Обличчя його раз у раз нервово сіпалося.

— Ми першими повинні атакувати еллінів,— відповів без вагання Шамеш, і старшини схвально загомоніли.

— Греки не сподіватимуться наступу, і це позначиться на ході битви, — висловив думку Шамеш.

Поранених і втомлених не лякали завтрашня битва, нові рани, може, й смерть, бо світла мета кликала на подвиг.

Осіріс забрав до себе багатьох стратегів, і на їх місце призначено інших. Новачків, які тільки що приєдналися до повстання і не брали участі в битві, очолив визволенець — сотник Ганан. Його пан, умираючи, подарував рабові волю, але не залишив навіть драхми на прожиття, і той ледве животів: виконував за мізерну плату найчорнішу роботу, якщо її знаходив. Таких злидарів, як він, було в Александра більше, ніж праці для них. У битві Ганан проявив хоробрість, військовий хист, чим привернув до себе увагу Шамеша. Ще нинішньої ночі новий стратег повинен був пробратися в тили гоплітів і на світанку зненацька атакувати їх.

Переформовано і зміцнено загони, які зазнали найбільших втрат. Шамеш передбачив, що найзавзятіші бої розгоряться саме біля святині Сепедет, і тут треба зосередити добірні повстанські частини під командуванням Менхе-пера.

— А якщо завтрашню битву ми програємо? — запитав хтось із старшин.

— Загинемо, але вільні! — вигукнув завзято його товариш зі свіжою раною на обличчі.

— Ваша і наша доля — однакова,— підтримали його стратеги вільних злидарів.— Тих, що потраплять в руки гоплітам, чекає страшна смерть. Тож завтра дорого продамо своє життя.

— Вони не пощадили б наших сімей,— зажурився молодий стратег у грецькому шоломі. — У мене дружина і двоє дітей. Не хочу, щоб гопліти знущалися над ними, як мене покличе Осіріс.

— І в мене сім'я... І в мене... І в мене...— збуджено волали старшини. — Вони є в більшості повстанців,— нагадували головному епістратегові. — На випадок нашої поразки їх не мине страшна доля,— з тривожною надією чекали, що скаже Шамеш.

Головний епістратег мовчав, натужно щось обмислював.

— Завтра вранці всі повстанські сім'ї вирушать у верхні номи,— ошелешив старшин. І продовжував: — Дамо їм для охорони дві тисячі повстанців. Гопліти навряд чи переслідуватимуть їх, бо вони теж обезкровлені, виснажені битвою, і кожен воїн потрібен їм тут.

— Як і нам,— нагадав хтось Шамешові.

— Правду мовиш,— не розгубився головний епістратег. — Але, як я вже сказав, нас удвоє більше, ще й прибуде до нас кілька тисяч поповнення. Воно замінить охоронців. Якщо переможемо, то завернемо ваших рідних з дороги. А програємо завтрашню битву — також не всі загинемо. Хто врятується — приєднається до втікачів. Іншої ради я не знаходжу, хіба ви придумаєте щось путніше,— розвів руками.

Старшини на хвилину замовкли, а тоді збуджено загомоніли. Шукали і теж не знаходили іншої можливості, яка врятувала б повстанські сім'ї на випадок поразки.

Голоду, сказав головний епістратег, утікачі не зазнають. Від Дельти аж до Фів — усюди грецькі поселення багаті худобою, зерном, олією.

Серед повстанців було чимало поранених, яких на випадок поразки не можна кинути напризволяще. Такого злочину, мовили старшини, не пробачили б їм боги, навіть Осіріс не прийняв би їхніх Ка до свого царства.

Вихід зі скрутного становища знов-таки придумав головний епістратег.

— Не всі кораблі згоріли,— сказав він.— Перенесемо туди поранених, підберемо людей, які знають море, і ще цієї ночі вони відпливуть з Александрії. А тепер негайно повідомте повстанців, що ми тут врадили,

бо час не жде,— розпорядився. — Хай вранці, як почнеться битва, повстанські сім'ї залишають Александрію.

Тієї ночі було багато жіночого плачу в хижах александ-рійських злидарів, особливо в Ракотісі, але вранці вони спустіли. Наказ головного епістратега було виконано.

Втомлені повстанці перепочивали на теплій землі, але не спали: заспокоювали голод в'яленою рибою, якої чимало було в магазинах на пристані. Там зберігались тисячі амфор з вином, але Шамеш поставив біля них вартових. Воїн, у якого задурманена хмільним голова, сам небоєздатний і для інших — завада.

Загартовані важким життям і злиднями, звиклі до голоду і втоми, повстанці переносили безсоння легше, ніж їхні вороги.

Вночі трапився прикрий випадок: вартові зловили вті-кача-раба, який намагався непомітно вислизнути з табору. На допиті він зізнався, що хотів видати грекам повстанські таємниці, сподіваючись одержати за це волю і золото, стати заможною людиною, купити рабів. Сподівання зрадника не збулися.

Ще не згасли зорі, як старшини підняли повстанців на битву. Тихо — без сурм і рогів... Задум був такий, щоб якомога непомітніше добратися до позицій гоплітів і вдосвіта атакувати їх. Вирушив зі своїм загоном на тили грецьких військ Ганан. Одначе тупання тисяч ніг і брязкіт заліза зрадили повстанців. У грецькому таборі засурмили тривогу, і гопліти зустріли супротивників готові до бою.

В Кеміті день настає дуже швидко після ночі, бо ранок триває хвилини. Ось уже перше сонячне проміння заграло на щитах і шоломах гоплітів. Але їхній грізний вигляд не злякав повстанців. Тепер навіть боги не зупинили б їх. Вчорашні раби і злидарі відчайдушно ринулися в наступ: то тут, то там вклинювалися в шеренги гоплітів. Та не

розвалили їхньої залізної стіни. Краща зброя і досвід знов допомогли еллінам вирівняти фалангу, зупинити ворога.

Раптом на тилах грецьких військ протяжно засурмили сурми. їхні різкі звуки, яких не міг заглушити навіть гул битви, долинули до повстанців. У грецькому таборі діялося щось тривожне. Серед фалангістів, котрі розуміли мову сурм, настало замішання.

— Ганан включився в битву! — вигукнув на радощах Шамеш.— Передай мій наказ епістратегові Менхеперу, щоб він із залишеними для оборони святині загонами розколов центр фаланги,— наказав молодому вістовому.

Юнак, мабуть, був швидконогий, бо незабаром Менхе-перові воїни вже рубалися з гоплітами. Аж тепер фаланга похитнулася, стала крок за кроком, але без паніки відступати, густо встелюючи землю своїми, а ще більше повстанськими тілами.

— Перемога! — волали на радощах повстанці і відчайдушно кидалися в битву.— Швидко здобудемо Царську дільницю!

Радів і Шамеш. Сонце іце стоятиме в зеніті, як простий народ Кеміту назавжди звільниться від рабства. Не буде ані визискувачів-гнобителів, ані "тіл без душі".

Але радість тривала недовго: сталося непередбачене. Шеренги гоплітів несподівано поповнилися новими воїнами, і фаланга відразу перейшла в контрнаступ, стала тіснити повстанців.

Ганан, як було задумано, справді вийшов на тили еллінського війська, але досвідчені грецькі старшини передбачили таку можливість і виставили надійний заслон. Наступ загону стратега закінчився поразкою. Хто вцілів, рятувався втечею. Тепер, коли тилам уже не

загрожувала небезпека, переможці включилися в битву, яка точилася в Єги-петсько-Сірійській дільниці.

— О боги, та що ж це діється! — закричав Шамеш, здогадавшись, що трапилося.— Невже ви обманули нас? Адже знаєте, що ми залишилися без резервів!

Піддавшись розпачу і забувши про свій найголовніший обов'язок — керувати битвою, він ринувся з мечем на гоплітів. Страшний у гніві, сильний і безстрашний, як дикий буйвіл, він сіяв смерть в шеренгах ворога.

Поява на ратному полі головного епістратега сповнила новим завзяттям повстанців, і ті на якийсь час зупинили наступаючу грецьку фалангу. Одначе знову переміг військовий досвід і досконаліша зброя.

Повстанці з боєм відступали... Навіть спрага і страшна спека не припинили битви, хоч сонце стояло в зеніті і нагріті панцири та шоломи пекли тіло. Але смертельна ненависть до поневолювачів, з одного боку, і обов'язок найманців захищати наймача, з другого, примушували супротивників забути спрагу, голод та втому і вбивати або гинути.

До надвечір'я гопліти здобули майже всю Єгипетсько-Сірійську дільницю, відтіснили повстанців до Ракотісу, і битва припинилася. Головний епістратег, поранений в рамено (меч елліна розрубав йому нараменник), знов скликав старшин на раду. В душі він гнівно дорікав богам, що не послали йому смерті, хоч у битві не щадив себе, кидався в гущу ворогів.

Старшин залишилося вже мало, та й ті були поранені, покривавлені.

— Боги відвернулися від нас, хоч як хоробро ми боролися,— поскаржився Шамеш старшинам.

— Завтра елліни здобудуть Ракотіс і заженуть нас у море,— дійшов невеселого висновку хтось із старшин.

— Нас не буде,— заперечив йому головний епістратег.— Поранених, як і вчора, перенесемо на кораблі, а самі подамося за нашими сім'ями у верхні номи.

— А може, завтрашній день буде для нас щасливий, — висловив здогад весь у крові молодий старшина, і його підтримали стратеги-однодумці.

Але більшість, а серед них і Шамеш, мислили інакше. Якби навіть повстанці перемогли завтра еллінів, що малоймовірно, то в Александрії довго не протримаються. Боєздатних залишиться жменька, а тим часом до столиці прибудуть гопліти з прикордонних гарнізонів. Марно гинути — нерозумно.

їх доводи переконали найзавзятіших, і головний епістратег наказав, щоб опівночі повстанці були готові в дорогу.

Гопліти насторожено прислухалися до гамору, що стояв над табором противників, напевне, думали, що ті готуються до завтрашньої битви.

За північ гамір утих. Гопліти вирішили, що бунтарі поснули. Знесилені битвою, вони теж засинали де хто впав.

Вранці, зі сходом сонця, пролунали сурми, і гопліти фалангою вишикувалися до бою, та відразу виявилося, що битися їм ні з ким.

Понад двадцять тисяч повстанців відійшли вже далеко від Александрії, а на пристані не залишилося жодного корабля.

XII

Кудись ділося гаряче сонце Кеміту — і настав страшний холод! Цокають зуби, льодяніє кров, а тіло ніби мертве.

— Накрийте, бо мені зимно! — кричить Імхотеп.

Власне, це йому тільки здається, що він кричить, насправді лише губами ворушить. Але Аарон зрозумів усе і дбайливо накрив Імхотепа овечими шкурами: вони зберігаються в Музейоні для хворих болотною недугою. Та холод проймає ще дошкульніше, Імхотеп аж коцюрбиться від нього.

Від болю тріщить голова, чорніє в очах. Імхотеп марить щось про Ніке, про їхнє кохання. Старий каталогізатор, який сидить біля юнака, добродушно посміхається і співчутливо кивав сивою головою. Ось чим наповнене серце юного перекладача. А втім, хіба це дивина, що молоді кохаються? Старість думає про потойбічне життя, молодість про земне, якого без любові не буває.

"Приходила вона й до мене",— зітхнув Аарон і замислився, став перебирати пальцями бороду. Раптом насторожився: йому здалося, що хтось причаївся поблизу. Краще вийти і не слухати таку небезпечну мову хворого. Не чув — не знаєш. Але цікавість перемагає.

— Нас багато, і ми переможемо,— шепоче Імхотеп.— У Кеміті запанує справедливість, раб стане вільним, і не буде злидарів. Готуй, Шамеше, своїх людей до бою!

Обличчя Аарона скував переляк. Он воно що! Ось чим дихає новий перекладач! Але того, про що він базікав, ніколи не було і не буде: хто владу в руках має, той і батіг тримає. Байдуже, хто правитиме Єгиптом — фараони, перси чи греки. Але він, Аарон, нікому не повторить цих страшних слів: його теж чекала б кара за те, що доглядає хворого бунтаря. А Шамеш уже сьомий день не появляється в Музейоні. Якщо не загинув у бою, то вирушив з бунтарями у верхні номи. Мабуть, він

неабияка в них персона: готував же їх до бунту! А Імхотеп — ще поважніша, бо дає вказівки Шамешові. А втім, навіщо йому, старому, це знати?

— Спи, спи! — шепнув каталогізатор і тихо вийшов з кімнати. Коли появився знову, тримав у руках глечик з бурою запашною рідиною.

Імхотеп скинув із себе овечі шкури й лежав у самій на-бедреній пов'язці: охопила ще більша гарячка — обличчя аж горіло, очі неприродно блищали.

— Води! — ледве вимовив.— Я весь у вогні.

— Врешті заговорив,— зрадів Аарон.— Болотна недуга звалила тебе з ніг і вже кілька днів кидає то в жар, то в холод.— Випий! — подав юнакові глечик.— Це наші давні і добрі ліки — вивар із різних цілющих зел, який прожене твою біду.

Імхотеп дарма намагався взяти посуд у руки: вони були ніби дерев'яні.

— Я тобі допоможу,— підніс Аарон йому до губів глечика.

Ліки були гіркі, й Імхотеп, п'ючи, скривився.

— Тепер спи, а як прокинешся — відчуєш себе міцнішим,— підбадьорив його каталогізатор.— Але не скидай із себе овечих шкур, терпи, хоч як жарко тобі не було б.

Імхотеп заплющив очі, шепнув щось і заснув.

Спав довго, а коли прокинувся, болю не відчував так різко, як раніше, хоч гарячка ще мучила. Голова боліла, але не розламувалася, запрацювала й думка.

"Щось дивне твориться зі мною,— ще не усвідомив як слід, що саме з ним трапилось. — І чого руки такі важкі, ніби залізні,— не можу їх підняти? Чого все тіло болить?"

— Шамеш! — покликав приятеля Імхотеп, і над ним схилився Аарон.

— Чи не казав я, що наші ліки тобі допоможуть? — зрадів старий, помітивши, що обличчя юнака вже не пашить таким жаром. — Тричі, через кожних три дні, нападало на тебе це лихо, намагалося зі світу зігнати. Третій напад завжди найгрізніший, і хто його переборе, той виграв бій. Але воно ще довго мучитиме тебе, хоч сила його вже не та. А тепер випий ще й оцей навар з курятини, бо сьомий день нічого не їси, вже на мерця схожий і хтозна-що говориш.

— А що ж я говорив? — стрепенувся Імхотеп.— Може, в непритомності теревенив щось нерозумне?

— Хіба в маренні хворого, якому один крок до смерті, може бути щось доладне? — ухилився від прямої відповіді каталогізатор.— Я не дуже-то й прислухався до того, що ти казав. У мене свої турботи. Та ще й які! А ти думав: мов життя нливе спокійно, як човник по Гапі.

Він явно хотів уникнути розмови, яку сам навіщось затіяв.

— Не приховуй, достойний,— наполягав Імхотеп.

— Нічого з тобою не вдієш,— знизав плечима Аарон.— Хоч-не-хоч, а доведеться сказати. Ти весь час згадував якусь Ніке, називав її то пташкою, то квіткою, клявся у своєму коханні до неї. Мабуть, вона надовго увійшла в твоє серце.

— Назавжди! — тихо, але рішуче запевнив старого Імхотеп і заплющив очі.

Ніке... Навіть тепер, коли смерть стояла у нього за плечима, він серцем і душею був з коханою. Але чи його ув'язнення не відштовхнуло її від нього? Юнак раптом стрепенувся знову. Хіба ж тільки про Ніке він говорив?

— А крім Ніке я не назвав нікого? — схвильовано допитувався.

— Я вже сказав: лише Ніке,— вдав із себе сердитого Аарон.— Більше не питай про своє марення, а пий, що даю.

Імхотеп уперше за всі дні слабості відчув голод. З апетитом випив м'ясний вар — і сили поволі верталися.

— Не питатиму, достойний,— пообіцяв скрушно Імхотеп.— Тільки скажи, хто крім тебе чув мою маячню?

— Гімназіарх, який кілька разів приходив сюди. Але ти тоді говорив про Ніке.

— Ніколи в житті не забуду, достойний, що ти уберіг мене від смерті, — зворушено проказав Імхотеп.

— А ти забудь про те,— суворо порадив йому Аарон,— Так ліпше для нас обох.

Натяк був ясний, і Імхотеп уже не сумнівався, що в гарячці він говорив про повстання і про свою причетність до нього. Однак страху не відчув: знав, що Аарон збереже таємницю.

— Мій друг Шамеш забув про мене,— зітхнув юнак, і Аарон з осудом глянув на нього.

— І про Шамеша забудь, ніколи не називай його імені,— порадив хворому.

— Шамеш мертвий! — жахнувся Імхотеп.

Аарон скрушно похитав головою, мовчки підійшов до дверей — прислухався, чи за ними нікого нема. Потім тихо заговорив:

— Я розповім, що діялося в Александрії, коли ти змагався з болотною недугою, — сів біля Імхотепа.— Наступного дня, як вона звалила тебе, в столиці спалахнуло повстання рабів і вільних злидарів.

— Чому ж мене ніхто не повідомив про це? — зіперся на лікоть Імхотеп, не здатний ще контролювати своїх почуттів.

Од думок, що раптом завирували, його скропив піт. Отже, повстання відбулося, та закінчилося поразкою. Інакше зараз замість Аарона тут сиділи б Шамеш або Меріб, мати чи батько. Адже єгиптяни мали б доступ до Музейону. Греки, напевно, криваво розправилися з бунтарями і з усіма, хто причетний до повстання. Його самого врятувала болотна хвороба, будь вона проклята! В той вирішальний час він мав бути серед повсталих.

— Достойний, розкажи мені про повстання,— благально просив Імхотеп.— Ти ж тепер усе про мене знаєш, і з мого боку було б нерозумно заперечувати свою причетність до нього.

— То був страшний час, і щасливі ті, які його не бачили,— не приховав гіркої правди Аарон. — Битва тривала два дні з ранку й до ночі, гоплітам удалося відтіснити бунтарів од Царської дільниці і зайняти Єгипетсько-Сірійську.

— А третього дня? — Імхотеп відчув, що в нього знов починається гарячка.

— Його не було, — хитро примружив очі каталогізатор, але юнак не помітив цього.

Аарон сміється з нього. Після кожної ж ночі настає день. А може, каталогізатор приховує страшну правду. Гопліти знищили всіх повстанців, навіть їхні сім'ї. То чи варто розпитувати, що приніс бунтарям наступний день.

Спостерігаючи за Імхотепом, Аарон зрозумів, що діється в його душі.

— Ті, що не загинули в бою, залишили вночі Алексан-дрію і, очолені Шамешом, подалися з сім'ями у верхні номи,— вдавано байдуже сказав старий Імхотепові.— Там теж спалахнуло повстання рабів, каменотесів, рудокопів, фелахів і різної вільної бідноти. Гопліти не переслідували втікачів, бо багато їх полягло, а ще більше було поранених. Керує бунтарями верхніх номів якийсь писар.

— Гармахіс! — збуджено вигукнув Імхотеп, і на душі в нього стало так радісно, ніби він і не хворів.

Не все ще втрачено і недаремно пролито кров. Напевне, більшість повстанців урятувалася і у верхніх номах продовжить боротьбу за волю.

— Мабуть, Гармахіс,— замислено промовив каталогізатор.— Бачу, ти втаємничений у всі бунтарські справи,— лагідно дорікнув хворому старий.— З верхніх номів нині вранці прибули перші втікачі. Розповідають, що повстанці вбивають лише найжорстокіших урядовців, землевласників, орендарів і работорговців, а всім іншим наказують негайно забиратися геть. Філопатор радий би послати туди своїх гоплітів, але раптом появився ще грізніший ворог — Антіох III Сірійський, він збирається відібрати од Єгипту загарбані предками Філопатора

сірійські провінції. Може, навіть прогнати царя і заволодіти всім Єгиптом.

Аарон розповідав про це без хвилювання, байдужий до того, хто управлятиме Чорною Землею. І Філопатор, і Антіох поблажливо ставились до іудеїв, бо потребували їхнього золота.

Звістка про війну з Сірією вразила Імхотепа. Ні, він співчував не Філопаторові, а рідному народові. Невже єгиптяни ніколи не стануть господарями своєї землі? Невже чужинці завжди гнобитимуть їх? Але, з другого боку, війна двох тиранів допоможе Гармахісові закріпитися у верхніх номах, аби з часом створити державу справедливості, про яку мріяв Меріб. Учитель, напевне, подався до Гармахі-са, там разом із Шамешом допомагатиме йому порадами. Про смерть Меріба Аарон не згадував, й Імхотеп не знав про це.

— Музейон і Царська дільниця залишилися без слуг і рабів, — продовжував розповідати каталогізатор, — якщо не брати до уваги кількох старих рабів. Навіть Філопаторові приносять їжу з військової кухні,— засміявся тихо.— Еллінські та єгипетські модниці ходять брудні й нечесані, бо багато рабинь пішло з бунтарями. Чоловіки крутять жорна — і багатьом уже запалися черева.

Імхотеп уважно прислухався до слів каталогізатора, але в душі не з усім погоджувався. Аарон гадає, що тепер усі еллінки брудні й нечесані, бо не бачив Ніке. Квітка лотоса навіть у негоду чарівна.

Ніке не знає, що він, Імхотеп, хоч і не брав участі в повстанні, проте стояв за крок від смерті. Напевне, дівчина жде його, бо звістка, що сам Філопатор розвіяв підозру про змову Імхотепа з бунтарями, мабуть, облетіла місто. А може, Ніке зробила неправильний висновок, подумавши, що він, обурений підлістю Доріона, викинув її зі свого серця. Коли зустрінеться з Ніке — розкаже про все. Але чи застане ще своїх

батьків у Ракотісі? Може, гопліти знищили й сім'ї повстанців — старих людей і дітей?

На це питання Аарон заперечливо похитав головою. Гопліти, напевне, вчинили б так, якби Філопатор не боявся Сирії. Така різня поглибила б ненависть єгиптян до нього, і на випадок війни в Дельті спалахнув би новий бунт.

З коридора долинули чиїсь кроки, Імхотеп і каталогізатор почали прислухатися.

У кімнату, тихо ступаючи, щоб не розбудити хворого, ввійшов Ератосфен.

— Я радий, що ти переборов хворобу і повертаєшся до життя,— заговорив, помітивши, що Імхотеп не спить.

— Завдяки достойному Ааронові,— перевів погляд на свого рятівника Імхотеп.— Він весь час опікується мною.

— Я кілька разів приходив, коли ти був на порозі смерті, і завжди заставав його біля тебе.

— Тобі, достойний, я теж зобов'язаний життям, — віддав належне Ератосфенові юнак.— Ти визволив мене з льоху і врятував від міського муру.

— Життя навчило мене відрізняти людей од шакалів. На жаль, цих шакалів стає все більше,— зітхнув Ератосфен.— Одні б'ються за білу пшеничну паляницю, другі за бич, який дає їм владу. Щоб втримати її, вони йдуть на все.— Але я прийшов сюди не на філософський диспут, хочу порадувати тебе доброю звісткою.

— Достойний, ти вже порадував мене своєю присутністю.

— Хто задовольняється малим, заслуговує більшого,— пригадав давню приказку гімназіарх.— Достойний Аарон, напевне, розповів тобі, що тут діялося, коли ти змагався з недугою.

— Лише дещо,— застерігся каталогізатор,— Щоб про все розповісти, замало одного дня.

— В Музейоні залишилося кілька старих рабів, одного з них я послав у Ракотіс — розвідати про твоїх батьків,— сказав гімназіарх.

Імхотеп нервово поворухнувся. Розпитувати про рідних боявся і лише тривожним поглядом втупився в гімназіарха.

— Не хвилюйся,— заспокоїв його Ератосфен.— Я ж казав, що приніс добру звістку. Обоє вони живі. Батько вже старий і не брав участі у повстанні. Грек у його віці носить ще меча і щита, але ви, єгиптяни, швидко старієте і недовго живете, бо є на це причини,— співчутливо похитав головою.— Батько хотів навідатися до тебе, але раб передав моє застереження: йому поки що не варто появлятися в місті.

Почувши втішну звістку про батьків, Імхотеп сказав:

— Твої слова — як цілющі ліки: вже наче й хвороба відступає.— Та раптом відчув, що йому знову стає холодно і сили покидають його.

— Накрийте мене,— шепнув він, заплющуючи очі.

XIII

За місяць хвороби Імхотеп дуже схуд — щоки запалися, під очима з'явилися синці. Проте його вигляд не хвилював Аарона.

— Ти переміг хворобу і незабаром візьмешся за свої папіруси,— радів старий.

Каталогізатор казав правду. Імхотеп відчував, як до нього повертається здоров'я, з кожним днем усе більше прибуває свіжих сил. Появився апетит — будь-яка страва, навіть каша, відразу зникала. Але тепер вона бувала на столі все рідше, бо справи Музейону пішли на лад. Рабів, які загинули або подалися у верхні номи, замінили нові — привезені з Італії й Еллади, хоч ціни на них піднялися в три рази. На пристані знову зупинялися навантажені різним товаром кораблі, в шинках, як і раніше, виспівували захмелілі моряки; наглядачі значно рідше шмагали нових рабів-вантажників.

У маєтках Музейону, як і колись, було вдосталь м'яса і риби, зерна і городини. Вчені вже не варили собі кашу, а займалися наукою. Для них готували їжу раби-куховари.

Нарешті Імхотеп устав з постелі. Ноги не слухалися, підгиналися. З допомогою Аарона кілька разів пройшовся од дверей до вікна. Його пройняв страх. Невже завжди так важко пересуватиметься?

— Це тимчасова кволість,— заспокоїв його Аарон.— Захочеш — незабаром носитимеш на пристані бедети, бо там тепер бракує вантажників, і добре заробиш,— пожартував.

— Як проженуть мене з Музейону, то скористаюся з твоєї поради, достойний,— вдавано весело пообіцяв Імхотеп, але в душі образився на каталогізатора.

Імхотепа цікавили події, що відбувалися в столиці і верхніх номах, доля повстанців, які залишили Александрію. Проте Аарон явно уникав таких розмов. Може, каявся, що порушив правило, яке гарантувало спокійне життя,— "не бачив, не чув, не знаю".

Одного разу старий повернувся з міста дуже схвильований.

— Що там діється, що там діється! — забідкався ще з порога.— Я тільки що побував у іудейських дільницях.

— Навіть там нема вже спокою,— по-своєму зрозумів каталогізатора юнак.

— Тобі завжди бунти в голові,— розсердився Аарон.— Там завдяки Ягве ще спокійно,— хвилюючись, старий забув, що називати бога по імені забороняє його релігія.— Маємо аж два Єгипти,— стишив голос.

— Завжди були Верхній і Нижній Кеміт,— байдуже поставився до новини Імхотеп.

— Не те, не те! — аж замахав руками Аарон.— Обома Єгиптами завжди правив один володар, а тепер — два.

Якась ще неясна, але хвилююча підозра закралася в душу Імхотепа.

— Хто цей другий фараон? — схопив за руку каталогізатора.

— Назвав горобця соколом,— зневажливо махнув рукою Аарон.— Він бунтар і, мабуть, твій друг, бо всі бунтарі тобі близькі. Його ім'я ти вимовляв, коли був у гарячці.

— Може, Гармахіс? — чекаючи відповіді, затамував подих Імхотеп.

— Ти вгадав,— кинув головою Аарон.

Імхотеп, зраділий, ледве втримався, щоб не обняти старого.

— Бунтарі зайняли Фіви і номи Зайця 4* Крокодила 43, Шакала 44, Двох Пер 4б, Літаючого Сокола , Вужа , Двох Соколів 48, створили там свою державу,— продовжив Аарон.— До Александрії прибувають гурми втікачів, серед них чимало моїх єдиновірців, які у верхніх номах займались торгівлею і ремеслом. Вони розповідають цікаві речі. У Верхньому Єгипті нікого не переслідують, нікому не

—48 Єгипетські назви верхніх номів.

мстять, лише окремим кажуть забиратися геть. Колишні раби і злидарі обрали старійшин, але їхня влада обмежена. Важливіші справи вирішують усією громадою — на зразок давніх еллінських агор4У. Старійшин очолює Гармахіс, але він підпорядковується їм.

"Так думав Меріб,— згадав про свого вчителя Імхотеп.— Мабуть, він серед старійшин".

— Невже Філопаторові байдуже, що втратив Червону корону? — з подивом у голосі спитав Імхотеп.

— Хіба людині байдуже, що їй відрубали руку? — відповів запитанням на запитання каталогізатор.— Незважаючи на загрозу з боку Антіоха, Філопатор таки вирядив проти бунтарів десять тисяч гоплітів. Під Фівами відбулася кровопролитна битва — ще страшніша, ніж Александрій-ська. В ній бунтарі розгромили еллінів. Ті, що вціліли, зачинилися в одній з фортець над Гапі і обороняються. Філопатор послав кораблі за ними, але вони відмовилися повертатися в Александрію, відповіли цареві, що гопліти перемагають або гинуть. То військо хоробре,— похвалив грецьких воїнів.

— Достойний, своїми словами ти оздоровив мене більше, ніж ліками! — вигукнув Імхотеп.

— Бачу, що й льохи нічому тебе не навчили,— докірливо покрутив головою Аарон.— Потрапиш туди вдруге — не виберешся. Не хотів би я тебе бачити на мурах. А щодо слів — ти правду кажеш: є цілющі і такі, що убивають, як зміїна отрута. Але болотянка все-таки більше боїться ліків, і вони врятували тебе. Ти, певне, цікавий знати, хто був ватажком у бунтарів під час битви з гоплітами? — хитро примружив очі.

— Чи, бува, не Шамеш? — засвітились Імхотепові очі.

— Бунтар бунтаря чує нюхом за тисячі стадій,— засміявся Аарон.— Колишній раб Музейону.

— Одна звістка краща від іншої,— знову просяяло обличчя Імхотепа. — Це означає, що александрійські повстанці щасливо добралися до верхніх номів і з'єдналися з тамтешніми.

— Тому-то бунтарі і перемагають гоплітів,— зробив висновок Аарон. — Але тобі, перекладачеві Музейону, пора забути Шамешів і шукати більш достойних друзів. А втім, хто знає, який друг вірніший,— старий замислився.— Шамеш зрадою міг купити волю, але не зробив цього. А багатий друг здебільшого непевний. Золото і почесті роблять людей підлими.

* У Давній Греції — народні збори.

Імхотеп неуважно слухав роздуми каталогізатора: думками був з повстанцями. Держава справедливості стала дійсністю. Мерібові треба віддати належне: довгі роки свого життя він присвятив підготовці повстання. Тепер, напевне, утверджує новий державний лад, про який так мріяв. Якби-то Гор позичив свої соколині крила йому, Імхотепові, іцоб він міг полинути до друзів, побачити їхнє творіння — першу в світі вільну державу!

"А батьки, а Ніке?" — виникло тривожне питання.

Імхотеп принишк, замислився.

Завдяки Ератосфенові він знає, що діється в Ракотісі і як почувають себе батьки. Ануп кудись зник, і тепер ніхто не визискує старих риболовів. Батько рибалить, але риби не дає Терсеї. Мабуть, уже довідався, як поступив з його сином Доріон. Покупців на рибу тепер багато, але нікому ловити її: молоді риболови подалися у верхні номи. Коли він, Імхотеп, видужає — відразу навідається до батьків.

Ніке, мабуть, уже знає, що Філопатор не лише помилував його, єгиптянина, а й залишив у Музейоні. Це рідкісний випадок, бо кого запідозрено в причетності до змови, той приречений на смерть. В Александрії, напевне, всіх здивувала така великодушність жорстокого і кровожерного тирана.

Але Ніке не відає про болотянку. Може, чекає звістки від нього, сумує. Так близько до неї, але Аарон невблаганний: ще не дозволяє виходити за мури Музейону. Каже, що в столиці поширюється болотянка, а Імхотеп ще як слід не видужав і піддатливий до хвороби. Нових її нападів уже не переніс би. Та зустрічі з Ніке не можна відкладати. Дівчина, мабуть, глибоко переживає вчинок свого батька. А Доріон? Як він зустріне тепер Імхотепа? Тікатиме від нього, як собака від палиці. Може, стане виправдовуватися. Зважаючи на Ніке, йому, Імхотепові, доведеться гамувати гнів і презирство. Але вчинку Доріона він ніколи не забуде.

"Як розіб'ємо з Ніке жбан — не пущу його на поріг свого дому",— твердо вирішив Імхотеп.

Але чому любов така всевладна? Полонить серце, душу, і ніхто — найбільший мудрець чи злидар — неспроможний визволитися від неї. А втім, вона така прекрасна, що люди самі шукають її. Це єдина радість і єдине щастя в їхньому житті.

Одного ранку до Імхотепа (він саме прогулювався по паркових алеях) підійшов вартовий і звернувся з такими словами:

— Тебе, достойний, хоче бачити старий раб колишнього начальника філакетів Царської дільниці Доріона. Щось дуже важливе має сказати тобі,— доповів Імхотепові.

Обличчя юнака перекосилось від гніву й обурення. Той негідник знову щось затіває, але сам не відважується прийти і посилає раба? До речі, що означає слово "колишній"?

— Ти, достойний, відстав від життя, не цікавишся, що діється за мурами Музейону,— знизав плечима вартовий.— Доріон чимось провинився і вийшов з довір'я найдостойні-шого з достойних. Тепер він старший над збирачами мита на пристані.

Звістку про падіння Доріона Імхотеп сприйняв байдуже. А втім, чи можна це назвати падінням? Від собаки видерли кістку і кинули їй тельбух. Посада старшого митника — не менш прибуткова, ніж пост начальника філакетів: жоден капітан корабля не скупиться на щедрі дарунки для митників, бо саме вони визначають портову оплату за привезені товари. Старший шакал не скривдив свого молодшого собрата.

"Вийти до раба чи ні? А може, йдеться про Ніке?" — відкинув вагання Імхотеп і подався за вартовим.

Раб стояв, спершись на мур, й Імхотеп упізнав у ньому Анабама, якого не раз бачив у домі Доріона. Був дуже немічний, щоб брати участь в повстанні, і довелося залишитись у своїх панів.

— Чого хоче від мене Доріон? — запитав спокійно Імхотеп; сердитись на раба не випадало, адже той виконує наказ свого пана.

— Він не знає, що я пішов до тебе,— усміхнувся кутиком губ Анабам. (Раб не повинен проявляти своїх почуттів, радість чи смуток мусить носити в душі.)

— Невже Ніке послала? — аж стрепенувся Імхотеп.

— Ти вгадав, достойний,— кивнув головою раб.— Вона довідалася про твою хворобу і хотіла сама прийти до тебе, але Терсея не пустила. Казала, що не личить дівчині бігати за парубком. Отож Ніке веліла передати тобі оце,— подав клаптик папірусу.

Імхотеп розгорнув папірус — і раптом міцно обняв раба, ніби довгожданого приятеля, чим неабияк здивував вартових. Записка була коротка.

"Ніке вітає і не забуває Імхотепа".

Дві дороги стелилися Імхотепові, обидві кликали його. Коли борються два почуття — кохання і обов'язок, —вибирати нелегко.

— Ніби Геракл на розпутті,— журливо промовив сам до себе Імхотеп.

"Закохані, як нічні метелики, що летять на світло каганця і обпалюють собі крильця,— резюмував Аарон, коли Імхотеп відкрив йому свої почуття до Ніке.— Вони згоряють од любові, не думаючи, що вона скороминуща і химерна: спалахує і згасає. Тож іди за своїм коханням, поки ще не згасло".

Такий розумний чоловік, а так хибно думав про любов! Вона вічна, незгасна, як сонце. Воно заходить в Кеміті, але сходить в інших краях. А вранці знову повертається на Чорну Землю. Часом воно жорстоке: не гріє, а дихає жаром. А хіба буває холодна любов? Хіба не бушує полум'ям у серці?

Вже скоро Імхотеп зустрінеться зі своїм сонцем — Ніке, почує її ніжний, схожий на пташине щебетання голос, торкнеться губами її солодких уст. Чи треба бажати більшого щастя?

Може, Ніке не зауважить слідів його хвороби. Він знову повен здоров'я, з обличчя зійшла сірість, з-під очей зникли синці, на руках окреслилися м'язи. Грецьке дзеркало, яке подарував йому Аарон, не обманює, Імхотеп задоволений своїм виглядом. Щоправда, до красеня йому ще далеко, але Ніке любить його таким, яким він є. Швидше до неї!

"Добрий син повинен опікуватися старими батьками, дбати, щоб у них завжди було зерно, олія і пиво",— раптом згадалось оповідання "Про невдячного сина і добрих батьків". Його він читав, ще навчаючись у школі Гора.

Дженферу, синові бідного ткача, пощастило. Він став багатим, досягнув високих почестей, загордився і відцурався од бідних батьків. Перед приятелями і дружиною видавав себе за сина великого купця, який залишив йому в спадок таланти золота. Боги покарали невдячного сина, забрали в нього майно, позбавили почестей, наслали хворобу, а кохана дружина втекла од нього, хворого. Батьки довідалися про недолю Дженфера, простили йому провину, забрали до свого дому. За частину важко зароблених грошей (зібраних на скромну гробницю, щоб їхня Ка не блукала у вічній темряві) вони купили синові ліки, а решту — пожертвували богам, щоб послали йому здоров'я.

Читаючи оповідання, Імхотеп обурювався невдячним сином і навіть радів, що боги покарали його. Імхотепа невдячним сином не назве ніхто і ніколи. Хоч як кличе любов, він спершу виконає синівський обов'язок.

— Бачу, достойний, що не вабить тебе місто,— поглядаючи на замисленого Імхотепа, дійшов висновку вартовий.

Мабуть, перекладача ніхто не чекає і йому нікуди поспішати: вже кілька хвилин стоїть біля воріт. Якби у нього були батьки, дружина або кохана дівчина, то не стояв би ось тут А втім, навіть не маючи нікого близького, з драхмами за поясом завжди можна повеселитися, випити доброго вина у шинку "Мудрий чарівник", розважитися з гарненькими танцівницями. А в перекладача Музейону платня чимала.

— Двома дорогами водночас не підеш, а кличуть обидві,— виправдав свою хвилинну нерішучість Імхотеп.

"Від таких учених ніколи не почуєш розумного слова",— знизав плечима вартовий.

Відкинувши вагання, Імхотеп вийшов на дорогу, що вела до Єгипетсько-Сірійської дільниці і далі — до Ракотісу. В Царській дільниці йому часто зустрічалися озброєні гопліти, які з недовір'ям поглипували на єгиптянина з пластинкою Музейону Звичайно, це був один з небагатьох вірних Філопаторові жителів Чорної Землі.

Битви тут не точилися і дільниця зберегла свій первісний вигляд. Зате в Єгипетсько-Сірійській — її сліди всюди були помітні. Святині стояли без колон: під час сутичок їх звалювали раби на наступаючих гоплітів; багато дерев'яних будинків розібрано на барикади, з мурів видовбано каміння для пращ (серед рабів було чимало колишніх пращників) На вулицях— і площах не лунав той веселий гамір, який завжди тут вирував, старих людей стало значно більше, ніж молодих; кудись зникли штукарі, ворожбити, продавці амулетів.

Біля напівзруйнованого храму богині першого дня року — Сепедет — Імхотеп зупинився, сів на розбиту мармурову колону, яка лежала на узбіччі вулиці.

Тут, напевне, кипів смертельний бій, гинули за волю тисячі людей, зігрітих і його відозвами. Не щадили свого життя Меріб, Шамеш, Менхепер, Птагмес, Бата... Не було серед них тільки його, Імхотепа.

Скільки повстанців загинуло, ніхто не знає, бо їхні тіла (щоб не спалахнула пошесть) кинули крокодилам. Ці звірі, мабуть, ще й досі ними ласують (свої жертви вони спершу надовго заривають у мул, а тоді потроху їдять). Зле чи добре вчинила доля, що в той вирішальний момент наслала на нього хворобу,— покаже майбутнє.

Аарон натякнув якось, що Шамеш просив опікуватися ним, хворим. Більш нічого не сказав Аарон, бо про епістра-тега рабів краще мовчати. Зрештою, Імхотеп ще тут, на землі, зустрінеться з живими друзями, а з мертвими — в царстві Осіріса.

Перехожі здивовано позирали на людину з пластинкою Музейону, яка вибрала таке непідходяще місце для відпочинку чи роздумів. Мабуть, це молодий, але великий філософ. Може, в нього народилася нова ідея і він тут обмірковує її. Філософи — люди особливі. Відомо, що славетний Діоген обдумував свої ідеї в бочці,— то вже краще це робити, сидячи на розбитій колоні.

Якийсь сліпець, промацуючи собі ціпком дорогу, обережно наближався до Імхотепа.

"Трахома знищила його зір",— поспівчував він нещасному. В Кеміті хвороба ця поширена й незрячих дуже багато. Люди милосердилися над ними — давали халкої, ячмінні паляниці.

— Присяду, бо втомився,— намацавши колону, сказав сам до себе незрячий. — Тут хтось сидить, — відчув присутність людини, й Імхотеп здригнувся: в сліпому впізнав того самого провокатора, який разом з Доріоном готував йому смерть.

У першу мить Імхотепові кортіло розчавити його сандалією, як скорпіона. Хіба не клявся відомстити цьому підступному чоловікові відразу, тільки-но його побачить? Але розум переміг ненависть. Мстити каліці не дозволяє людська гідність. Богиня справедливості Мат скарала негідника!

— Не хочеш розмовляти зі мною, нещасним, бо це нижче твоєї гідності,— дорікнув Імхотепові той.— Зізнаюся тобі, що і я був знатною людиною, займав високий пост, мав двоє рабів і рабиню. Під час бунту голоти вони втекли від мене. Недобачати я став давненько, але ніякі ліки, молитви жерців, дарунки богам і амулети не допомагали. А нещодавно зовсім осліп. Тепер живу з того, що випрошу в людей,— витер кулаком хворі очі, сподіваючись розжалобити незнайомця і одержати від нього халкоя. — Але скажи, достойний, хто ти, що так гордуєш мною, нещасним?

— Я той, кого ти на площі біля святині Сепедет обманув фальшивою відозвою і у змові з Доріоном запроторив у льохи,— підвівся з колони Імхотеп.

— О боги Кеміту! — вереснув сліпий і, схопившись на ноги, як ошпарений кинувся навтіки. Але далеко не відбіг: зашпортавшись об каміння, впав наче мертвий. Може, вдарився об нього головою і вбився?

Імхотеп байдуже глянув на провокатора і пішов своєю дорогою.

В Ракотісі Імхотепа охопив смуток: багато хиж зіяло чорними отворами віконечок і дверей, подвір'я заросли травою, вітер розметав очеретяні стріхи. Ніде не видно молодих риболовів — здебільшого зустрічав старих людей.

На рибацькій пристані було менше, ніж завжди, човнів: більшість із них гнило у воді або загрузло в пісках. Але один, дещо більший за інші, стояв, міцно прив'язаний до забитого в землю кола, і його охайний

вигляд свідчив, що ним часто користуються. То батьків човен, Імхотеп відразу впізнав його.

Це підбадьорило юнака. Отже, раб Музейону казав правду: "Петубаст удачливо рибалить і завжди пригощає мене рибою".

Батька й матір Імхотеп застав біля сітей — лагодили їх. Поява сина неабияк врадувала обох, однак у їхній поведінці відчувалася стриманість. Петубаст не поклав синові долоні на голову, а Нехті не пригорнула його, як раніше, до грудей. Син став ученим і знаменитим, а вони постаріли, ще більше збідніли. Хтозна, як з ним поводитись?

Здогадавшись, чим викликана така їхня поведінка, Імхотеп підійшов до батька, поклав собі на голову його долоню, а відтак притулився до грудей матері.

— Наш мудрий син не цурається нас, шанує, як і колись,— на радощах ударив себе долонями по колінах Петубаст.

— Учені́сть не остудила його серця, він залишився добрим сином,— раділа Нехті.

Зникла стриманість, запанував теплий родинний настрій, такий милий, що Імхотеп на хвилину забув про Ніке.

Од раба, якого посилав до Імхотепових батьків Ератосфен, вони дізналися про хворобу сина і його одужання, але про ув'язнення гімназіарх наказав посланцеві мовчати. Щоб не лякати батьків, Імхотеп теж не згадував про своє перебування в льохах. Батьки так глибоко переживали хворобу сина, що за два місяці постаріли на два роки: схудли, посивіли.

"Єгиптяни швидко старіють і живуть недовго",— згадалися Імхотепові слова Ератосфена. Ще рік-два — і Осіріс покличе ік до себе.

Імхотеп відчув раптом дивний щем серці. Як боляче буде розлучатися з ними, такими рідними, дорогими. Але життя коротке, як мить, та вони зустрінуться в царстві тіней. Аби лишень відшукати їх серед сотень мільйонів душ. А Ніке — еллінка... В якому підземному царстві опиниться колись вона? Невже їхні душі назавжди розлучаться? Ні! Його Ка знайде її, де б вона не перебувала.

Батьки не помітили хвилинного смутку сина і продовжували розмову, але тепер у ній було більше журби, ніж радості. В повстанні загинуло багато молодих людей з Ракотісу, а ще більше подалося у верхні номи, і він тепер майже обезлюднів. Залишились тільки старики, удови й сироти, яким треба допомагати. Отож риболови, котрі ще ходять в море, вирішили ділитися уловом з найбіднішими. Він, Петубаст, опікується аж трьома такими сім'ями. Сехет теж милосердиться над ними, стала дуже щедра: сіті завжди повні. Вони з Нехті голоду не знають: за рибу купують зерно, олію і пиво. Від Імхотепа крім синівської любові нічого не хотіли б,— бо, власне, навіщо їм гроші? Чотири оболи царського податку вони вже заплатили, чавунний казанок, який купили два роки тому, ще довго служитиме, сокира теж нова, а залізних ножів є аж два.

Погостювавши у батьків і пообіцявши їм, що завтра знов до них навідається, Імхотеп відправився в Царську дільницю. Зустріч з рідними принесла йому радість, і він з легкою душею мов на крилах мчав до Ніке.

Біля храму богині Сепедет, на узбіччі дороги, сидів той самий сліпець і плакав. Він, мабуть, добряче розбив собі лоба, бо все обличчя було окровавлене.

Імхотеп мовчки пройшов повз незрячого і скоро був уже в Царській дільниці.

Ось і вілла Доріонів. Серце так застукало, що, здавалося, його стукіт чує і Ніке. Але чому ж вона не виходить йому назустріч? І що означає ця дивна тиша? Навіть Філон мовчить.

У душу закралася підозра. А може, й сюди завітала болотна хвороба?

Раптом на порозі з'явився Анабам — раб, який приносив йому записку від Ніке.

— У вас така тиша, ніби нікого дома немає; — висловив свої побоювання Імхотеп.

— Ти сказав правду, достойний,— торкнувся руками колін Анабам.— Уже два дні як я сам тут живу; — стережу дім.

— Де піке? — ледве спромігся спитати Імхотеп, бо слова застрявали в горлі.

— Вона і достойна Терсея виїхали,— пояснив Ана-бам.— А Ніке веліла передати тобі оце,— подав гостеві згорнений у трубочку папірус.

Імхотеп швиденько тремтячими руками розгорнув папірус.

— "Ніке вітає Імхотепа! Батьки вивезли мене в наш маєток Мехарум над Маріутським озером,— читав він.— Зі столиці до нього півдня дороги мулом. Не забувай своєї Ніке, бо вона не забуде тебе".

XV

Папіруси були такі цікаві, що, зачитавшись, Ератосфен забув про перекладача, який сидів біля нього і з пошани до вченого мовчав.

— Даруй мені неуважність до тебе, але в цих сувоях міститься глибока мудрість,— підвівши врешті голову, промовив гімназіарх.— Ой як вони знадобляться нашим алек-сандрійським ученим, які не знають єгипетських письмен! Твої предки залишили нам цінну спадщину,— похвалив давніх єгипетських мудреців.— Раніше я не доручав тобі таких складних перекладів, а тепер переконався, що ти справишся з ними,— подав Імхотепові сувої.

Розгорнувши папірус, Імхотеп прочитав: "Звірі, які живуть на Чорній Землі, птахи, які літають у її небі, риби, які плавають у її водах, дерева і рослини, які ростуть на ній..." 50

Про такі папіруси він уже чув від Меріба (головний учитель збирався скористатися з них під час написання "Історії"), але ще не бачив їх.

У душі Імхотеп був вдячний гімназіархові, що той доручив йому таке важливе і складне завдання. Зосередившись на перекладах, він затамує неспокій, який не покидає його ні вдень, ні вночі. Адже від Ніке і друзів із верхніх номів немає ніяких вістей. А чи справді існує там держава вільних людей? Якщо в Музейоні хтось і знає про неї, то мовчить, бо так безпечніше. Тут на всі лади лають Антіоха і славлять Філопатора, прирівнюючи його до Александра Македонського, а то й навпаки, Македонського до Філопатора. Однак великий македонський завойовник принаймні тим здобув прихильність єгиптян, що прогнав з Чорної Землі жорстоких персів, а Птоломеї здирствами і зневажливим ставленням до єгиптян відштовхнули їх од себе.

Однак серед учених є підлабузники, які звикли до ситого стола і бояться його втратити, тому й мовчать про це.

Навіть Аарон, хоч і не славить Філопатора, проте уникає подібних розмов, у тому числі і про верхні номи. Лише один раз нарікав на Птоломея, який наказав повісити двох його єдиновірців нібито за змову з бунтівниками. Чиста брехня, казав Аарон. їхня вина в тому, що,

навантаживши різним товаром корабель, вони попливли до Фів, бо ходили чутки, що в колишніх рабів і злидарів — тисячі дебенів конфіскованого в святинях і у багатіїв золота. Адже купець з того й живе, що тут купить, а там продасть, заробить на цьому кілька оболів на царський податок і ячмінну паляницю для сім'ї.

Аарон, м'яко кажучи, розминувся тут з правдою. Бо великі торговці, власники кораблів не задовольнялися кількома оболами і ячмінною паляницею. Експлуатуючи рабів і ремісників-злидарів, вони збагачувалися за рахунок чужої праці, жили в розкошах, їли вибагливі страви, пили дорогі крітські та кіпрські вина, а в тайниках зберігали таланти золота й срібла.

Цар, казав каталогізатор, опісля картав себе за свій нерозумний наказ. Адже обидва повішені могли стати його "вухами" й "очима" у верхніх номах. Тепер царські урядники заохочують купців торгувати з бунтівниками, навіть від імені царя обіцяють купцям різні привілеї, а проте охочих нема. Опинитись серед підозрілих дуже легко, зате важко довести, що ти не винен. Не підозріватиме Філопатор — підозріватимуть бунтівники, а кінець для підозрілого — один. Різниця, можливо, лише в тому, що тут повісять його вниз головою на мурах, а там, у верхніх номах, кинуть крокодилам. А може, придумають іншу, жорстокішу кару, бо шпигунам ніхто не прощає.

Аарон, очевидно, не знає, що він, Імхотеп, приспавши пильність підглядачів, збирається у верхні номи до друзів, щоб там будувати з ними царство справедливості. Згодом і батьки прибудуть до нього. До старих людей нікому нема діла, і в дорозі ніхто їх не зупинятиме. Бо який скарб, крім шматка ячмінної паляниці, ці злидарі несуть у своїх очеретяних кошичках?

А Ніке... Не виходить йому з голови! Тільки ж як зустрітися з нею? Така зустріч може відбутися лише після повернення її до столиці. Бо як він добереться до Мехарума? Та й навряд чи Терсея дозволила б йому побачитися з дочкою. Тому й відвезли її, щоб їх розлучити.

— Над чим замислився? — уважним поглядом окинув

Імхотепа гімназіарх.— Чи, бува, не злякався такого важливого і відповідального завдання?

— Виконаю його, достойний, так, що будеш задоволений,— гаряче запевнив Ератосфена Імхотеп.— Але різні справи, що стосуються лише мене, мимохіть нагадують про себе, непокоять.

— Вони у кожного є,— не розпитуючи про них, із розумінням поставився до перекладача Ератосфен.— Байдужа до життя людина — "тіло без душі". Так звикли ми називати рабів, а виявилось: помилялися.

"Він говорить словами Меріба",— зрадів Імхотеп.

На жаль, про головного вчителя ніхто нічого не знає. В святині Гора всі шкодують за ним і снують різні здогади. Разом з Мерібом зник кудись Бата. Або обидва загинули, або відправились у верхні номи. Почату головним учителем "Історію Кеміту" продовжує він, Імхотеп. Жерці Гора дуже зраділи такій пропозиції і дозволили йому користуватися унікальними папірусами. Гімназіарх погодився, щоб він працював над "Історією" у вільний час, Аарон обіцяв підібрати для нього стародавні рукописи, яких немає в святині Гора. Написане Мерібом і ним він забере у верхні номи. Ото втішиться вчитель, довідавшись, що його праця не пропала. Зрадіє, якщо живий...

Невеселі думки знов охопили Імхотепа. Приховуючи від гімназіарха свою журбу, він забрав сувої і пішов у свою кімнату. Розгорнувши перший з них, натрапив на опис фараонової миші — іхневмона. Звірки ці були поширені в Кеміті, їк приручали і навіть вважали священними.

Невідомий учений детально описував вигляд цієї тваринки, сяосіб життя, гаряче радив приручати її, бо вона знищує щурів і гадюк. Водилися іхневмони у парках Музейону, можливо, завдяки їм тут не

було щурів, які нищили б папіруси, і гадюк, від укусів яких гинули люди навіть у столиці.

У тому ж сувої було ще кілька описів різних тварин.

Читання папірусу принаймні на деякий час заспокоїло душу Імхотепа. Завтра він візьметься за переклад, а нині навідається до батьків. Для них кожна зустріч з ним — радісне свято.

В Єгипетсько-Сірійській дільниці Імхотеп помітив дивного вуличного продавця, який ні на крок не відставав від нього. Сива борода і густий заріст приховували його обличчя, він скидався на сірійця чи на іудея: єгиптяни голили бороди, а греки не займалися вуличною торгівлею, та ще й у дільниці, якою вони гордували. На дошці, закріпленій ремінцями у продавця на шиї, лежав убогий крам: дешеві залізні ножі, гребінці, нитки, голки, баночки з якимись мазями, тушшю для фарбування брів, білилом, що надавало обличчю лілейного кольору. Ще недавно таких продавців можна було зустріти чимало, а після повстання — лише зрідка. Одні загинули, другі подались у верхні номи. Продавець, який слідував за Імхотепом, був особливий. Він не вихваляв свого товару, навіть не зупинявся, коли хтось виявляв бажання оглянути його. Як митець зі своїм творінням, так, можливо, і він шкодував розлучатися зі своїм товаром.

Біля святині Мат продавець наздогнав Імхотепа, заступив йому дорогу.

— Купи, достойний, цього ножа,— запропонував.— Дешевий і зручний в ужитку. Ним можна загострити гусяче перо, заколоти барана, прикінчити ворога, — лукаво примружив очі.

"Провокатор, що замишляє якусь каверзу",— подумав Імхотеп. Та голос нав'язливого продавця здався йому дуже знайомим. Він десь чув його і то не раз. Тільки де? А може, підводить слух? Адже в багатьох

людей є однакові голоси. Інша річ — обличчя, але воно сховане за кудлатим заростом. Таки провокатор!

— Пера у мене загострені, баранів не годую, а вбивати людей не збираюся,— зміряв холодним поглядом бороданя.— Не витрачай даремно часу, шукай інших покупців,— порадив з досадою.

— Ай, ай! — не збираючись іти геть, докірливо покивав головою продавець.— Як псують людину почесті. Бачу, відколи ти став перекладачем Музейону, так загордився, що цураєшся колишніх друзів. Я давно шукаю зустрічі з тобою, сподівався, що зрадієш, побачивши мене, але гірко помилився,— закрив долонею очі, вдаючи, що з великої образи на нього збирається на плач.

— Бата! — впізнав приятеля Імхотеп.

— Тихше! — застеріг бородань.— Достойній людині з пластинкою Музейону не личить радіти зустрічі з вуличним продавцем. Бери гребінець і вдавай, що торгуєшся. Ученим теж він іноді потрібен.

— Звідкіля ти тут узявся? — пошепки спитав Бату Імхотеп.— Невже й досі переховуєшся в столиці ось таким способом?

— Про це іншим разом, бо тут не місце на довгі розмови,— застеріг приятеля Бата.— Нам треба десь поговорити, але так, щоб ніхто нас не запідозрив.

— Музейон відпадає, на вулиці небезпечно, а в Ракотісі, де живуть мої батьки, чужий відразу впадає в очі,— зажурився Імхотеп.— Може, в тебе? Ти ж десь проживаєш.

— У старої Таре, син якої загинув під час повстання,— поінформував приятеля Бата.— Але її хатина теж не підходить для нашої зустрічі.

Хтозна, чи за тобою не стежать. А що, власне, спільного у старої єгиптянки, вуличного продавця і достойної особи з Музейону?

Обидва на мить замислились.

— Я придумав! — зрадів раптом Імхотеп, беручи в руки ще один гребінець.— Приходь завтра вранці на пляж, де купаються єгиптяни і сірійці. Там завжди багато людей і ніхто ніким не цікавиться. Кожен лягає там, де йому заманеться. Я часто там буваю і після купання гріюся на сонці. Ляжеш біля мене, і поговоримо. Бери обола за свій не вартий навіть халкоя гребінець, бо й цього не дам,— промовив вдавано сердито, помітивши, що біля них крутиться двоє підозрілих.

— Хочеш, достойний, розорити мене,— гнівно закричав Бата, щоб чули нові покупці.— Мені самому він обійшовся в три оболи, щоб твої діти такі здорові були!

— Даю два оболи і ні халкоя більше, а моїми дітьми не журися, — поклав гребінець на дошку Імхотеп, даючи зрозуміти бороданеві, що здоров'я власних дітей йому байдуже.

Були це звичайні вуличні сценки купівлі-продажу, коли за кожну річ, навіть за голку, треба поторгуватися. Вони завжди збирали цікавих, які ставали болільниками за ту чи іншу договірну сторону.

— Тепер кривдиш моїх чотирьох дітей-сиріт, які нині ще не їли і чекають ячмінної паляниці,— дорікав Імхотепо-ві Бата.— Якби не вони, я ніколи не продавав би такого доброго гребінця за три оболи. Давай швидко два і забирай його, щоб мої очі за ним не плакали.

Нові покупці весело перезирнулися, але мовчали. Хитрий продавець добряче обшахрував служителя муз: гребінець не коштує навіть обола. Але з давніх-давен так на світі ведеться, що розумний користає, а

дурний втрачає. "Довгі вуха" перезирнулись і подалися шукати удачі в іншому місці.

Наступного ранку, нашвидку поснідавши, Імхотеп пішов до моря. Всю ніч не брав його сон, непокоїли розмаїті думки, виникали питання, на які лише Бата міг відповісти.

Сонце вже припікало, і купальників було багато. Сміливіші запливали далеко в море, боягузливіші, остерігаючись акул і мурен, не покидали мілководдя. Про морських хижаків розповідали страшні речі, від яких кров холола в жилах. Але вони, мабуть, ще більше боялися людей, бо не появлялися коло берега.

Жінки купалися неподалік від чоловіків, щоб ті у лиху годину рятували їх. Молоді купальники були в чому їх мати народила, старші — в набедрених пов'язках.

Ще здалеку Імхотеп зауважив Бату, який лежав на піску поряд зі своєю дошкою з крамом і вдавав, що не бачить приятеля. Спочатку Імхотеп скупався, тоді, ніби шукаючи зручного місця, з хвилину розглядав берег і лише потім попростував до Бати і ліг біля нього.

Зиркаючи у невеличке грецьке дзеркальце, той крадькома підфарбовував бороду. Вода змила з неї сивину, отже, треба знову надати їй статечного вигляду.

Бата хитро підморгнув Імхотепові.

— Ніхто не стежив за тобою? — прошепотів.

— У Музейоні знають, що я часто ходжу сюди купатися,— заспокоїв приятеля Імхотеп.— Розповідай!

— Шамеш, Менхепер і Птагмес передають тобі вітання.

— Ти не назвав головного вчителя,— здивувався Імхотеп.— Він, напевне, перший радник Гармахіса.

Бата ніби й не чув цих слів: мовчки стеблом очерету малював козла на піску — уособлення Осіріса.

— Я запитував тебе про Меріба,— нагадав Імхотеп, не звернувши уваги на малюнок.

— Я думав, що ти здогадаєшся,— показав на малюнок Бата.— Головного вчителя убито під час повстання. Ми забрали його тіло і в Анхурі віддали в Дім мертвих, щоб там його забальзамували і поховали за нашим звичаєм. Тому-то в столиці ніхто не знає, де дівся Меріб.

Звістка про смерть головного вчителя так вразила Імхотепа, що він аж застогнав, схопився руками за голову. Не стало близької людини, яка підготувала грунт для перемоги над кривдою, а сама так і не порадувалася плодами своєї праці. З синівською любов'ю він часто згадував Меріба, радів їхній майбутній зустрічі, носив у душі теплі привітальні слова. Сліпа жорстокість долі...

— Ми довго сумували за ним, але живі не повинні забувати про земні справи,— Бата нагадав Імхотепові тверді закони дійсності.— Від Шамеша ми довідалися про твоє ув'язнення, хворобу, але нічим не могли тобі допомогти. Про александрійські події я не буду розповідати, бо про них тобі все відомо. Понад двадцять тисяч повстанців відправились у верхні номи. Наш похід тривав довго. Іноді дорогу нам перегороджували розсіяні по всій Чорній Землі невеликі еллінські гарнізони, і ми громили їх. Жителі Фі-ваіди зустріли нас як рідних братів. Тепер там запанувала справедливість. Не почуєш свисту батогів і зойків, не побачиш умираючих з голоду. Привільно і весело там, Імхотепе,— радістю засяяли очі Бати.

— Незабаром подамся туди,— вирішив Імхотеп.— Але спершу хотів би зустрітися з Ніке.

— Поки що ти потрібен у столиці,— твердо промовив Бата. — Ми повинні знати, що тут діється і що затівають наші вороги. Тому я і прибув сюди з верхніх номів. Збираю потрібні відомості і передаю їх нашим. Маю вже довірених людей: в Александрії є ще багато прихильників Ме-ріба. На перших порах допомогла мені Таре. А декого я купив за золото, якого тепер у нас чимало. Серед куплених старшина, ще й високого рангу, виходець з Пергаму. В святині Гора ти своя людина, а жерці завжди знають державні таємниці. Та й у Ракотісі дещо вивідаєш. Відомості передаватимеш мені.

Імхотеп радо сприйняв доручення Бати, бо знов могтиме прислужитися великій справі.

— Верховний жрець Гора дозволив мені продовжувати працю над незакінченою Мерібом "Історією Кеміту", і тепер я часто буваю у святині Сокола — користуюся папірусами її бібліотеки,— повідомив він приятеля.

— Бережи написане головним учителем як зіницю ока,— збуджено сказав Бата.— Адже там частка нашої праці, і, що б не сталося, ми повинні закінчити її — повернути народові Кеміту його минуле. Але поговоримо ще про завдання в столиці. Поки що Філопатор не збирається нападати на нас, бо йому загрожує війна з Антіохом. Сірієць уже зібрав двохсоттисячне військо, як передають наші люди, а в Птоломея в Дельті, Палестині і Лівії не набереться й сорока тисяч гоплітів. Правда, з Еллади прибули два кораблі з найманцями, але їх не більше тисячі. Мандруючи сюди, я прикидався то прокаженим, то слугою Дому мертвих, бо таких усі обминають: бояться їх. Таким я прикинусь, коли прийде пора вертатись у верхні номи.

— Я теж перехитрив би царських посіпак. Але як бути з Ніке? — спохмурнів Імхотеп.— Навряд чи вона пішла б зі мною. А без неї я не уявляю життя.

— Я тобі допоможу,— ошелешив приятеля Бата.— Зустрінуся з Ніке і вивідаю її наміри. Знаєш, де вона тепер?

— В Мехарумі над Маріутським озером,— відповів юнак.— Але ти задумав нездійсненне,— поставився критично до задуму приятеля.— її, напевне, пильно стережуть, і тебе відразу схоплять.

— Куплю мула, нав'ючу його розмаїтим крамом і прикинуся мандрівним купцем, а багатим людям у селі завжди потрібні міські речі, — розмірковував Бата.— Може, привезу від неї тобі записку. А тепер іди, зустрінемося на цьому ж місці через тиждень. Я посріблю ще трохи бороду і скоро теж піду.

XVI

Війна... Страшне це слово, а ще страшніше горе, яке несе вона людям. Там, де буяло життя, залишаються згарища і цвинтарища, де колосилися хліба — столочені кінськими копитами поля.

Але війна з Сірією не захопила зненацька Чорної Землі. Коли два смертельні вороги живуть поруч, то раніше чи пізніше зав'яжеться суперечка, навіть без причини. А втім, єгипетський і сірійський народи ніколи не ворогували. Навпаки, жили дружно, ба й родичалися. В Кеміті з давніх-давен проживало чимало сірійців, а найбільше — сто тисяч — в Александрії. Вони міцно вкоренилися на Чорній Землі, почували себе її громадянами, жили її радощами і смутками, нарівні з єгиптянами терпіли злидні, а також погорду еллінів. Чимало їх загинуло під час повстання, а значна частина вирушила у верхні номи.

Ворогували володарі, нащадки полководців македонського завойовника, пожадливість яких не мала меж.

Селевк I Нікатор, який при розподілі загарбаних Алек-сандром земель одержав Сірію, запалав ненавистю до колишнього приятеля Птоломея I Сотера, позаздривши йому за багатий Єгипет. Від батьків успадкували ворожнечу і нащадки. Між Птоломеями і Селевкідами раз у раз виникали війни, які, однак, досі не принесли вирішальних перемог чи поразок. Але простому народові вони завдавали горя і страждань, бо великі чубляться, а з малих кров тече. Влада обох узурпаторів спиралася на гоплітів, за драхми елліни убивали еллінів — на чужій землі за чужу справу.

Так діялося доти, доки правителем Сірії не став двадцятирічний нащадок Нікатора Антіох III. Молодий, але хитрий, він швидко дійшов висновку, що убивати Філопаторо-вих гоплітів здатні і його сірійські піддані. Пообіцявши різні привілеї тим сірійцям, які завербуються у військо, він швидко зібрав двохсоттисячну армію, а грецькі старшини навели в ній лад — навчили завербованих військовій справі. Щоб військо не нудьгувало і не ледащіло, Антіох вирішив напасти на колишні сірійські, а тепер підвладні Філопато-рові багаті приморські міста.

Про напад Антіоха Імхотеп не знав, а до ворожнечі узурпаторів йому було байдуже. У кожного свої клопоти. Вчора повернувся з Мехарума Бата, і вони зустрілися у домовленому місці.

Вихваляючи гребінці і ножики, Бата встиг шепнути йому, що привіз листа від Ніке, і запропонував зустрітися в передсінку святині Птаха, де жерці продавали чудодійні амулети і папіруси з молитвами/Гам завжди були покупці, які за обола хотіли купити прихильність могутнього бога, з його допомогою позбутися злиднів, розбагатіти. А втім, у кожного свої бажання. Наївні жерці інших святинь, зневірившись у своїх богах, купували у святині Птаха амулети й молитви, тож нікого не здивує, що Імхотеп і вуличний продавець також хочуть їх придбати: перший — щоб

добитися високої посади, яка принесе йому славу й багатство, другий — щоб на гребінцях і ножах заробити обола, а то й драхму.

— Завтра, як спека спаде, читатимеш записку од Ніке! — пообіцяв Бата.

Таке рішення було розумне, бо в полудень, коли сонце в зеніті, навіть птахи шукають тіні, і лише раби, як завжди, кудись квапляться.

Всю ніч юнак ні на хвилину не зімкнув повік: намагався вгадати, що таїть у собі лист Ніке. Може, вона викинула з серця почуття до нього, радить забути минуле. А може, навпаки... Як той час тягнеться. Хвилини стають годинами, спершу ранок забарився, а тепер сонце, здається, не збирається спускатися до небокраю.

Імхотеп виглянув у вікно і нервово засовався в кріслі. Сонце таки заповзялося на нього.

З коридора донеслися чиїсь кроки, і в кімнату увійшов Аарон.

— Кидай своїх звірів і птахів, бо велика біда суне на Чорну Землю,— схопився за голову,— Давно такої не було.

— Сарана?! — жахнувся Імхотеп.

Вона іноді прилітала з пустинь, знищувала поля і сади, залишала після себе сіру, аж чорну землю. Тоді в Кеміті наставав голод. Рятуючись від нього, люди покидали рідні хижі і мандрували за хлібом світ за очі, проте смерть настигала нещасних, і вони довго лежали на узбіччях доріг. їх ховали без молитовних папірусів, а тому їхні душі були приречені на вічну темряву.

Сарана несла ще й інше лихо. Багато комах гинуло і розкладалося, від чого спалахували пошесті. Навіть війна не приносила людям стільки лиха, як сарана.

— Є страшна новина. Але обіцяй, що про це — нікому ні слова. Тримай язик за зубами,— застеріг Імхотепа каталогізатор.— Цього ніхто ще не знає, і коли б хтось із нас обмовився про це, обох звинуватили б у поширенні чуток, які переполох сіють.

— Годуєш мене половою і ховаєш зерно,— дорікнув каталогізаторові Імхотеп.

— Воно гірке, як корінь цикути, відваром якого напоєно Сократа,— схилився над Імхотепом старий.— Сарана сірійська, її передові загони вже над Зеленою Водою і зайняли Птоломеїду і Тір.

— Невже війна, достойний? — стрепенувся Імхотеп.

— Так! Антіох несе її,— глибоко зітхнув Аарон.— Те^ пер він збирається відібрати у Філопатора ще й Галілею У його війську більше сірійців, ніж еллінів.

Звістка про війну схвилювала, але не дуже злякала Імхотепа: битва точиться далеко од Кеміту і верхніх номів. Молода держава злидарів не встояла б перед сірійською навалою. Може, війна не докотиться туди. Багаті приморські провінції — лакоміший шматок для Селевкіда, ніж Верхній Кеміт, який нічим особливим не відзначається. Та й Філопатор не сидітиме склавши руки, а від Великої Зеленої Води до верхніх номів неблизько. А втім, може, це лише чутки. Багато їх, найдивовижніших, не раз ходить поміж людей, а опісля виявляється, що це вигадки.

— Хто сказав тобі, достойний, що Антіох напав на приморські міста? — запитав старого Імхотеп.

— Я тільки що повернувся з наших дільниць. Мої єдиновірці швидше довідуються, що діється в світі, ніж Філо-паторові шпигуни, хоч той не шкодує для них золота,— гордо заявив Аарон.— Вночі прибули Філопаторові кораблі, які встигли втекти з тірської пристані. Капітани не дозволили залогам зійти на берег, щоб не вибовкали зайвого. Наш язик — ворог наш. Ти теж забудь мої слова,— знову застеріг Імхотепа.— Постарайся забезпечити батьків — ще нині купи їм зерна й олії, бо завтра ціни на них піднімуться втроє. Купцям війна принесе нові таланти золота, а злидарям — ще більший голод.

—' Не всюди, достойний,— рішуче заперечив Імхотеп.— У верхніх номах усі ситі, бо там нема шкуродерів.

— Хто знає, як воно там? — знизав плечима каталогізатор.— А втім, якщо моїм єдиновірцям відомо про події в Сірії, то дехто в Александрії, може, і знає, що діється у верхніх номах...

Імхотеп зрозумів натяк, але вдав, що не здогадується, кого той має на увазі. Хоч як він довіряв каталогізаторові, але втаємничувати його в свої справи не збирався. Адже Аарон завжди наголошував, що не хоче знати чужих таємниць, бо цікавість може запровадити в льохи. "Менше знаєш — безпечніше живеш",— не раз повторював він. Отже, його не слід тривожити. Може, й справді не варто зараз займатися звірами і птахами Чорної Землі. Тим паче, що сонце нарешті хилиться на захід, і його, Імхотепа, чекає зустріч з Батою, який, мабуть, ще не знає про війну. А по дорозі треба заглянути до продавців зерна.

— Послухаю твоєї ради, достойний,— куплю батькам кілька артаб зерна і жбан олії,— підвівся з-за столу Імхотеп.

Вийшовши з Музейону, він спершу пішов до продавців зерна, які, можливо, ще не підняли цін.

Куплені ячмінь і пшеницю велів однести батькам, а сам попростував до святині Птаха.

Єгипетсько-Сірійська дільниця жила звичайним метушливим життям, ще нічого не знаючи про війну. Слідів повстання тут уже не було: будинки і розібрані кам'яні огорожі полагоджено, замість розбитих колон стоять нові, зникли барикади. На площах знов появилися завсідники — здебільшого утікачі-фелахи, штукарі, ворожбити, які, мабуть, прибули з інших міст. Як вони умудрялися обходити закон про двадцятиденне перебування приїжджих у столиці, знали тільки філакети. Охоронці порядку не гребували драхмами — брали їх від кожного, хто давав, ба навіть до оболів ставилися прихильно.

"Швидше забракне води в Гапі, ніж злидарів у Александрії",— оглядаючи різношерсту юрбу, невесело констатував Імхотеп.

Біля святині Птаха помітив Бату, який завзято торгувався з покупцем. Предметом торгу цього разу був ножик, але обидва торгувалися так завзято, ніби йшлося про вола. Один правив драхму, другий дав халкоя. "Хто б подумав, що з ученого вийде такий спритний гендляр?" — обминаючи приятеля, усміхнувся в душі Імхотеп.

У передсінку, як завжди, юрмилися віруючі, і поява ще одного прихильника Птаха нікого не здивувала. За хвилину сюди прийшов Бата. Його задоволений вигляд свідчив, що він добре продав ножика або має для приятеля приємну новину.

Хвилину повагавшись у роздумах, що купити — амулет чи молитву, Бата врешті підійшов до жерця з папірусами. Одержавши за обола клаптик папірусу, розгублено почав крутити його в руках, підкреслюючи цим свою неписьменність. Це нікого з присутніх не здивувало, бо ж навряд чи хтось із них розумів письмена.

Постоявши хвилину в нерішучості, Бата, засоромлений своїм неуцтвом, несміливо підійшов до Імхотепа.

— Твій достойний вигляд свідчить, що ти знатна людина, може, помічник писаря,— окинув лукавим поглядом приятеля. — Мабуть, знаєш, що таять у собі оці знаки,— показав на папірус.

— Тобі пощастило: натрапив на людину, яка розбирається в письменах,— гордо сказав Імхотеп, беручи в руки папірус— Заплатиш халкоя — і довідаєшся, що призначив тобі Птах, але ходімо он туди, де менше народу.

— Усі з нас, малих, деруть шкуру, — голосно поскаржився Бата.

Весело переморгуючись, друзі пішли в затишний куточок.

— Війна! — дивлячись на папірус і нібито читаючи його, повідомив Баті Імхотеп.— Антіох зайняв Птоломеїду і Тір, замишляє похід на Галілею. Я щойно довідався про це від Аарона.

— О великий Птах! — збуджено вигукнув Бата, привернувши до себе увагу окремих віруючих.— То я стану знатним і багатим? — додав швидко, щоб відвернути їхню цікавість.— Негайно передам цю новину Гармахісові,— намірився йти, забувши, що привело його сюди.

— Стривай! — схопився за дошку з товаром Імхотеп. — А записка від Ніке? — нагадав Баті.— Хочу знати, як вона повелася, довідавшись, хто тебе послав.

— Зраділа, навіть дуже. Та що там говорити — все сказано в записці. — Бата крадькома подав Імхотепові клаптик папірусу.— До Мехарума я добрався без пригод. Терсея прийняла мене як бажаного гостя, купила в мене різного дрантя на кільканадцять драхм, просила навідуватися частіше. Замовила цілу купу всякої всячини. Я відповів, що замовлення

буде доставлено. Хтось привезе його — я або мій помічник, такий же бородатий і кудлатий. Запасну бороду і кудла для тебе залишив у старої Таре, вони тобі дуже ли-чили б,— посміхнувся. — З Ніке ми кілька разів бачились, хоч зустріч наша була короткою. Терсея не здогадувалася, що я за птах, і не наглядала за нами. Але тепер нічого й думати тобі про подорож до Мехарума: філакети стежитимуть за подорожніми — чи, бува, серед них нема шпигунів Антіоха. Отже, ваше побачення з Ніке не скоро відбудеться. Завтра в цю ж пору зустрінемось у святині Мут.— Бата схопив дошку і швидко вийшов з передсінку.

Він так квапився, що забув узяти в Імхотепа свій папірус з молитвою.

— Що обіцяє тобі, достойний, всемогутній Птах? — підійшов до Імхотепа високий смаглявий єгиптянин.— Я теж хочу довідатися, що мене чекає, але Ооюся: а що, як за свого єдиного обола куплю недобру молитву? Дорожу ним, як мати дитиною. Я ж бідний купецький слуга!

"Довге вухо,— здогадався навчений гірким досвідом Імхотеп.— Розвелося ж їх! Звідки вони беруться серед єгиптян?"

— Читати вмієш? — удавано-байдуже запитав провокатора Імхотеп, вдячний Баті, що в поспіху забув узяти свою молитву.

— Колись учився на писаря, але не довчився, бо я син бідних батьків, — виправдовувався той.— Все ж трохи розумію наші письмена.

— Кажи правду: вигнали зі школи за лінощі? — назвав справжню причину Імхотеп.— Читай! — подав "вухові" молитву.

— Ай-ай, який прихильний до тебе великий Птах! — вдав, що позаздрив долі Імхотепа "бідний купецький слуга".— Будеш знатним, багатим і щасливим,— віддав папірус Імхотепові — і на його обличчі відбилося розчарування.— Зараз куплю собі боже віщування,— обернувшись спиною до Імхотепа, провокатор квапливо пішов геть.

З папірусом-молитвою в руці, Імхотеп теж вийшов на вулицю і швидко попростував до Музейону. З думки не сходила Ніке.

Зачинившись у кімнаті, Імхотеп вийняв з-за пов'язки записку.

Там було лише три слова: "Ніке жде Імхотепа".

XII

Щодня до столиці надходили суперечливі чутки з полів битви, які посилювали неспокій,— одні про перемогу царського епістратега Феодота, другі — про його поразку. Лише Філопатор і його найближчі радники знали правду, але мовчали. Мабуть, вона була невесела.

Війна принесла александрійцям, особливо міській бідноті, чимало лиха. Ціни на зерно й олію піднялися втроє, до багатьох хиж заглянув голод. І купити щось нині було непросто. Купці, сподіваючись, що невдовзі за артабу ячменю чи сочевиці братимуть дебен золота, позамикали склади. Гнані голодом, злидарі розгромили один такий склад, але філакети жорстоко розправилися з ними: багатьох поранили, а деяких повісили на мурах для пострaху іншим: чуже добро недоторканне, і хто зазіхає на нього, той не уникне кари.

Батьки зі щемом у серці виводили дітей на невільниче торжище, щоб продати їх, врятувавши від голодної смерті. Проте покупців на них було мало. Тепер на обліку кожен хойнікс ячменю, а користі від такого малолітнього раба поки що ніякої.

Спорожніли площі, на яких нещодавно розважали людей співаки, танцівниці, штукарі. Жителям Єгипетсько-сірійської дільниці і Ракотісу було не до розваг, а віщунам перестали вірити.

Навіть у завжди спокійних іудейських дільницях творилося щось недобре: Аарон, відвідавши їх, став замислений, похнюплений.

— Вже й до нас добралася біда,— одного разу поскаржився він Імхотепові, маючи на увазі своїх єдиновірців.— Ніхто нині не купує наших золотих прикрас, тонких тканин, дорогих скляних виробів, і ремісники залишилися без роботи. Накоїла і ще накоїть лиха ваша бідняцька держава поштивим людям.

— Достойний! Не вона ж почала війну з Філопато-ром,— обурився докором Аарона Імхотеп.

— Іудейські ремісники незадоволені, — підвищив голос каталогізатор.— Вони заявили власникам майстерень і старійшині, що подадуться у верхні номи, якщо ті не забезпечать їх зерном і олією. Там, кажуть, нема голоду, всі рівноправні. Хіба це веде до добра?

— Вже привело, достойний,— палко запевнив каталогізатора Імхотеп.— Ті, яких ще недавно безжально сікли батогами і в яких не було навіть халкоя на ячмінь, нині ситі, вільні, і ніхто з них не знущається.

— Такий такого захищає,— вдарив кулаком об стіл каталогізатор.— Невже брудні раби і водовози тобі миліші, ніж люди освічені і багаті, а нужденні хижі привабливіші від прекрасних вілл?

— Меріб повчав, що хто живе у розкошах, а його раб ходить з ранами на спині і голодує, той не заслуговує пошани. Ваші освічені достойники читають Гомера і філософів, але рабам, які жорнують зерно, зав'язують роти, щоб вони не з'їли жменьки муки,— гнівно відповів Аарону Імхотеп.

— Це з Еллади прийшла до нас така дикість,— захищав єдиновірців каталогізатор.

— З освіченої Еллади,— з глумом уточнив Імхотеп.— А втім, хоч мій народ не такий освічений, як еллінський, і бідний, але я люблю його не

менше, ніж ти свій, достойний, і бажаю йому добра. Воно прийде до нього з верхніх номів,— висловив упевненість.

Слова Імхотепа так вразили Аарона, що він на хвилину замовк. Може, злякався натяку на верхні номи, а може, знайшов у почутому щось варте уваги, над чим досі не замислювався.

— Ти навів мене на думку, що любов до рідного народу буває різна. Твої міркування заслуговують особливої уваги,— раптом похвалив Імхотепа.— Одна справа любити багатих, а друга бідних, поневолених. У другому випадку любов — благородна, безкорислива. І дуже прикро, коли недостойні люди за миску сочевиці зрікаються бідного народу У важкий для нього час. Передам твої слова нашим старійшинам, почую їхню думку. Як знайду в ній облуду, то більше не нарікатиму на ремісників за те, що погрожують своїм господарям.

— Гієни ніколи не змилосердяться над вівцями,— з досадою висловився Імхотеп.

Аарон не заперечував.

Ще чорніші дні настали для сірійців. Елліни підозрівали їх у прихильності до Антіоха, обвинувачували у шпигунстві і багатьох без причини кидали в льохи. Сірійцям стало небезпечно появлятися на вулицях. Серед них було багато крикливих вуличних продавців, без яких Єгипетсько-Сі-рійська дільниця притихла, майже обезлюдніла. Щоб скидатися на єгиптянина, вони зголили бороди, накликавши цим на себе ще більшу підозру: філакети знайшли спосіб розпізнавати їх.

Скинув фальшиву бороду й Бата. Натягнув перуку з лисиною, закульгав (вклав у сандалію камінець) і так розмалював обличчя штучними шрамами та зморшками, що навіть Імхотеп не впізнав його.

Приятелі зустрічалися часто, але щоразу в іншому місці, повідомляли один одному новини, хоч зв'язок з верхніми номами тепер дуже ускладнився. Обидва раділи, що держава колишніх рабів і злидарів, заради якої вони готові пожертвувати життям, розвивається, міцніє, навіть має вже своїх гоплітів і озброєних вершників. Досвідчені воїни передають своє уміння молодим єгиптянам і сірійцям.

Капітани окремих кораблів, ризикуючи головою, не зважають на заборону Філопатора і торгують з повстанцями. Поставляють їм зброю і залізо, яке ковалі відразу перековують на панцири, щити, мечі, списи. Державу очолив Гармахіс, але владу так розділено між ним, радою старійшин і видатнішими повстанськими ватажками, що ніхто не може зосередити її в одних руках.

Тим часом до александрійської пристані прибували з Еллади і підкореної македонцями Фракії кораблі з найманцями — людьми зайвими на батьківщині, які надіялися розбагатіти на війні. їх гучно зустрічали, напували вином, давали кілька драхм і відразу відправляли на схід, щоб вони убивали або самі гинули. Багатьом ті драхми ніколи не пригодилися, а їхні тіла роздирали шакали. Може, десь далеко, виглядаючи синів-витязів у золоті й славі, їх чекали матері і, не діждавшись, відходили за ними у царство тіней.

Ціною великих жертв Феодотові вдалося зупинити Антіоха, який встиг зайняти ще й Галілею, але було зрозуміло, що це передишка перед новими битвами: Філопатор захоче відібрати втрачені багаті приморські провінції, а сп'янілий від перемоги Антіох — загарбати нові.

У столиці появилися гопліти-каліки, на яких тепер ніхто не зважав. Ходили чутки, ніби після війни Філопатор дасть їм землю з фелахами, проте в це не вірили: вільних земель у Дельті давно вже не було, а у верхніх номах постала нова держава. Отже, лише пустині ще не освоєні.

Одного ранку в кімнату Імхотепа долинули звуки бубнів.

"Царські глашатаї" — вирішив він. Вони щодня сповіщають жителів про нові накази Філопатора. Учора повідомляли, що єгиптянам і сірійцям суворо забороняється зберігати більше ніж бедет ячменю і варити пиво, бо ворог може облягти столицю; м'ясникам дозволяється продавати м'ясо тільки раз на три дні.

Зацікавлений, що нового придумав Філопатор сьогодні, Імхотеп вийшов на вулицю і рушив у напрямку Єгипетсько-Сірійської дільниці, звідки линули звуки.

На площі біля святині Птаха юрба цікавих оточила одного з глашатаїв.

— Знов якесь лихо придумали на нашу голову,—^ досадою сплюнув худорлявий єгиптянин у старій набедреній пов'язці і босою ногою розтер слину. (В Кеміті це вважалося найбільшою зневагою.) Кого він цим хотів образити — Філопатора чи глашатаїв, годі було збагнути.

— Ждеш добра од Сета,— знизав плечима сусід худорлявого єгиптянина.

"Повстання придушене, але дух бунту живе",— зрадів Імхотеп.

Бубон нарешті замовк — і на площі настала тиша.

— Достойні громадяни Великого Кеміту! — вигукнув глашатай. Юрба сколихнулася, насторожилася.

Глашатай передавав слово в слово наказ Філопатора, який оце вперше називав єгиптян достойними, нагадував про Великий Кеміт.

— Нарешті і я став достойним,— зрадів лисий, кульгавий дід, що саме підійшов до гурту і став біля Імхотепа.— Благородна людина наш правитель,— похвалив Філопатора, й Імхотеп по голосу впізнав Бату.—

Але твоя пластинка свідчить, що ти став ще достойнішим, — пожартував той. — Зараз почуєш таке, що власним вухам не повіриш. Я вислухав уже трьох глашатаїв і ще не певний, чи це не почулося мені.

— Мабуть, ти, діду, дуже недовірливий,— вдав, що не пізнав приятеля, Імхотеп.— Таке недовір'я до нашого благородного правителя може дорого тобі коштувати,— суворо попередив Бату.— Добре, що натрапив на того, хто вмів язик за зубами тримати.

— Я знав: звуки бубнів приведуть тебе сюди,— шепнув Бата, упевнившись, що приятель його впізнав.

— "Ми, син Гора-Аполлона і повелитель Верхнього і Нижнього Кеміту, повідомляємо вас, що на нашу землю підступно напав сірієць Антіох",— продовжував після короткої паузи глашатай.

Юрба зареготала. Філопатор повідомляв новину, яка вже встигла обрости довгою бородою.

— Я ще цього не знав,— в'їдливо вигукнув Бата, і його слова викликали нову хвилю сміху.

Глашатай, проте, не розгубився. Мабуть, нині не вперше його "новину" зустрічали таким реготом.

Коли натовп угомонився, на площі знову залунали слова наказу.

— "Він убиває єгиптян, забирає в рабство їхніх жон і дітей,— звинувачував сірійця глашатай, чи пак, Філопатор,— Найдостойніші з єгиптян просили нас дозволити їм разом з нашими славними гоплітами стати на захист Кеміту, і ми схвалили їхнє прохання".

— Припекло благородного повелителя,— усміхнувся Бата.

— Хто з єгиптян завербується у військо, одержить землю і такі права, які мають елліни, зможе проживати в Царській дільниці,— викрикнув глашатай, змахнувши з чола рясний піт.

На площі хвилину стояла мертва тиша, а тоді юрба обурено загомоніла. Почулися окрики:

— Філопатор оберігає еллінів і хоче, щоб ми гинули замість них. Нині нас називають достойними, а завтра знов відвернуться од нас. Знаємо їх!

— Забрали нашу землю, а тепер хочуть ще й нашої крові!

— Нам байдуже, хто сидітиме в Золотому домі — Пто-ломей чи Селевкід! Добра нам не було і не буде!

— Воно прийде з верхніх номів!

Юрба не розходилася, вигуки з хвилини на хвилину ставали все сміливіші, гнівніші. На площі, напевне, не бракувало "довгих вух", але Філопатор, мабуть, заборонив філа-кетам хапати нині невгамованих. Це ще більше поглибило б ненависть єгиптян до нього, і заклик не досягнув би мети.

— Даремно глашатаї псують горло,— посміхнувся Імхотеп, прислухаючись до вигуків.

Поговоривши ще хвилину і домовившись про місце і час нової зустрічі, Імхотеп і Бата розійшлися.

У Єгипетсько-Сірійській дільниці не змовкали бубни і глашатаї. Імхотеп час від часу зупинявся біля них, щоб остаточно упевнитися, як єгиптяни сприймають наказ Філопатора. Вони всюди зустрічали його з глумом і обуренням.

Тільки в Царській дільниці стояла тиша. її жителі-ел-ліни без бубнів і глашатаїв знали, що кожний, хто може носити зброю, в тривожний час зобов'язаний захищати не далеку Елладу, а Філопатора.

Поспішаючи в Музейон, щоб на самоті обміркувати бачене і почуте, Імхотеп раз у раз зустрічав запряжені мулами й кіньми вози з сім'ями еллінів, які поверталися зі своїх маєтків у столицю. За її мурами було безпечніше, ніж серед неприхильних до них єгиптян, та й загони Антіоха могли проникнути в Дельту. На жаль, між тими, що їхали, не було Ніке. У віллі Доріонів стояла мертва тиша.

XVIII

Над Кемітом уставав теплий багряний ранок — один з тих, які мільйони років будили зі сну Чорну Землю, кликали до життя. Жителі Александрії зустрічали його по-різному — одні з надією, інші з тривогою, одним новий день ніс утіху, іншим — смуток, для рабів минула ніч була коротка, як мить, для рабовласників — довга, як рік.

Місто прокинулося, зашуміло, і його гомін розбудив жителів Музейону. Проснувся й Імхотеп, зняв з вікна солом'яну мату — і кімнату залило свіже ранкове повітря.

З Єгипетсько-Сірійської дільниці знову долинув бій бубнів, глашатаї продовжували закликати єгиптян гинути за Філопатор а.

"Либонь, учора не було охочих",— з іронією подумав Імхотеп, повільно надіваючи спідничку.

Власне, квапитися йому було нікуди. Від нового дня він не чекав ні особливої радості, ні смутку, хоч, як кажуть, іноді одна мить вирішує долю людини. В цьому на собі переконався. Хвилина необережності — і він опинився у льохах, за крок від смерті. Нині зустріч з Батою не передбачалася, й Імхотеп подумав, що краще провести день за робочим

столом. Ератосфен чекає перекладу з описом Кеміту, а роботи ще чимало. Втім, зміст папірусу такий цікавий, що праця не втомлює, а приносить задоволення.

"Великі мудреці проживали колись у Кеміті",— з гордістю подумав про далеких предків Імхотеп.

А скільки ще таких папірусів, у яких зібрана їхня мудрість, припадає пилом у різних святинях, і ніхто про них не знає, навіть жерці, які більше цікавляться золотом, ніж творінням людського розуму. Може, колись хтось здивує світ тими папірусами, прославить Чорну Землю. На жаль, початій Мерібом "Історії Кеміту" не видно кінця, хоч і вона стала б скарбницею знань. Навряд чи він, Імхотеп, завершить її без помічників. Цілими днями перекладає, вільного часу майже не залишається. На Бату теж мала надія, бо його справа не менш важлива і нею ще довго змушений буде займатися.

— Я радий, що не розбудив тебе, достойний,— перебив думки Імхотепа уже знайомий йому вартовий, який несподівано увійшов до кімнати.

— Удень сплять п'яниці, хворі і ледацюги, а я до них не належу,— пожартував Імхотеп.— А з хороших людей — вартові,— похопився, що той може неправильно зрозуміти його жарт і образиться.

— Мало хто як слід оцінює нашу службу, хоч яка вона важка,— поскаржився сторож.— Ось зараз ляжу і просплю цілий день, а вночі знов вистоюватиму біля воріт. Ніколи навіть з дружиною і дітьми поговорити чи з приятелями за жбаном пива посидіти. Скучне наше життя, як хмарний день. Але я прийшов повідомити тебе, що той старий влізливий раб Доріона знов хоче тебе бачити. Я збирався пригрозити йому палицею, щоб не набридав, але вчасно згадав, як щиро ти вітав його.

— Анабам! — вигукнув збуджено Імхотеп.

— Може, й Анабам, я імені його не знаю,— знизав плечима вартовий. — Воно таке, яке придумав йому пан. Я бачив рабів, яких називали копитом, волом, скорпіоном. Кожен з них...

Імхотеп не чекав кінця балачки, а притьмом вибіг з кімнати, бо ж Анабам прибув не просто так! Його, напевне, прислала Ніке.

Спершись на мур, старий грівся на сонці і куняв. Мабуть, його з кожним днем покидали сили: помітивши Імхотепа, він, ледве переставляючи ноги, рушив йому назустріч.

"Невже Анабам був колись молодим?" — засумнівався Імхотеп, але розмірковувати над молодістю і старістю не було ані часу, ні бажання.

— З чим прибув, Анабаме? — не чекаючи, поки той торкнеться колін, запитав Імхотеп.— Може, повернулася Ніке і передала записку?

— Я, достойний,— схилив голову раб,— приніс не записку, а її слова. Ніке вітає тебе і просить прийти.

— Тож біжімо! — Імхотеп на радощах схопив старого за плече.

— Гей, гей, якби-то мені твоя молодість і ноги, — невесело усміхнувся старий.— На своїх я ледве рухаюся. Йди, але не біжи, бо подумають, що тікаєш від раба, і тоді філа-кети схоплять не тебе, а мене. Я йтиму помалу: гадаю, обійдеться без мене.

Зупиняючи себе, щоб не бігти, Імхотеп попростував до вілли Доріонів.

Ніке, мабуть, виглядала його, бо тільки-но він зачинив за собою ворота, як вона вибігла йому назустріч. Нічого не кажучи одне одному, вони кинулись в обійми.

— Ходімо в дім,— запропонувала Ніке, коли врешті Імхотеп випустив її.

Лише зараз уважніше придивився до дівчини. Перебування на селі позначилося на її вигляді: щоки засмагли, зарум'яніли. Імхотеп відзначив про себе: "Ніке стала ще красивішою".

— Твоя мати не зрадіє такому гостеві,— запобігливо промовив Імхотеп.

— її нема дома,— заспокоїла його Ніке,— Пішла на базар за покупками. З вини мого батька ти витерпів багато горя,— пожаліла Імхотепа, коли обоє увійшли до будинку. — Я дні і ночі проливала сльози, довідавшись, що він зробив з тобою. Боялася, що ти зненавидиш мене, викинеш із серця, хоч я ні в чому не винна,— потекли з очей сльози.

її слова і поведінка свідчили, що вона не простила батькові.

— Чому я не народилася єгиптянкою? — поскаржилася на свою долю дівчина.— Скажи, навіщо боги створили людей і роз'єднали їх на еллінів, єгиптян, фракійців, сірійців? Щоб ворогували між собою і вбивали одні одних?

Дівчина хвилювалася, чекала відповіді, але Імхотеп не знаходив її. Досі не задумувався над цими питаннями. Треба звернутися до Ератосфена, до вчених Музейону, може, вони дадуть її. А втім, навіть серед одного народу нема згоди і єдності, тільки взаємна ненависть. Багаті знущаються над бідними, визискують їх: фелахи, каменотеси, рудокопи гинуть від палиць, голоду і непосильної праці: піраміди

фараонів коштували життя тисячам єгиптян. Як виникла така нерівність? Відповідь схована у віках, і навряд чи хто знайде її. Навіть Меріб у своїй "Історії" не порушує цих питань. Ніке глибоко переживає нікчемний вчинок свого батька.

— Не горюй,— узяв дівчину за руку Імхотеп.— Хай радість нашої зустрічі не затьмарюється смутком. Діти не повинні відповідати за вчинки своїх рідних. Твоя любов винагороджує мене за кривду, яку заподіяв твій батько, її не можна забути, я вічно носитиму в душі гнів на нього, З тобою ж ми розіб'ємо жбан і будемо щасливі.

— Я хочу, щоб до нас прийшло щастя, а воно все тікає й тікає,— зітхнула Ніке.— Але завдяки твоєму бородатому сірійцеві я спокійно провела останні дні свого заслання.

Імхотепові раптом стало так весело, що він мимоволі голосно розсміявся, і Ніке з докором глянула на нього. Невже його так розвеселили її тривоги і турботи?

— Насміхаєшся з мене? — У її очах знов появилися сльози.

— Ніке! — вражений незаслуженою підозрою, схопився за голову Імхотеп.— Адже цей "бородатий сірієць" ніколи не був сірійцем. Він мій приятель-єгиптянин, а борода — фальшива. Причепив її, щоб ввести в оману твою матір. У такий спосіб і я навідався б до тебе в Мехарум, якби ти не повернулася в столицю.

— О боги! — сплеснула в долоні дівчина.— Які хитруни! А я думала... — Ніке хвилину придивлялася до Імхотепа, ніби вперше його бачила. Мабуть, її уява малювала Імхотепа з бородою — і це викликало в неї посмішку. її настрій передався юнакові. Обоє розвеселились і не помітили, як у кімнату ввійшла Терсея. Господиня, либонь, не зраділа гостеві, бо іронічна гримаса перекривила їй губи.

— Рада бачити тебе здоровим,— холодно привітала Імхотепа.— Добре, що ти прийшов, бо нам треба поговорити віч-на-віч. Вийди, Ніке! — суворо наказала дочці, і та, хоч і знехотя, послухалася матері.

Імхотеп насторожився: чи, бува, батьки Ніке не придумали нових нечесних хитрощів? Що б вони не робили, а їм не вдасться розлучити його з Ніке. Навіть Філопатор неспроможний примусити його зректися коханої дівчини, хіба відбере в нього життя. їхня стійкість здолає всі перешкоди. А Ніке, напевне, не знала, що її мати збирається з ним говорити, інакше попередила б його.

Якусь мить Терсея сиділа сувора й замислена: мабуть, обмірковувала, з чого починати розмову.

— Що сталося — не відвернеш, забудемо минуле,— сказала сухо, маючи на увазі негідний вчинок свого чоловіка.— У житті всяко буває.

— Заради Ніке я готовий забути,— погодився Імхотеп.

— Саме про неї я й турбуюсь, і, гадаю, вона й тобі не байдужа,— Терсея нервово посмикувала на собі хітон.

її слова прикро вразили Імхотепа. Вона ж добре знає, яка дорога для нього Ніке. Що має на увазі, ставлячи під сумнів його любов до своєї дочки?

Імхотеп вирішив чекати, що вона казатиме далі.

— Ми з Доріоном не проти вашого одруження,— раптом промовила таке, що юнак спалахнув від щастя. Врешті збулося те, про що так довго мріяв! — Але з однією умовою,— попередила Терсея і стала прислухатися до звуків, що долинали з Єгипетсько-Сірійської дільниці.— Чуєш, як гримлять бубни? — спитала суворо, і страшна підозра згасила радість Імхотепа.

"Ось та нова пастка, яку готують мені батьки Ніке",— жахнувся він.

— Вже другий день б'ють барабани,— удавано спокійно промовив Імхотеп.

— Невже це ні про що тобі не говорить?

— Про війну з Антіохом,— вдав із себе наївного юнак.

— Про заклик Філопатора до єгиптян,— різко уточнила Терсея.— Маєш нагоду зрівнятися з нами, а тоді вже нічого не перешкодить вашому одруженню. Так вирішили ми з Доріоном,— потупилася вона.

Імхотепа кинуло в жар і в холод. Яка підступність! Терсея і Доріон сподіваються, що з такої кровопролитної війни набридливий жених уже не повернеться і їм розв'яжуться руки. Якби йшлося про долю єгипетського народу, то він без вагання взяв би в руки меч і спис, хоч досі ніколи зброєю не користувався. Навіть смерть не злякала б його. Тільки болотна хвороба перешкодила йому взяти участь у повстанні. Але зараз рука не підніметься вбивати сірійців, які ніколи не робили зла його народові, вони лише відвойовують власні землі, загарбані Птоломеями. І невже він, Імхотеп, повинен допомагати Філопаторові знову загарбати їх? Який важкий шлях до щастя! Ніке навіть не здогадується про новий злочин батьків.

— Не виконаю вашої вимоги: вона для мене неприйнятна,— силкуючись бути спокійним, відкинув підступну пропозицію Імхотеп.

— То попрощаєшся з Ніке,— їдко кинула Терсея, і в її очах появилася зловтіха.— Вибирай!

— Чи Ніке знає про ваш замисел? — спитав Імхотеп, щоб упевнитися в непричетності дівчини до цієї змови.

— Ми не зобов'язані ділитися з нею своїми задумами, — різко відповіла Терсея.— Діти слухаються батьків, а не навпаки.

— Я так і знав, що Ніке тут ні до чого,— зрадів Імхотеп. — Хоч і не візьму в руки меча, але ніколи не відмовлюся від Ніке.

— А я від Імхотепа,— обурена поведінкою матері, вбігла в кімнату дівчина, яка досі тихо сиділа в сусідній кімнаті й прислухалася до розмови.

— Ти зухвала й одержиш заслужену кару,— сварила дочку Терсея, підвівшись із крісла.— Буде так, як ми з батьком вирішили. Не пішла за Феона, хоч це достойна людина, не віддамо й за Імхотепа, поки він не стане елліном. Тож думайте і радьтеся, що вибрати — розлуку чи меч,— вийшла з кімнати.

— Я боялася, що ти вволиш волю матері,— шепнула Ніке.

Радість опромінила обличчя Імхотепа. Заради нього дівчина пішла всупереч своїм рідним.

— Ходімо в садок, щоб мати нас не підслуховувала, — запропонувала Ніке, знаючи, що та принишкла в своїй кімнаті, щоб чути кожне їхнє слово.— Може, нова поразка Філопатора зрівняє єгиптян з еллінами,— сказала, певна, що мати вже не почує.— Але нам знову доведеться чекати.

— А тим часом молодість наша мине і щастя промчить попри нас,— похнюпився Імхотеп.

— То порадь, що нам робити? — в очах дівчини появилися сльози.

Імхотеп знітився. Не знав, що їй відповісти. А з голови не виходила думка: "Як вибратися з цього безвихідного становища?" Є в нього одна

мрія, але не знати, чи схвалить її Ніке. Якщо ні, то вони розлучаться назавжди. Треба підождати...

"Скажи!" — звелів йому внутрішній голос— Відвага і рішучість — запорука успіху, а непевність і слабодухість ведуть до поразки".

"Може, завтра",— завагався Імхотеп.

"Не відкладай, щоб не було пізно".

"Зроблю так, як велиш",— відкинув вагання юнак.

— Ми ще можемо бути щасливі,— проказав Імхотеп схвильовано.

— Я надіялася на тебе, чекала твоїх слів.

— Вони такі, що страшно вимовити їх.

— Я вислухаю тебе мужньо,— підбадьорила Імхотепа Ніке.— Навіть найстрашніше...

— Знаю таку країну, де люди живуть щасливо,— здалеку почав Імхотеп.

— Отже, це не Єгипет,— задумалася Ніке.— Але я не розумію твого натяку! Що це за країна? Де вона? В нас більше горя, ніж радості. Іноді, Імхотепе, запитую себе, чого люди так ненавидять одні одних, збиткуються одні над одними,— зізналася.— Як важко миритися з жорстокістю і підлістю, дивитися на сльози і терпіння ні в чому не винних нещасливців. Іноді хочеться втекти кудись світ за очі, аби не бачити того. Але куди?

Імхотеп стрепенувся. Одже, для Ніке також ненависна несправедливість, жорстокість, і вона прагне всім добра.

Осмілений її словами, він мовчки показав рукою на схід, певний, що дівчина його зрозуміє.

Ніке простежила поглядом за рухом його руки, і в її очах з'явився переляк.

— Маєш на думці державу бунтарів у верхніх но-мах? — запитала тривожно.— Невже пропонуєш тікати туди з тобою? — Заскочена його пропозицією, Ніке з недовір'ям дивилась на коханого, не певна, чи правильно зрозуміла його.

Імхотеп раптом відчув себе так, ніби до нього повернулась болотянка. Але вирішувалась його доля, і відступати було вже пізно. Ось зараз він знатиме, що чекає його в майбутньому — безмежна радість чи чорний смуток.

— Твої батьки ніколи не дозволять нам розбити жбан, — нагадав дівчині гірку правду.— Вони завжди знайдуть причину, щоб розлучити нас. А життя без тебе, Ніке, для мене — вічна ніч.

Дівчина схлипнула, притулилася чолом до дерева. Боляче було від думки, що назавжди розлучиться з рідним домом, але ще болючіше — назавжди втратити Імхотепа. Та й що чекає їх у державі бунтарів? Хіба потрібен цим не-освіченим людям учений Імхотеп і еллінка, дочка ненависного всім колишнього начальника філакетів? Що робити?

— Хіба нам будуть раді бунтарі? — висловила побоювання.

— Приймуть як рідних,— упевнено відповів Імхотеп, і його серце забилося жвавіше.

"Моя пропозиція не обурила Ніке. Вона обмірковує все, зважує всі "за" і "проти", бо знає: вороття вже не буде,— констатував юнак, потерпаючи, щоб кохана в останню мить не відвернулась від нього.— О Гатор,— молив богиню,— прихили до мене серце Ніке, і я повірю а твою божественність, пожертвую тобі барана, вола і дебен золота".

— Хіба можна знати, як вони приймуть нас? — не квапилася з остаточним рішенням Ніке.— А може, ти...

— Так, Ніке,— здогадався, що в дівчини на думці.— Я був і залишився одним з них. Доберемось до верхніх номів — і знайдемо своє щастя. Згодом твої батьки примиряться з твоєю втечею, вибачать тобі. Мине небагато часу—у Єгипті відбудуться зміни, і ми повернемося.

Ніке уважно вслухалася в слова Імхотепа, але печальне обличчя і сльози в очах свідчили: боротьба в її душі ще триває.

— Чи ти впевнений, що там торжествує правда? — не визбулася сумнівів.

— Знаю од тих, які вже побували у верхніх номах,— зізнався Імхотеп.

— Чого ж вони повернулися сюди? — здивувалася дівчина.

— Ми повинні знати, що замишляють наші вороги,— скористався словами Бати Імхотеп.— Задля того наші люди кожночасно ризикують життям.

— І ти теж...— здогадалася Ніке. Імхотеп мовчки кивнув головою.

— Тепер ми потрібні там,— запевнив дівчину, ніби вона також належить до змови і її ждуть у верхніх номах.

— Якщо так, то піду з тобою, Імхотепе,— проказала рішуче Ніке.— Моє щастя там, де ти і твої приятелі.

Польовими путівцями, уникаючи людних доріг, простувало на схід двоє невизначеного віку людей — високий, міцної статури чоловік, босий, у набедреній пов'язці і непоказний у старому хітоні й стоптаних сандаліях. Перший вів на мотузку нав'юченого саквами осла, а другий їхав верхи на такому ж клаповухому румаку. Обоє мали дерев'яні калатала в руках. Час від часу вони лякали ними не лише птахів, а й зустрічних фелахів, і ті квапливо сходили з дороги.

Подорожні були прокажені. На їхніх обличчях уже появилися ознаки страшної хвороби: червоно-бурі плями і брунатні, схожі на квасолини, вузли. У вершника були вражені й стопи, а хітон прикривав рани на грудях і спині. Навіть в ослів виднілися сліди прокази, особливо на хребті і боках, що дуже лякало зустрічних. Досі тварини проказою не хворіли. Мабуть, це був новий, ще більш грізний її вид.

Якнайдалі від них! Краще загинути від меча, списа, стріли, укусу гадюки чи болотної хвороби, ніж жити з проказою. Вона руйнує тіло, пустошить душу, затьмарює розум — і життя стає кошмаром.

Раб, каменотес, рудокоп втішають себе надією на волю, фелах — на багатий урожай, з якого землевласник залишить йому бедет або й два ячменю, хворий болотною хворобою — на одужання. Надія допомагає їм зносити голод і знущання, гартує волю, заохочує до життя. Лише прокажені ні на що не сподіваються, нічого, крім смерті, не чекають, бо вона покладе край їхнім стражданням. У них немає ні житла, ні сім'ї. їм заборонено появлятися в столиці й інших великих містах: філакети проганяють їх звідти палицями. Отак, калаталом попереджуючи здорових про свою хворобу, і сновигають Чорною Землею. Виснажені голодом, ранами, гинуть, стаючи здобиччю гієн, шакалів, стерв'ятників.

Тому-то всі, навіть філакети, які виловлюють утікачів-рабів, каменотесів, рудокопів, фелахів, тримаються осторонь від прокажених. У Кеміті їх чимало, бо ця хвороба дуже поширена, вона не щадить ні бідних, ні багатих. Перед нею всі рівні — елліни і єгиптяни, раби і володарі. Хворіли нею навіть окремі нащадки богів-фараонів. Лікарі з "Будинків життя" 51 не знайшли ще на неї цілющих ліків, не допомагають і амулети та молитви жерців.

51 "Будинки життя" — лікарські школи при святинях Амона-,

Сонце стояло в зеніті, коли мандрівники зупинилися на краю великого персикового саду над каналом, щоб спочити. Була пора шему 52, і зір радували золотисто-рум'яні плоди, під якими угиналося гілля. На полях колосилися пшениця та ячмінь, дозрівали кавуни й огірки. Щедро напоєна водою ріки і каналів земля давала щороку два, а то й три урожаї.

*Пора шему — пора дозрівання хлібів.

— Спочиватимемо тут, поки не спаде жара,— обережно допоміг зійти вершникові з осла босоногий,— Ти дуже втомилася, Ніке? — запитав занепокоєно.

— Не я, а мій ослик,— спростувала свого супутника дівчина.— Йти, Імхотепе, важче, ніж їхати. Ти, напевне, збив уже до крові ноги, бо відвик ходити босий.

Ніке казала правду, але Імхотеп, щоб не тривожити її, байдуже махнув рукою.

— У саквах є сандалії, але мені шкода їх більше, ніж ніг,— удавано пожартував.

П'ять днів тому почалася мандрівка, чи, вірніше, втеча. Обоє покинули все те, чим досі було заповнене їхнє життя...

"Якби не Ніке, Бата не відпустив би мене",— згадав Імхотеп приятеля, який залишився в столиці.

їхня втеча, напевне, нашуміла в місті. Може, про неї знає й Філопатор. А втім, Філопаторові тепер не до них: над його головою висить меч Антіоха. В іншому випадку послав би в погоню сотні філакетів і еллінських вершників. Цікаво, як ставляться до їхньої втечі Аарон і Ератосфен — з осудом чи з розумінням? Навряд чи в земному житті Імхотеп ще зустрінеться з ними. Переклад опису Чорної Землі завершено, і гімназіарх ним дуже задоволений. А недописана "Історія Кеміту" в надійних руках молодих жерців Гора, серед яких багато послідовників Меріба. Вони збережуть, а може, й продовжать працю головного вчителя. На жаль, без нього, Імхотепа.

Либонь, невеселі думки огорнули й дівчину, бо вона тихо зітхнула.

— Тобі сумно, Ніке? — спитав Імхотеп.

— Важко на душі стало, — зізналася вона.— Але без тебе було б ще важче, — порадувала Імхотепа.— Батьки не позбулися наміру віддати мене за Феона, лише втеча врятувала мене від нього. Щоправда, я могла б стати жрицею Ісіди, але з умовою, коли б і ти був жерцем її святині, — пожартувала, щоб прогнати смуток. — Та я нітрохи не каюсь за свій вчинок, але хотіла б знати, чи довго ще мандруватимемо?

— До мети ще далеченько,— не приховав правди Імхотеп.— Тебе стомила дорога, але будь мужня, моя Ніке. Нас чекають друзі. Бата повідомив Шамеша про наше прибуття

— Хіба я колись скаржилася на труднощі і втому? — Лише зараз маю волю, бо в столиці і Мехарумі я почувала себе, як птах у клітці. Боюся, щоб нас не схопили.

— Не схоплять: нас бояться і обминають. Я так уміло підробив плями і вузли, що ніхто не відрізнить їх від справжніх, — усміхнувся Імхотеп.

Глянувши у невеличке дзеркальце, дівчина схопилася за голову.

— Оці плями і вузли так спотворили обличчя, що мені шкода себе, — сумно похитала вона головою. — Хіба можна любити таке страхіття? Хочу якнайшвидше стати собою.

"Горе" дівчини так розвеселило Імхотепа, що він мало не вибухнув сміхом: жіноча вдача проявилася навіть у таких складних обставинах.

— Для мене ти завжди така, яку я покохав і кохатиму до кінця життя.

— Ти вмієш розрадити мене,— похвалила Імхотепа Ніке.— Але поки я не змию з себе ці фарби, не смій дивитися на мене.

У затінку дерев спека вже не так дошкуляла, і вони співчутливо дивились на двох фелахів, які, стікаючи потом, вручну черпали з канави воду і поливали невеличку ділянку кавунів. А втім, фелахи для того й живуть, щоб працювати в спеку і холод.

— Зараз куплю в них персиків і кавунів, — вийняв з торбинки обола Імхотеп. — Хай Мін 63 пошле вам щедрий урожай! — гукнув до фелахів. — Хочу купити у вас кавуна і персиків,— поклав на межовому камені монету.

Мабуть, спокуса одержати її перемогла страх, бо фелахи, припинивши працю, не тікали від прокаженого. Хвилину

перешіптувалися, а тоді старший підійшов до Імхотепа на відстань кількох мехів б4.

— Можемо продати тобі кавуна, бо це наша арура землі,— співчутливо глянув на Імхотепа.—Заплати за нього два халкої, бо така йому ціна на базарі, а ми не шкуродери, щоб брати більше. За решту грошей, якщо хочеш, візьми ще три кавуни.

53 Мін — бог урожаю.

54 М е х — лікоть — 52 см.

— Нехай буде так, — зрадів Імхотеп.— А оцей обол за персики,— поклав іде одну монету.

— Персики не наші, а елліна Калікрата,— відмовився від монети фелах.— У нього більше арур землі, ніж плодів на цих деревах.. Якби ти прибув раніше, то купив би персиків у його сторожа. Він недавно назбирав їх повен кошик для гостей свого пана — начальника дорожніх філакетів і його підлеглих. Сторож казав, що вони когось шукають, мабуть, утікачів-рабів або таких, як ми, фелахів.

Плями на обличчі Імхотепа приховали його переляк. Значить, Доріон здогадався, куди вирушили утікачі, і тепер філакети день і ніч розшукують їх. Але Ніке не повинна знати, що погоня вже тут, бо впаде у відчай. Треба сказати їй, що сторож — людина небезпечна і треба тікати. Але куди? Самі вони ще могли б пересидіти у густих хлібах до ночі, але куди подіти ослів? До того ж поспіх може викликати підозру у фелахів.

Складалося становище, виходу з якого Імхотеп не бачив.

— Пора й нам додому, бо вже добряче напрацювалися.— Промимривши якесь заклинання проти хвороби, фелах сховав* за пов

язкою монету — Візьми свої кавуни, і хай боги повернуть вам здоров я,— побажав на прощання втікачам.

Смакуючи кавуном, Ніке не здогадувалася, що діється в душі Імхотепа. Почувши, що він збирається підправити їй плями і вузли, впала в розпач. Проте йому так і не вдалося взятись за це неприємне заняття: стежечкою, яка бігла полем до саду, неквапно чвалав на мулі самотній вершник.

— Сторож! — не приховав тривоги Імхотеп.

— Ми пропали! — жахнулася Ніке.

— Берімо калатала і калатаймо щосили, — тривожно промовив Імхотеп.— Наш вигляд і ці застережні звуки так налякають його, що тікатиме куди очі дивляться.

Вершник, проте, не злякався калатання. Він спокійно під їхав до "прокажених", хвилину пильно придивлявся до них — і на його устах заграла усмішка.

— Тікай якнайшвидше від нас: ми прокажені! — щосили закричав Імхотеп.— Хіба ти сліпий, не бачиш плям і вузлів на наших обличчях? Наша проказа така страшна, що навіть осли захворіли нею,— показав на тварин.

— Ха-ха-ха! — несподіваним реготом ошелешив утікачів сторож.— Лякайте своїми четвероногими ослами двоногих ослів. Я надто довго вас розшукував, щоб тепер тікати. Ви обрали найзручнішу, але найнебезпечнішу дорогу

Він поводився так, ніби зустрівся з добрими знайомими, про яких геть усе знав.

— Шамеш і Менхепер вітають вас,— до решти спантеличив утікачів. — Бата повідомив їх, що ви прибудете, і вони відрядили нас, п'ятьох розвідників, у різні місцевості — шукати вас. Цими дорогами і путівцями ми мандрували з Александрії у верхні номи, тому знаю їх добре. А тебе, достойний, я відразу впізнав, хоч як ти спотворив собі обличчя. Я був довіреною людиною Менхепера і не раз бачив, як ти з ним зустрічався. Моє ім'я Сенмут.

— Доля сприяє нам! — позбувшися страху, з радістю вигукнув Імхотеп.— Я ж казав, що нас приймуть як рідних,— нагадав дівчині, яка ще не зовсім прийшла до тями і з острахом поглядала на Сенмута.

— Вас розшукують дорожні філакети, яких очолює сам їхній начальник,— повідомив утікачів сторож Сенмут.— Він перепочиває у Калікрата.

— Це саме казали фелахи, у яких я купив кавуни,— зізнався Імхотеп.

— А від мене ти приховав,— дорікнула Ніке.

— Не хотів тебе лякати,— виправдовувався Імхотеп.— Але як, Сенмуте, ти став сторожем цього саду?

— Я прикинувся помічником садівника багатого елліна,— пояснив той.— Сказав, що збунтовані фелахи знищили сад і я залишився без роботи. Я й справді колись був слугою садівника елліна, який вирощував на продаж фрукти, і трохи тямлю в садівництві. Калікратові раби і значна частина фелахів подались у верхні номи, і він радий кожним робочим рукам. Тепер ніхто не доскіпується, хто ти і звідки прибув. Почувши, що я садівник, Калікрат доручив мені наглядати за садом. Уже місяць живу у цьому курені,— показав очима на очеретяну халабуду.— Там у мене спис і лук, бо вночі заходять сюди гієни. Погоні не бійтеся: сюди вона не загляне. Я розумію грецьку мову і чув розмову Калікрата з начальником філакетів. Як спаде жара, він шукатиме вас в очеретах над

Гапі. А тепер допоможіть мені нарвати кошик персиків, бо Калікрат хоче пригостити ними гостя. Повернуся надвечір, а ви тим часом поспіть, наберіться сили, бо ще нині, коли примеркне, вирушимо в дорогу.

Сенмут, як і обіцяв, прибув надвечір, та й не сам, а з помічником, озброєним списом і луком. Привезли в са.квах харчі і бурдюки на воду.

— Це Рехмір, фелах Калікрата,— відрекомендував товариша Сенмут. — Коли ми переходили у верхні номи, він

хворів і не міг іти з нами. Тепер чекає нагоди, щоб перебратися туди, — показав рукою на схід.

Слова Сенмута свідчили, що Рехміра ніщо не зупинить від утечі.

— Я сказав Калікрату, що в саду багато роботи і сам я з нею не справлюся, ще й гієни не дають спокою: всю ніч треба їх берегтися,— продовжував Сенмут,— Отож Калік-рат дав мені Рехміра на поміч. Хлопець знає пустиню: він меткий лучник — господар-еллін, полюючи на газель, часто брав його з собою. Ну, збирайтеся в дорогу. Мандрувати будемо ночами, пустинею, але так, щоб не віддалятися від Гапі більше ніж на двадцять —тридцять стадій: кожної третьої ночі ми повинні запастися водою, бо інакше загинемо від спраги. Поки Калікратові стане відомо про нашу втечу, ми вже будемо далеко.

Густіли сутінки, коли втікачі вирушили в дорогу. Смуга врожайної землі, яку щороку в пору виливу напувала ріка і живили води каналів, була завширшки десять — п'ятнадцять стадій, і втікачі ще до півночі досягли пустині. Стояла ніч, пустиня жила своїм невгамовним життям. Слух утікачів уловлював гавкіт шакалів, регіт гієн, далекий рев якогось великого звіра — може, блудяги-лева. Чоловіки пересувалися пішки. Лише Ніке їхала на своєму ослику. Йти їм було важко. Пісок тер ноги, і Сенмут та Імхотеп вийняли з саков сандалії, щоб узутись. Рехмір доброзичливо насміхався з них — назвав білоніжками. Він не знав

сандаліїв, і його стопи зроговіли, як копита мула. Взуття лише заважало б йому.

Час від часу вони минали посріблені місячним світлом голі скелі, де куняли стерв'ятники. Ці неприємні птахи нагадували їм, яка їх чекає доля, якщо тут заблудяться.

— Навіть дорожні філакети нікого не переслідують у пустині. Легше знайти драхму на вулиці в Александрії, ніж людину в цих пісках,— мовив Сенмут.— Заблудишся — пропадеш.

Проводирі на хвилину-дві зупинялися, обмінювалися спостереженнями, уточнювали напрям.

Гасли зорі, з-за обрію викочувалося багряне сонце, коли втікачі зупинилися біля скелі, в підніжжі якої чорнів отвір печери. Може, цю печеру природа створила, а може, колись її видовбали люди.

— Спочинемо тут, поки буде спека, а надвечір рушимо далі,— з полегшенням сказав Сенмут.

Печера була така велика, що в ній помістилися і люди, і тварини.

Кісточки дактилів, в'язанка очерету в кутку і старий латаний бурдюк свідчили, що тут хтось бував — може, мисливці на газель, а може, теж утікачі. Хто знає, коли вони залишили печеру і чи повернуться сюди знову?

— Мабуть, не з вельмож,— дивлячись на ветхий бурдюк, зробив висновок Сенмут.— Прибудуть голодні — нагодуємо, спраглі — напоїмо.

У саквах провідників було чимало всякої їжі, а в бурдюках води, навіть прихопили з собою невеличкий бедет ячменю для тварин. Свого ослика Імхотеп нав'ючив кавунами, персиками. Люди, мули і осли мали

що їсти й пити. Чоловіки швидко поснули. Та й Ніке, хоч і не звиклу до кам'яного ложа, теж зморив сон.

Надвечір утікачі знову вирушили в дорогу.

Якось Рехмір уполював молоду газель, яка, шукаючи тіні, забрела цід скелі. А вночі він і Сенмут крім бурдюків з водою привезли ще й великі в'язанки сухого очерету, щоб спекти дичину. Вранці всі смакували м'ясом, навіть шакали та гієни були ситі: для них залишились кістки, тельбухи, шкура. Минали дні і ночі, утікачі наближались до заповітної мети. Голоду і спраги вони не відчували. Рехмір і Сенмут під час вилазок по воду поверталися не з порожніми рухами: привозили овочі і фрукти з садів і городів, що красувалися над Гапі. Це були крадіжки, але виправдані обставинами.

Людей гнітила одноманітність пустині, долала втома. Особливо гостро відчувала втому Ніке. Дівчина не раз засинала на хребті ослика, падала з нього.

Але найдошкульніше дорога вплинула на тварин. Ячмінь закінчився, і вони голодували. Тепер годували їх молодим очеретом і осокою. Від такого корму вони схудли, знесиліли і швидко втомлювалися.

Одної ночі Сенмут і Рехмір повернулись голіруч: дорожні філакети нишпорили в очеретах, і вони мало не потрапили їм до рук. Весь день люди і тварини терпіли спрагу. Осли жалібно ревли. Довелося зав'язати їм морди, щоб не навели на слід погоню.

Лише наступної ночі вилазка була вдала, і всі ожили.

Піщана пустеля врешті закінчилася, почалася гамада 55, йти стало ще важче, особливо ослам і мулам, які збивали об каміння копита, але Сенмут безжально підганяв їх:

— Ще трішки потерпіть— і вас чекає соковита зелена травичка.

Якось уранці, після томливого нічного походу, Сенмут пильно став придивлятися до скель, що маячили вдалині.

Гамада — кам'яна пустиня.

— Гляньте на них,— збуджено проказав він,— За ними вже наша вільна країна, завтра будемо серед своїх,— проступила радість на його худорлявому обличчі,— Наші вартові звідти стежать за околицею, чи, бува, не появляться гопліти Філопатора. Завжди мусимо бути напоготові. Власне, туди можна б добратися ще й нині, але день буде дуже жаркий, — звів очі до неба,— і ми всі геть охляли б.

— Хіба конче нам ждати наступного ранку? — запитала Ніке.— Адже там ми були б поза небезпекою.

— Серед друзів,— підтримав її Імхотеп.— Ще одне зусилля — і позбудемось усіх лих,— задивився на скелі, ніби хотів побачити Шамеша і Менхепера.

— А якої ти думки, Рехміре? — звернувся до молодого фелаха Сенмут.— Ти знаєш пустиню, її підступність краще за нас, бо супроводжував на ловах Калікрата.

— Вистежував газель,— уточнив Рехмір.— Тварини навряд чи доберуться туди.— На них лише шкіра і кості. Та й що буде з Ніке, якщо пристане її ослик?

— Піду пішки,— не злякалася труднощів дівчина. Сенмут замислився: щось подумки вирішував.

— Хай буде по-вашому,— порадував усіх.— Спочинемо, а як пригасне спека, то ще нині скінчимо нашу подорож. Але навряд чи там зрадіють,

коли побачать тебе, Імхо-тепе, і твою Ніке,— журливо похитав головою Сенмут.

Мабуть, сталося щось непередбачене. Може, Сенмут помітив на скелях лише йому зрозумілий знак?

— Ти ж казав, що Шамеш і Менхепер чекатимуть нас. Адже ж послали нам назустріч тебе і ще чотирьох розвідників,— розхвилювався вражений Імхотеп.

— Це правда,— відповів Сенмут.— Але ж вони не знали, що ви обоє прокажені. Таких, як ви, навіть батьки злякалися б,— посміхнувся.— А втім, я знайшов спосіб допомогти вам,— зрадів власній хитромудрості,— Води в нас залишилось два бурдюки, швидше змийте з себе оцю гидоту.

— Ну й перелякав же ти нас,— дорікнув провідникові звеселілий Імхотеп,— Отак, Ніке...— запнувся на півслові.

Дівчини біля нього не було: як бистронога газель, вона помчала до бурдюків.

— Воду на всякий випадок ощаджуй! — знаючи трохи жіночу вдачу, кинув їй навздогін Сенмут.

Невдовзі повернулася Ніке, така весела і життєрадісна, ніби багатоденні знегоди анітрохи не втомили її. "Нещасна прокажена" знову стала молодою красунею. Змив із себе машкару й Імхотеп. І вони дивилися одне на одного закоханими очима, їхні обличчя променіли радістю.

Того ранку нікого з утікачів не брав сон, ніхто з них не відчував утоми. Всі чекали, коли, нарешті, в дорогу.

— Пора, — глипнувши на сонце, проказав Сенмут.

Імхотеп ледве стримував себе, щоб не бігти, а м'якосерда Ніке покрикувала на охлялого ослика, щоб швидше рухався. До скель залишилося не більше п'яти-шести стадій, як раптом Сенмут зупинився, приклав до чола долоню.

— Нас доганяють! — викрикнув збентежено, показуючи рукою на силуети вершників.— Швидше до скель! Тварин залишимо. Плигай зі свого ослика, Ніке!

Зібравши останні сили, втікачі помчали до рятівних скель. Та їхні намагання були марні: філакети оточили їх біля самого підніжжя. Щоб узяти всіх живими, переслідувачі не користувалися мечами і списами.

За тим, що діялося внизу, пильно стежили з висоти воїни Шамеша. Боячись влучити у своїх, вони не стріляли з луків. Деякі уже спускалися узбіччям — виручати прибулих.

Намагаючись очистити дорогу до скель, Рехмір натягнув тятиву — і його стріла уп'ялась у тіло найближчого ворога. Той зойкнув і звалився з мула. Мабуть, це був сам начальник, бо переслідувачі несамовито закричали і кинулись до нього.

Хвилинне замішання серед ворогів дало можливість утікачам, яких уже покидали сили, вибратися з оточення.

Раптом Імхотеп похитнувся, прикляк і впав на каміння: хтось із погоні пустив йому навздогін стрілу, і вона впилася юнакові в спину.

Ніке розпачливо закричала. Нехтуючи небезпекою, вона стрімголов помчала до Імхотепа, припала до нього. Хотіла вирвати стрілу, але Сенмут вчасно схопив її за руку.

— Не торкайся до неї! — вигукнув, боячись, що дівчина наробить лиха пораненому.

Тим часом зі скель спустилися воїни Шамеша. Філакети, злякавшись їхньої сили, схопили свого пораненого начальника і кинулись тікати. До Імхотепа підбіг схвильований Шамеш, обережно витягнув з тіла стрілу, оглянув рану.

— Мій молодий пан житиме! — на радощах вигукнув він — так, ніби все ще був рабом.— Лучник квапився, не натягнув як слід тятиву — і це врятувало Імхотепа,— втішив ридаючу Ніке.— Не мине два рази по десять днів, як ви розіб'єте жбан.

— І будемо щасливі, моя Ніке,— забувши про біль, прошепотів Імхотеп.